

Salamon Mihály

Keresztény voltam Európában

Pesti riportregény
a nyilas időkből,
1944–1945

napvilág

A könyv a letapodott magyar zsidóság maradékának, a pesti zsidóságnak a nyilasok markában való halálos vergődését és egyben a maroknyi cionista tábor hősi küzdelmének ismeretlen részleteit tartalmazza. Egyéni módon megírt, megrázó és csodálatosan felemelő írás.

(Az 1955-ös eredeti kiadás fűlszövege.)

240

Keresztény voltam Európában

A könyv a letapodott magyar zsidóság maradékának, a pesti zsidóságnak a nyilasok markában való halálos vergődését és egyben a maroknyi cionista tábor hősi küzdelmének ismeretlen részleteit tartalmazza. Egyéni módon megírt, megrázó és csodálatosan felemelő írás.

(Az 1955-ös eredeti kiadás fűlszövege.)

Salamon Mihály

Keresztény voltam Európában

Pesti riportregény a nyilas időkből,
1944–1945

napvilág kiadó,
2016

A kötet megjelenését a Politikatörténeti Alapítvány, a Carl Lutz Alapítvány és a Budapest Bank Budapestért Alapítvány támogatta.

ISBN 978-963-338-342-1

© Salamon Mihály

Eredeti kiadás © Népkönyvtár, 1955
Tel Aviv, Achad Haam str. 20.

Átdolgozta és szerkesztette © Vámos György

A borítón: Kényszerlakhelyként kijelölt ún. csillagos ház, 1944
Fotó: FORTEPAN / Lissák Tivadar adományozó

Felelős szerkesztő, a jegyzeteket írta és az annotált névmutatót készítette Kovács Tamás és Klettner Csilla.

Első kiadás, 2016
www.napvilagkiado.eu

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Mutatók Darvasi Piroksa
Tipográfia, tördelés és fedél Manutius Stúdió
Nyomás, kötés Séd Nyomda Kft.
Felelős vezető Katona Szilvia
Megjelent 19,5 (A/5) ív terjedelemben

Tartalom

A kiadó előszava Salamon Mihály *Keresztény voltam Európában* című könyvéhez / 7

Előszó / 9

A vihar készülöben / 15

A Bethlen tér / 28

1944. március 19. / 51

A Vadász utca / 112

Megjegyzések Salamon Mihály könyvéhez (*Vámos György*) / 223

A lábjegyzetek és az annotált névmutató elkészítéséhez
felhasznált irodalom, illetve honlapok / 241

A regényben előforduló fontosabb személyek rövid életrajzai / 243

Névmutató / 297

A regényben előforduló utca-, tér- és helynevek / 305

A kiadó előszava Salamon Mihály *Keresztény voltam Európában* című könyvéhez

Közhely, hogy minden könyvnek megvan a maga sorsa. Ezen igazság alól természetesen Salamon Mihály könyve sem kivétel, amely a budapesti zsidómentés és ellenállás egyik központi helyének, az Üvegháznak a történetét dolgozza fel. Ugyanakkor érdemes megállni egy pillanatra a könyv öndefiníciójánál: riportregény. Regényes formában írja meg az üldözött és bujkáló zsidók, illetve a földalatti cionista mozgalom történetét. De regényes azért is, mert szabálytalan a történet fűzése, az idősíkok kezelése. A szöveg fogalmazása pedig visszaadja a '40-es évek szóhasználatát, kifejezéseit, vagy az akkor még élő héber, illetve jiddis szófordulatait. Ugyanakkor egyfajta riport – vagy még inkább leírás – az Üvegház mindennapi életéről, az ott lakó emberek sorsáról. Riport, mert a szerző átlője és résztvevője volt az eseményeknek, így a benne szereplők is valószínűleg személyek, hús-vér emberek.

A regény keletkezésének pontos körülményeiről sajnos kevés konkrét információval rendelkezünk. Annyit vehetünk biztosra, hogy a szerző már Izraelben vetette papírra munkájának végső változatát. Ez együtt járt azzal is, hogy néhány dologra már nem emlékezett, talán nem is emlékezhetett akkor már kristálytiszta.

A magyar kiadás előkészületeként a Vámos György által átdolgozott és szerkesztett művet csak a szükségszerű magyarázó és pontosító lábjegyzetekkel láttattuk el, a jobb érthetőség és a pontosság kedvéért. Tekintettel a szövegben szereplő személyek számára és fontosságára, indokoltnak láttuk, hogy akiről csak lehetett, egy rövid biográfiát is közöljünk a kötet végén.

Budapest, 2016. május 9.

Napvilág Kiadó

Előszó

Nem vagyok igazi szenvedő hős. Nem vagyok szemtanúja a „nagy” eseményeknek. Nem voltam deportálva, nem láttam az auschwitzi halálgyárat, és nem hajszoltak végig gyalog a bécsi országúton sem. Ezeknek a szörnyűségeknek csak végső rezdülései jutottak el hozzám egy kétségbeesett mozdulat, egy iszonyatot kifejező szempár vagy egy kínosan összegyűrt papírdarab alakjában. Sikerült mindvégig a parton tartani magam néhány korhadt cölöpbe kapaszkodva, míg a lábam körül a tengeren dühöngő iszonyatos vihar megtört, szennyes hullámai ütődtek a partnak.

Ezekben a fejezetekben nem oknyomozó történelmet írok. Nem dokumentumokat akarok felsorakoztatni, lehet, hogy később az is jönni fog. Nem egyes embereket akarok felmagasztalni, és lehetőleg nem egyes emberek tetteiről bírálatot mondani. Le akarom írni azokat a dolgokat, amiket láttam, úgy, ahogy a szemem lencséje felvette, és agyam rögzítette a számomra.

Mint mondom, az eseményeknek csak a visszatükröződését láttam, a messzeségben lefolyó égháború rettentő dörgései csak távolról hatoltak el hozzám. Mégis azt hiszem, eleget láttam. S ahogy a vihartól feltűrt földön minden apró pocsolya még sokáig tükrözi zavaros és remegő vizével az átvonult zivatart, a megmaradtak zaklatott élete úgy tanúsítja a szinte felfoghatatlant. Innen van, hogy mind beszélni akarunk, közölni vágyunk, inteni szeretnénk a nagy kalandból megmenekült, szenvedő társaknak, hogy mi is itt vagyunk...

Érdekes, hogy nem mindig gondoltam így. A felszabadulás utáni hónapokban egy idős amerikai katonatiszt keresett fel, a *United Press* embere. A Joint párizsi vezetője küldte, szeretné, ha mondanék valamit az

ostrom és a német megszállás alatti élményeimről.¹ Csodálkozva és értetlenül néztem rá. Fáradt voltam és bódult, azt mondtam, nincsenek különös élményeim, illetve ugyanazt éltem át, amit minden pesti zsidó. Különben is: inkább elfelejteni szeretném ezeket az emlékeket, lehetőleg minél hamarabb, mintsem még egyszer átélni őket... Az eltompult lélek azonban az idő múltával kezdett magához térni, és miután a fizikum is életre kelt, elkövetkezett az összegezés ideje.

A deportálás szerencsétlen megmaradottjai kezdtek hazafelé szállingózni. Egy-egy férfi vagy asszony egy valaha nagy familiából. Két-három személy egy családból már ritkaságszámba ment. Pest volt az átmentő állomás és a pihenőhely. A Bethlen téri templomudvar, a DEGOB székhelye nagy táborhellyé változott.² Itt jött elém néhány megrázó jelenet, amelyeket később világlapok olvasói is megismerhettek.

A tarka és rongyos tömkelegben egy délelőtt beesett arcú, alacsony emberkét mutattak. Felvidéki ember, három gyermekével deportálták, és mikor megszólítom, boldogan szorongatja a kezemet. Egyik kisfiával együtt menekült meg, aki csodálatos véletlen folytán került vissza hozzá. Hazafelé vánszorogva, egy volt német kórházba vetődött be, kíváncsian járja végig a kórháztermeket, hátha ismerősre bukkan, amikor az egyik távoli ágyból ismerős hang sikolt bele a levegőbe: Apukám! Itt elakadt a szerencsétlen ember, az emlék terhével küzd, az ajka remeg, a szemét előnti a könny. Tessék elképzelni, mondja, a hang irányába megyek, és az ágyon egy szörnyű emberi alakot pillantok meg. Egy torz, minden részében megdagadt, iszonyatosan puffadt ábrázatot, amelyben mélyen bent csak a szemek élnek. Az a két, édes barna szem, amelyeket millió szempár között is felismertem volna. A középső kisfiam szeme.

¹ Joint (American Jewish Joint Distribution Committee): az amerikai zsidók 1914-ben megalapított segélyszervezete. Európai központja ekkor Párizsban volt.

² DEGOB: Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság. Az 1945 márciusában létrejött szervezet több feladatot is ellátott a háborút és a koncentrációs táborokat túlélő magyar zsidók hazatérésének megszervezésével és segélyezésével kapcsolatban. A hazatértek közül több ezen a DEGOB-nak mondták el először, hogy mi történt velük (DEGOB-jegyzőkönyvek).

A gyermek elmondta, hogy kiszedték a csoportból, idehozták, és egész idő alatt valami orvosi kísérletet végeztek rajta, kínosan fájdalmas injekciókkal, miközben egész feje, arca ilyen éktelenné torzult. Az apa hihetetlen körülmények között cipelte magával a beteg gyermeket, aki most itt fekszik, Pesten, egy gyermekklinikán...

Néhány hét múlva a lakásomon keres egy 16-17 éves, kedves arcú, nyurga fiú, egy kárpátaljai cionista gyermeke. Apjával együtt vonult be munkaszolgálatra, aztán deportálták őket. Együtt voltak mindvégig, de az apa – gyenge, vékony ember – az utolsó hónapokban megbetegedett, nem bírta a munkát. A gyerek igyekezett az apja munkáját is elvégezni, nehogy a pribékek a dologra rájöjjenek. Különben is érezték, a rabtartók arcán látták, hogy a szabadulás csak hetek vagy napok kérdése már. Az oroszok veszélyesen közeledtek. Az örök egy kora reggel sorba állították őket, és gyalogmenetben indultak velük ismeretlen cél felé. Az apa második nap kidőlt a sorból, és a gyerek ettől kezdve napokon keresztül, csontig lefogyott beteg apját a hátán cipelte. Hiába könyörgött a beteg, hogy nincs értelme, úgyse bírja sokáig. A következő reggel – az apa már önkívületi állapotban volt – a zsidányok parancsot adtak a továbbvonulásra, és nagy verések közben kényszerítették a gyereket, hogy beteg apját az országút mentén sorsára hagyja.

Ezeket láttam, és ilyeneket hallottam, és akkor ráébredtem arra, hogy az európai huligánoknak nem az a legnagyobb bűnük, hogy hatmillió embert elpusztítottak, hanem az a mód, ahogyan elveszejtették őket. Rájöttem arra, hogy nem szabad hallgatni. Attól kezdve, hónapokon át, írtam egy könyvet. Nem papíron és nem tollal, csak magamban, belül. Fájdalomtól ordító és lángokkal ostromozó könyvet a keresztény világ okulására, amely engedte, tűrte és saját kezével gyilkolta és meggyalázta a népemet és az emberiséget.

Akkor – emlékszem – még súlyosabb szavak is eszembe jutottak, és éjszakánként már a könyvhöz írandó előszó mondatait fogalmaztam magamban: „Remélem, hogy a keresztény társadalom e könyv lapjait haszonnal fogja forgatni”. Így, a régi iskolás modorban, ironikusan fejeztem be magamban az előszót. Módszelett meg voltam elégedve magam-

mal, előre örültem a mázsás gorombaságoknak, amelyeket kéjjel fogok az olvasó arcába vagdosni.

Azóta rájöttem, hogy kár a fáradságért. Azok a keresztények, akiknek a könyvemet szántam, sohasem fogják elolvasni. Ha mégis, nincs a világnak az a könyve, amely meghatná őket, és nincsen az a prófétai szózat, amelynek hallatára megrendülnének. Nincs értelme, hogy mindezt elmondjam nekik. Annál több értelme van, ha elmondjuk magunknak mindig „éjjel és nappal, életünk összes napjain”, ahogy írva vagyok.³

Így vetem most papírra az évek távlatában lehiggadtan, néhány fejezetben ezeket az emlékeztetéseket. Azért, hogy az olvasó haszonnal forgassa, hogy ne feledkezzen meg róluk, és hogy érezze mindig, milyen könnyű mai életünkben még az is, ami a legnehezebbnek tűnik. Még valamiért: a világ a hatmilliók legvilkolásának majdnem minden részletét ismeri már, tud a legendás hírű varsói hősi felkelésről,⁴ de nem ismeri a hallatlan erőfeszítéseket, amelyekkel a letiport zsidóság Európának úgyszólván minden pontján megpróbált a gyilkos náci gépezetnek ellenállni. Igaz, hogy mindezek a próbálgatások nem tudtak sok embert megmenteni, legfeljebb a zsidó becsületet. Az utókor ismerje meg végre azt a valóban nagyszabású magyarországi mentőmunkát, amely csak méreteiben és módozataiban különbözött a varsói felkeléstől, de hősiességében – merem állítani – nem maradt mögötte.

Itt vívta, és már a német megszállás előtt innen irányította földalatti és később egészen nyílt harcát a Sátán fiai ellen a cionisták kicsi tábora, és különösen a haluc ifjúság.⁵ Egy hősi, elszánt és prédává odadobott népéért minden áldozatra kész kis gárda, amely lelkeségével később magával ragadta a zsidó ifjúság egész tömegét. Ennek a gárdának em-

³ Az „éjjel és nappal, életünk összes napjain” utalás a széderesti asztalnál elmondott előírásra, hogy emlékeztetni kell az egyiptomi rabságból kimenekült zsidók történetére (Hagada).

⁴ Utalás az 1943. április 19-én kitört varsói gettólázadásra, amelyet a németek csak véres harcok után, május közepén tudtak elfojtani, bevetve lengyel, lett, litván és ukrán segédcsapatokat is.

⁵ Szó szerint úttörő, élharcos. A cionista ifjúsági mozgalom neve.

berei tartották kezükben a lengyel menekültek ügyét, náluk futottak össze a szlovák zsidóság szétágazó mentési munkálatai, tőlük kapták a híreket Isztambultól kezdve az összes európai és amerikai zsidó mentőállomások, körükben fogalmazódott meg a követségi védett házak és a vöröskeresztes gyermekotthonok gondolata. És végül: ezeknek a férfiaknak, ennek az ifjúságnak volt a búvóhelye, mentsvára és valódi stratégiai támaszpontja a Vadász utcai Üvegház, ahol a tervek születtek, amelyben tömegek bújtak meg, és ahonnan az ismertek és ismeretlenek, vezető emberek és a kis futárok egész sora indult el zsidóságot mentő, veszélyes útjaira. Nagyon sokan közülük soha nem térhettek vissza a támaszpontra. Nekik szeretnék főképpen szerény emléket állítani.

A vihar készülöben

A VII. kerületi rendőrkapitányság egyik földszinti előszobájában ülök. A rendes kép: homályos, piszkos előszoba, mocskos, szürkés falak, a falak mentén hosszú padokkal és a szoba végében tejüveggel berakott ajtó, amely mögül állandó kiabálás hallatszik ki. Az előszoba tele magamfajta VII. kerületi kereskedőkkel, mind hasonló, a zsidótörvénybe ütköző kihágás ügyében vannak beidéztve. Látom a rózsaszín cédulát a kezükben, a hírhedt idéző cédulákat, amelyek láttára akkoriban minden pesti zsidó idegsokkot kapott.

A szobában nagy a füst, a férfiak a cigarettájukat rágják. A sarokban egy asszony nagy gesztusokkal magyaráz a szomszédjának. A mindig jól informált típus fontoskodásával közli vele értesüléseit. Halkan, de úgy, hogy majdnem mindenki hallja. S ebből megtudom, hogy mostanában már 500 pengős bírságokat is kirónak egy-egy kereskedőre, aki 2-300 pengővel megússza, már szerencsésnek mondható. Persze csak a zsidó kereskedők ellen megy nagyban a játék, a keresztényeknek legfeljebb 60 pengőt kell fizetniük a legnagyobb kihágásért is.⁶

– Egyet mondok magának – emeli fel a hangját és a mutatóujját az asszony –, eszébe ne jusson, hogy a büntetést megfellebbezze, mert akkor a duplájára fogják felemelni. A múltkor is... – és itt hosszú elbeszélésbe kezd, miközben valóban lehalkítja a hangját. – Mondja már... – jut el hozzám a diskurzus egy-egy szófoszlánya – három vég áru... Mi az? ...

⁶ Bár a '30-as évek slágere szerint „havi 200 pengő fixszel az ember könnyen viccel”, a valóságban azonban sokak számára a havi 200 pengő fizetés álom volt. A munkásberek még a háború alatt sem érték el feltétlenül ezt a bűvös összeget, de magasabb katonai, csendőri vagy éppen közigazgatási vezetők, nemkülönben a vállalatvezetők havi fizetése jóval magasabb, ennek többszöröse volt.

Különben sem tart már sokáig! Éppen tegnap jött be hozzánk valaki... – aztán már csak szaggyalottan néhányszor: a Horthy... a Horthy...

Tovább nem fülelek, a többi magamtól is tudom. A szerencsétlen pesti zsidók állandóan forgatott lemezét hallom. Mai napig is csodálkozva gondolok arra a törhetetlen optimizmusra, amely eltöltötte őket. Pedig 1942-ben Európa háromnegyed része a német csizma terrorja alatt nyög. Lengyelország, Franciaország leterítve, Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia letapodva, Románia és Bulgária a „tancsapatok” áldását élvezi. Magyarország, amely ekkor már hivatalosan is a németek oldalán harcol, egész diplomáciájával a németek zsebében van.

A híres kárpátjai iparrevízió után vagyunk, ezrével vannak bolt és kenyér nélkül az „anya” országhoz visszakerült zsidó kereskedők, akik az OMZSA-konyhák jóvoltából élnek.⁷ A magyar hatóság Kamenyec-Podolszkij térségében már 1941-ben ezrével tette át a hozzájuk hasonlókat a határon, egyenesen a németek kezébe.⁸ A kárpátjai kormánybiztosság a hírhedt KEOKH-hal⁹ karöltve nem kímélte az úgynevezett lengyel zsidó menekülteket sem, akik közül nagyon sokan évtizedek óta laktak Magyarországon, de szerencsétlenségükre az irataik nem voltak „rendben”. Feketealmi-Czeydner¹⁰ és Grassy¹¹ tábornok urak délvidéki kirándulásának is utána vagyunk.¹² A kirándulás eredménye több mint 3000 „beszivárgó szerb csetnik”, köztük 700 újvidéki zsidó Dunába lövetése. A „muszos” idők virágkorát éljük. Már nem zsidó tartalékos tisztek

⁷ OMZSA: Országos Magyar Zsidó Segítő Akció.

⁸ A magyarországi „bizonytalan” állampolgárságú zsidókat 1941-ben internálták egy Körösmező melletti táborba. A német hadsereg által megszállt területen, Kamenyec-Podolszkij körzetében 3 nap alatt 23 600 embert lőttek agyon, s közülük mintegy 10–15 000 főt deportáltak Magyarországról.

⁹ KEOKH: Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság. Ekkor a Belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályának „c” osztálya volt.

¹⁰ Feketealmi-Czeydner Ferenc.

¹¹ Grassy József.

¹² Partizántevékenység vádjával 1942-ben, Újvidéken és környékén a magyar katonai és csendőri alakulatok 2578 szerbet és 1068 zsidót, valamint 61 romát, 31 ruszint, 21 magyart és 15 oroszot kivégeztek.

a századparancsnokok, elmúlt a régi romantikus, lógós korszak. Nagykatán, Nyíregyházán, Vácott, Kassán a körletekbe bevonuló munkaszolgálatosokat már fegyveres tábori csendőrök őrzik. A Felvidékről naponta indulnak az orosz frontra a zsidó munkásszázadok. S hogy többségük soha vissza ne kerüljön, arról egymást támogatva gondoskodik az orosz tél és a vitéz magyar keretlegény.¹³

A harmadik zsidótörvény is beteljesedett rajtunk, de csak nem akart helyreállni a „társadalmi egyensúly”, ahogyan a német szíjon lógó magyar politikusok finoman kifejezték magukat. Sőt, a német pénzen tartott csűrhe gondoskodott róla, hogy minél több lett a zsidótörvény, a társadalmi egyensúly annál jobban felborult.

A magyar zsidóság optimista. Honnan ez az optimizmus? Nehéz lenne megmondani. Az élet talán kissé elkényeztette, a szomszéd államokban élő, keleti zsidók évszázados nehéz sorsa nem sújtotta. A harmincas évek rossz üzletmenete után a konjunktúra évei következtek. Mindenki kárpótolni szeretne volna magát a rossz időkért. A kereskedő ugyan csak nehezen jutott áruhoz, zsidókat csak korlátolt számban lehetett kiszolgálni, de ha az áhított portéka valamilyen módon mégis előkerült, bőséges hasznót hozott. Szívesen elhitte mindenki, hogy az élet így marad. Reggel, nyitáskor a Népszínház utca, a Dob utca vagy a Garay tér boltosai, akár a Sas utcai vagy Arany János utcai nagykereskedők, boldog arccal, lopva integettek egymás felé: Hallotta? Mit szól hozzá? – s a pulton ülve boldogan tárgyalták meg az angol rádió remek híreit. Hiába, mondta jó barátom, a Fürdő utcai nagykereskedő, Magyarország nem Galícia és nem Szlovákia, mi nem ellenséges állam vagyunk. S itt van Horthy...

Hát igen, Horthy kormányzó, aki szabad óráiban Chorinnal,¹⁴ Vidával,¹⁵ Goldbeger Leóval és más nagytőkésekkel, hitehagyott, kitért

¹³ Az 1939. évi II. tc. (honvédelmi törvény) alapján létrehozott munkaszolgálatos századokba besorozottak felügyeletét ellátó tisztek, tiszthelyettesek és honvédek (keretlegények) elnevezése. Sokan közülük rendszeresen bántalmazták, meggyilkolták a rájuk bízott munkaszolgálatosokat.

¹⁴ Chorin Ferenc.

¹⁵ Vida Jenő.

zsidókkal bridzsezett, vadászott és barátkozott. A magyar zsidóságot ez nagy bizalommal töltötte el, szívesen elfelejtette a véres emlékü 1919-es fehérterrort, a síófoki, dunántúli, kecskeméti epizódokat.¹⁶ Csakhogy az istenadta nép, és főleg a magyar-sváb elit igazi véleményét és szándékait nem az urak, hanem a szolgák, az apró cselédek arcáról olvashattuk le.

Hennel kapitány és az apró „hennelek”, akik a rendőrségen, a hivatalokban, az „értelmiségi kormánybiztosságon” ültek, komisz, tönkrement dzsentrik és felvergődött sunyi kis sváb figurák voltak hivatva, hogy megvédjék az elnyomott magyar faj ősi jogait a betolakodott zsidó ellenségtől. A zsidóság kíméletlen leverkeztetésével nagy sikereket értek el. Sok évtizedes szerzemények veszttek el hónapok vagy napok alatt egy kis iparrevízió, engedélymegvonás, vagy a zsidótörvényeket megszegő kihágás következtében. Ezeknek az ábrázatról pontosan le lehetett olvasni, hogy a szennyes árral és az elszabadult kötőfékkal hanyadán állunk.

Hosszú várakozás után végre én is a kapitány elé kerültem. A rettegett Hennel kapitány úr rossz hangulatban volt. Karcsú alakján megfeszült az extra rendőrtiszti zubbony, amikor felém fordította leányosan szép, de dühtől tajtékzó szőke ábrázatát. A többi aztán villámgyorsan ment. A kapitány úrnak egyszerre sietős lett az ügy.

– Álljon ide! Hogy hívják? Zsidótörvénybe ütköző kihágással van vádolva, megértette a vádat? Elismeri a bűnösségét?

– Kérem – mondtam – én...

– Semmi kérem! Mit szaporítja a szót! Azt hiszi, hogy a Talmudiskolában van? Feleljen! Igen, vagy nem?

– De kérem alázattal, miről van szó?

– Még kérdezi? Feleljen arra, igaz-e, hogy zsidó ügynöke az utolsó 12 hónap alatt a keresztény alkalmazottnál nagyobb jövedelmet ért el?

– Lehetséges, kérem, de tudtommal az arány... – próbáltam védekezni.

¹⁶ 1919-ben a különböző tiszti különítmények számos, sok esetben emberéleteket is követelő atrocitást hajtottak végre, az áldozatok nemegyszer – és gyakran nem véletlen – zsidók, illetve zsidó származásúak voltak.

– Ne prédikáljon itt! – rivallt rám a szőke fenevad. – A zsidótörvény kijátszása miatt ezer pengő pénzbüntetésre ítélem.

Ezer pengő! – hasított bele az agyamba, és hirtelen éreztem, hogy megtántorodok. A „társadalmi egyensúly” vagy a „zsidók visszaszorítása” Hannel kapitány úr „fajvédő” közreműködésével egész kis üzleti aktívám harmadrészét elviszi. Akkor még azt hittem, ez a legnagyobb igazságtalanság, ami egy törvénytisztelő embert érhet.

– Remélem, megnyugszik az ítéletben – rázott fel nemzetellenes és destruktív elmélkedésemből a kapitány úr. Belenéztem cinikus és zsvány ábrázatába, és azt mondtam:

– Nem, nem nyugszom bele...

– Nem nyugszik bele? Szóval fellebbez? – rágta a cigarettáját egészséges fehér fogai között a kapitány úr, de úgy, mintha inkább engem akarna megrágni. – Na, jó! Nos, mit szól ehhez a kormánybiztosság képviselője?

A fiatal kölyök, aki a másik asztalnál mostanáig a nyilas képes újság olvasásába merült el, erre a vakmerőségre szintén felfigyelt. Letette az újságot, és felém fordulva, csúfondárosan kezdte hadarni a beszajkózott szöveget:

– Természetesen én is fellebbezek, kérem a büntetés súlyosbítását amiatt, hogy a vádlott a kormánybiztosság rendelkezése dacára keresztény alkalmazottat a mai napig nem volt hajlandó alkalmazni, és így a törvény rendelkezését súlyosan megszegte.

– De kérem! – mondom csodálkozással vegyes felháborodással.

– Most én beszélek, hallotta? Micsoda zsidó szemtelenség ez? – mondja a fiatal fajvédő sülvölény. Már tolja is elém Hannel kapitány a jegyzőkönyvet aláírás végett, és én feldúlva és elkeseredve indulok az előszobába, majd a sok érdeklődő tekintet sorfala között a kijárat felé. A lépcsőházban egy jovialis arcú, fehér bajuszos levélhordóba ütközöm.

– Aljas banda! – mondom felháborodva, félhangosan. – Aljasok vagytok mind, egytől egyig. – Az öreg levélhordó megrökönyödve húzódik a fal felé.

A Hársfa utcán megyek végig, majd a Wesselényi utcán a Körút felé. Zuhog az eső, de én nem érzem, szörnyű háború tombol bennem. Az

első igazi pofon volt, amit közvetlenül kaptam, saját bőrömön éreztem, és ez mélyen a húsomba vágott. Szegény lengyel és szlovák menekültek, akik már ezrével hánykolódtak, és bújtak meg a „békés” Magyarországon, milyen messze voltak már ettől!¹⁷

Mégis, ha ma visszanézek azokra a napokra, megdöbbenve állapítom meg, hogy én, aki mégiscsak Herzl¹⁸ tanításán nevelkedtem, az új zsidó gondolat régi katonája voltam, engem nem az ezrével érkező szlovákiai zsidó menekültek, és nem a lengyel menekültek ébresztettek igazán a veszély tudatára, hanem a sváb Hannel kapitány. Ő volt az, aki figyelmeztetett rá, hogy a vihar közeledik, s hogy jönni fog a magyar zsidóság számára is, ahogy Herzl mondotta: minél később, annál rettenetesebben.

A Körút sarkán megálltam, kissé lehiggadva néztem az őszi esőbe, és igyekeztem megnyugtatni magam. Nem kell annyira kétségbeesni, egyéni pimaszkodás az egész, emlékezz rá, ezek a napok minden évben pecheseek voltak. Jahrzeitem volt az édesanyám után. Ám belül, mélyen a szívemben éreztem, és az agyamban világosan láttam, hogy a magyar zsidóság életében a sorozatos Jahrzeit-napok időszaka következett el.¹⁹

Mielőtt hazamennék, bemegyek a városba, talán valamelyik gyárban valami áruhoz mégis hozzájutok, gondoltam. A Wekerle²⁰ utca sarkán az öreg Berger bácsival, a Paulay Ede utcai textilessel találkoztam. Áruval megrakott kékizakcsit kísér. Pest egyik leggazdagabb kereskedőjének tartották, két fia vezette már évek óta az üzletet, ő csak a kasszában ült, az alkalmazottakkal zsörtölődött, és a segédekkel évődött. Bevonult mind a két fiú, és most, hogy kénytelen volt újra beállni, megmutatta, hogy még mindig többet ér sok fiatalnál. Fáradhatatlan volt, és tele életkedv-

¹⁷ A háború során a Magyarországra menekült lengyel, illetve szlovák zsidók pontos száma csak becsülhető, nemkülönben az ide menekült ausztriai és németországi zsidókéval egyetemben. Összességében mintegy 15-20 ezer emberről beszélhetünk.

¹⁸ Herzl Tivadar.

¹⁹ Jahrzeit: halálozási évforduló, gyásznap, amelyet elsősorban a gyermekek tartanak meg elhalt szüleik emlékére a zsidó naptár szerint.

²⁰ Ma V. kerület, Hercegráti utca.

vel. Most is, hogy megkérdezem, honnan szerezte ezt a szép tétel árut, huncut grimaszt vág, és a hüvelyk- és mutatóujját egymáshoz dörzsölve mondja: összekötetéssel.

Valamikor nagyon imponáltak nekem ezek a gazdag, okos pesti boltosok! Hogy szerettem volna eltanulni pénzszerző művészetüket! Irigyeltem a magabiztosságukat, a fellépésüket. Csoda volt-e, ha elhittük nekik, hogy velük nem fog baj történni? Ebben a pillanatban nem imponált nekem többé sem az öreg Berger, sem egyetlen, önbizalommal teli pesti hittestvérem.

A textilgyár bejáratához érkeztem. A kapun nagy csomagokkal megarkott emberek jöttek kifelé, felhevülve, pirosra gyúlt fülekkel, úgy látszik, nagy harc után. Bent, a teremben még mindig nagy a tolongás, sokan hoppon maradtak. Főképp a zsidó kereskedők. A keresztényeknek könnyebb soruk van. A sokaság kárvallottan nézi, ahogy az ügyesebbek, a kivételezettek, a protekciósök boldogan cipelik adagaikat. Miközben nézem a gondtalan arcú, okos, pesti zsidókat, a boldogokat, amint kifelé vonulnak, és kárörvendő kis mosolyokat eregetnek a hoppon maradt tömeg felé, szeretném beleordítani a fülükbe: „Emberek, meneküljete!” Hallgatok mégis, leverő az egész jelenet, amelyet pedig már megszokhattam volna. Nem kell portéka, nem akarok semmit, csak innen kint legyek végre.

Az esős utca kihalt, a nagykereskedések nehéz rolói már lehúzva, déli szünet van. Elindulok vissza a Körút felé, mert most jut eszembe, hogy ma még nem jelentkeztem a Palesztina Hivatalban, rendes „szolgálati helyemen”.²¹ Az utóbbi években több időt töltöttem a Palesztina Hivatalban, mint az üzletemben.

²¹ Palesztina Hivatal: a cionista világszervezet, majd később a Zsidó Ügynökség (angolul: *Jewish Agency*, héberül: *Szochnut*) kirendeltsége. A Palesztinába irányuló zsidó kivándorlás gyakorlati ügyeit itt intézték: regisztrálták a jelentkezőket, csoportokat szerveztek, vízumokat és útleveleket szereztek. A mandátumterület brit hatósága a bevándorlást a *Jewish Agency*-n keresztül intézte, az engedélyeket, az ún. certifikátokat is a Palesztina Hivatal osztotta szét. Vezetésében a cionista pártok képviseltették magukat.

A színhely: Erzsébet körút 26., a Palesztina Hivatal, az alija²² hivatal. Hivatalosan a *Jewish Agency* Palesztina Hivatala, ahogy a kapu alatti tábla szövege mondja. A remény kapuja, vágyak, álmok keskeny túfoka a pokol és a szabadság között a menekülő lengyel, szlovák, német vagy jugoszláv zsidó számára. Nem csoda, ha lépcsőházi ajtajának kilincset olyan vadul rázzák ezekben a napokban, s a villanycsengő is állandóan működik. A nyitott ajtón keresztül aztán egy-egy embercsoport vagy magányos sötét alak úgy borul be az előszobába, mint akinek háta mögött a gyilkosok kezében már felhúzott ravasz feszül.

A veszélyes határokon szerencsésen átvergődtek, van köztük olyan, aki már három országon keresztül menekült, páni félelemben néznek hátrafelé, és az üldözött vad tágra nyílt szemével csodálkozva látják, hogy a bekerített európai dzsungelnak valóban olyan tisztására érkeztek, amelyen a hajtás még nem indult meg.

Már a széles, nagy lépcsőház is állandóan zsúfolt volt. A lépcsőházban minden talpalatnyi hely igazi nemzetközi territórium. A legfelsőbb emeletre felvergődni bizony művészet volt. Minden ember egy külön szerencsétlen sors, és mindenki elmondta századszor is azt, amit mi már úgyis nagyon jól ismertünk. Azonban mi voltunk a „bizottság”, s ha a bizottság akarja, minden lehetséges – gondolták a szerencsétlenek. Ha az ember végigtekintett rajtuk, ahogy a lépcsőház fordulóiban és a lépcsőkön a falnak támaszkodva álltak, a negyvenes évek európai zsidóságának jellegzetes figuráit látta. A bejáratnál ki lehetett volna függeszteni a táblát: az európai zsidó sors kiállítási csarnoka.

Lancfried Sájcz például, a fiatal lengyel haluc, aki ott hátul a kapumélyedésből integet felém, a német hadüzenet napját juttatja eszembe. Azt az őszi napot, amikor a borzalmas színjáték kezdődött. A nagy, udvari szobánkban ültem a rádió mellett, Sájcz éppen feljött hozzám a kora reggeli órákban, végighallgatta a rádiót, és azt mondta: „Most csak egy dolgot lehet tenni: alijázni. Tűzön-vízen keresztül, míg a határok nyitva vannak. A lengyel ifjúság tömegekben fog jönni, menteni kell őket, és

²² A zsidók Palesztinába, illetve Izraelbe történő visszatérése és letelepedése.

magatokat, míg nem késő!” Csodálkozva hallgattam ennek a koravén halucnak a figyelmeztetését, de akkor még nem éreztem, és nem hittem, hogy az áradat minket is elér.

Az ablakmélyedésben csapzott verébként áll Gelb Klári, a húsvéti szlovák leánytranszport első menekültje. Amint megkezdődött a szlovákiai deportáció, elindultak néhányan Magyarországra. A kis csoport, az ottani halucok próba-vállalkozása azonban a Hlinka-gárdisták²³ kezébe került, és csak Klári és a kis Gold jutott át szerencsésen a magyar oldalra. Mikor lövöldözés támadt, Gold szaladni kezdett, és cipelte magával a leányt is. A lány vonakodott, csak nézett visszafelé a határ másik oldalára, ahol a kisebb húga a többiekkel maradt. Levetette magát a földre, és tépte a haját a fájdalomtól, és könyörgött Goldnak: menjünk vissza, nem hagyhatom őt el. Mire kora reggel megérkeztek a Palesztina Hivatalba gyűrötten és összetörve, a magas, tegnap még erős lány szinte a saját árnyékává vált. „Ő a gyengébb, a szerencsétlen kis húgom, mi történhetett vele? Vissza kell mennem, vissza kell mennem... Nem bírom...” – ismételtette szörnyű állapotában, összevissza gyűrött csipkés kis zsebkendőjét rágva, hogy a sírását visszatartsa. (A csipkés, gyűrött kis zsebkendő eszembe idézte a pozsonyi módos zsidó házat, a gyönyörű nagy udvarral, a széles verandával, az utcára nyíló üzlettel, ahol a pult mellett legalább öt-hat nemzedék mérte eddig a kartont. Hátul, a hűvös, tágas, tiszta szobák voltak a szőnyegekkel, a könyvespolcokkal, a sarokban a zongorával, amelyen a két kisasszony-leány játszott téli estéken. A jól átfűtött hálószobában a széles tölgyfa ágyak, amelyekre a gondos anya péntek délután kirakta a bevasalt finom fehér holmit, köztük a leánykák pici csipkés zsebkendőit. Sietve, mert esteledik, zárás van, a gyertyák ott

²³ A Szlovák Néppárt vezetőjéről, Andrej Hlinkáról elnevezett félkatonai alakulat volt, amelyet 1938 júliusában alapítottak, ekkor még illegálisan. 1938 októberétől azonban legalizálták működését, s Szlovákia „függetlenségének” kikiáltása után az ellenségesnek minősített elemek (csehek, kommunisták, magyarok, zsidók) üldözése és adott esetben megölése volt a fő feladata, de tagjai részt vettek az 1944-es szlovák felkelés felszámolásában is. A háború után a Hlinka-gárda főbb vezetőit bíróság elé állították és kivégezték.

állnak már a hatalmas ebédlőasztalra állított ezüst gyertyatartókban. S a péntek este hangulatát érezni a tiszta szagú, tágas szobák során. Istenem, meredtem rá a csipkés zsebkendőre, mi lett velünk! S most, hogy ismét megláttam őt a homályos lépcsőházban, kezdtem magam szégyellni az egész reggeli Hennel-ügy miatt.

Ott áll mellette a törékeny Gruberné a kicsi leányával. A nagyobbikat elvitték a többiekkel együtt a front felé... Egy este halálra váltan jött fel hozzám a kislányával, s mikor megmelegedett, elmondotta, hogy hajnalban szöktek át a szlovák határon. Előbb egy rokonát kereste fel Budán, de ott rettegve fogadták őket, el kellett jönniük. Ebben az időben minden pesti zsidó fölött az internálás réme lebegett,²⁴ különben is festették a lakást. (Tessék elképzelni, hajtogatta megdőbbent álméldosszal: festették a lakást!)

Fent, a nagyterem zsúfolva emberekkel, akik Európa minden nyelven egyszerre beszélnek, magyaráznak, vitatkoznak.²⁵ Ifjúsági alija, gyermektranszport van a láthatáron. Valahányszor nyílik a belső szoba ajtaja, a szülők rávetik magukat a kijövőre. Röpködnek a kérdések a levegőben: „Mi lesz? Megjöttek a listák? Mi benne vagyunk? Mi van az átutazással? Hát a románok?”

A belső szobában a „bizottság” tagjai, idős emberek és fiatal halucok, a különféle menekültcsoportok megbízottai tárgyalnak tarka összeviszszaságban, széken, asztalon, fálnak dőlve vagy hatalmas felsőruhakupaccon lovagolva, elképzelhetetlenül sűrű bagófüstben, izzadságtól fénylő arcokkal.

A mozgalom, a magyar cionizmus a Király utcai, hősi korszaka után az első termékeny időszakát élte. Megjelent már a lelkes ifjúság, de az Andrássy úti palota gyönyörű termeiben ott voltak még közöttünk a régiek, a ma már életre kelt Eszme nemes és tiszta áldozópapjai. Velünk

²⁴ Az internálás jogintézményét az 1939. évi II. törvénycikk 150. §-a hozta létre és szabályozta, illetve több miniszterelnöki rendelet pontosította azt.

²⁵ A háborús viszonyok közepette számos rémhír és álhír kapott szárnyra, amelyek általában minden alapot nélkülöztek.

volt Schönfeld, Káhán, Osztom, az öreg Lebovics bácsi, Komoly és Miklós, aki ugyan később jött, de aki a cionizmus oltárán a szívét áldozta fel, no és az örök fiatalok, Bisseliches, Beregi, Richtmann²⁶ és ki tudná még elsorolni a többieket. Az évtizedes vetés most készült kalászbá szökkenni a nehéz magyar ugaron, de a termés nagy részét a félelmetes és kegyetlen kaszás aratta le. Az emberek többségét már nem tudtuk kimenteni az eljövendő új országba.

A Magyar Cionista Szövetségben még nagy élet zajlott, de a hely nagy biztonságot már nem adott. Napirenden voltak a razziák, a házkutatások, lefogták az idegen papírokkal bujdosó halucokat. Különben is: a feloszlátás veszélye állandóan a fejünk fölött lebegett. A vidéki csoportokat betiltották, helyiségeik zárva, és csak a budapesti központ működhetett. Ez, úgy látszik, könnyebben volt szemmel tartható.

A Palesztina Hivatal azonban – legalábbis eddig, biztonságos, sőt mondhatnám, exterritoriális²⁷ hely. A harmincas évek derekától kezdenek érkezni a lengyel és aztán a szlovák menekültek. Lassan-lassan az egyetlen ország maradtunk, ahonnan még nyitva áll az út Palesztina felé. A mandatárius brit hatalom²⁸ a bevándorlási engedélyeket szűk marokkal mérte, de a kontingens elosztásánál, félvényként néhány száz certifikát²⁹ nekünk is jutott. Ezeken osztozkodott aztán az anyaország, a többféle menekültcsoport, később a visszacsatolt Erdély és a Felvidék. Külön engedéllyel mentek az ifjúsági csoportokat szállító gyermekvonatok.

²⁶ Schönfeld József, Kahán Niszon, feltehetően Osztern Lipót, Lebovics Lipót, Komoly Ottó, valószínűleg Krausz Miklós, valamint Bisseliches Mózes, Beregi Ármin és Richtmann Mózes.

²⁷ Exterritoriális: területen kívüli. A diplomáciai testületek és képviselőik számára kölcsönösen biztosított jogi és pénzügyi kedvezmények rendszere.

²⁸ A brit mandátum jelentése: az I. világháború után az Oszmán Birodalom részét képező Palesztina a Népszövetség fennhatósága alá került. Területén brit hadsereg állomásozott. A Népszövetség 1922-ben felkérte V. György brit uralkodót, hogy igazgassa Palesztinát. A felhatalmazást – mandátumot – 1922. július 24-én adták át.

²⁹ Igazolás, tanúsítvány.

Eredményes kérelmezők voltunk mindenesetre, amely több-kevesebb zsidót tudott időnként az országból kivinni. Csoda volt-e, hogy a KEOKH-nak olyan nagyon imponáltunk? Nem volt ezekben az években olyan zsidó hivatal, amelyet ez a sötét szervezet annyira respektált volna, mint a Palesztina Hivatal. Hogyisne, mikor Pásztóy,³⁰ Kiss Árkád és társai minden reménye mi voltunk. Egy szervezet, amely a zsidótörvényes Magyarországról zsidókat szállít ki. Nem csoda, ha a mi igazolásunk szent volt előttük. Akire a Palesztina Hivatal azt mondta, hogy kivándorlásra van előjegyezve, azt sokszor még a hírhedt garanyi és ricsei táborból³¹ is ki lehetett szedni, annak a menekültnek a szabad mozgása biztosítva volt. Soha nem felejttem el azt a dunai uszályt, amelyen egy Szlovákiából jövő lengyel menekültcsoport hánykolódott étlen-szomjan heteken keresztül, dobálva az osztrák partról a szlovák partokra, és onnan a magyar területre. Csak úgy tudtuk őket partra hozni, hogy vállaltuk a kivándoroltatásukat Palesztina felé. Micsoda látványban volt részünk, mikor a piszkos uszályból, a csontra soványodott, félelemtől meggyötört arcú emberek a rendőrök asszisztálása mellett partra vánszorogtak!

A KEOKH detektívjei ettől kezdve elkerülték az Erzsébet körüti házat, legfeljebb egyik-másik, akivel „összeköttetésünk” volt, tett barátságos látogatásokat nálunk. (De uraim, mondta nekünk az egyik nagy mulatóság közben, mikor egyik lengyel halucunkat hozta éppen ki a Gyűjtőből,³² azt már mégsem lehet, hogy valaki keresztyény papírokkal legyen ellátva, és amikor megmótozzák, imádságos rojtokat találnak az inge alatt.) A Palesztina Hivatal háza majdnem végig biztonságos hely volt, amelynek még a lépcsőháza is menedéket nyújtott.

A kivándorló csoportok elutazása egyre nagyobb akadályokba ütközött. Különösen a „veteránok” listájával volt sok baj. Előbb Isztambul okozott nehézséget az átutazásokkal, 40-50 főnél többet hetenként

³⁰ Pásztóy Ámon.

³¹ Garany (ma: Hraň, Szlovákia) és Ricse (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) településeken internálótáborok működtek, ahová nagy számban internáltak zsidókat, illetve tisztázatlan állampolgárságú zsidókat.

³² A Kozma utcában található Budapesti Gyűjtőfogház közkeletű neve.

nem bocsátott keresztül, aztán a jugoszláviai átutazás vált lehetetlenné, majd a románoknál állt le a dolog. A trieszti út az olaszok hadba lépésével végleg elesett.

Ezek a napok azonban még a hivatal lázas napjai voltak. Mentek a levéltáviratok, s futottak be a válaszok, cikáztak a sürgönyök a pesti, a bukaresti, a pozsonyi és szófiai Palesztina Hivatalok között, és Krausz Miklós, a Palesztina Hivatal Moshe-ja rohant egyik konzulátusról a másikra, tárgyalt, könyörgött, ígért, fenyegetőzött, sodorta a szálakat mesteri diplomáciával, és főleg igyekezett „összeköttetéseket” szerezni.

A Bethlen tér

Nemcsak a könyveknek, az épületeknek is van sorsuk. A Bethlen téri iskolaépület³³ az utóbbi évtizedek magyar zsidó történetének egyik néma tanúja. Falai között játszódtott le a magyar zsidó sors nem egy sötét fejezete. A harmincas évek végétől az OMZSA székhelye, a magyar zsidóság segítő munkájának központja volt. A lángba borult világ megmozgatta a magyar zsidóság legjobbjait. Az egymást kergető események nem tévesztették el hatásukat a nagy tömegekre sem. A mindennap emberét, az átlagos boltost a saját bizonytalan jövője foglalkoztatta. Az első jelentkezők a szellem emberei voltak, akik először ismerték fel a zsidó sors oszthatatlanságát. Írók, orvosprofesszorok, tudósok, művészek, politikusok, nagynevű ügyvédek, a bankszakma kiválóságai, könyvkiadók, néhány nagyvállalat tulajdonosa, régi kile-emberek³⁴ ülték körül este a Bethlen téri termék bizottsági asztalait. A cionista vezetők alakították ki a szervezeti kereteket, ők alkották a kovászt. Senki nem beszélt most a régi harcról Erec és az örök zsidó gondolat körül. A közös zsidó sors a régi családi asztalhoz terelte a megriadt testvéreket. Közöttük sokakat, akik a zsidósághoz tartozás kötelékét régen elmetstették, és most szemlátomást boldogok voltak, hogy velünk lehettek, hogy lelkesítő hangunkat hallhatták. Nehéz évek testvérharcaival a hátunk mögött bennünket is a megelégedés és az elégtétel érzése töltött el: a hűtlen testvérek, ha sokára, és ha csak a fenyegető vihar közeledtére, de mégis visszatértek a szülői házba.

Egymás mellett ülve, és a homályos folyosókon sétálva, az éjszakákba nyúló tárgyalások után ismertem meg a zsidó-magyar elit lelkivilágát és

³³ VII. kerület, Bethlen Gábor tér 2.

³⁴ Kile-emberek: a hitközség, a zsidó közelet ismert személyiségei.

sorsát, érvényesülését egy atavisztikusan ellenséges társadalom ezer akadályá között. Feltárult előttem, mi mindent áldozott a zsidóság ennek a népnek a javára. Egy nagy hírű ideggyógyász történetére emlékezem most, aki a sötét folyosó egyik padján előredőlvé, időnként a cigaretta paraszába meredve, órákig mesélte az életét: kitérés, visszatérés, harc az érvényesülésért a keresztény társadalommal, és állandó emésztő küzdelem önmagával. „Úgy érzem, mondotta, végleg visszajöttem a zsidóságomhoz és önmagamhoz. Ahogy nem lehet magamból kilépni, úgy a zsidó sorstól sem szabadulhatok, és vállalom ezt a sorsot.” Vállalta is, mindvégig. A szörnyű, 44-es, decemberi napokban jutott el hozzánk a hír az Üvegházba, hogy az egyik „védett” házunkból látták őt egy csoportban, nyilasoktól kísérvé a Dunához menetelni. Hallgattam őt, és kérdeztem magamtól: miért csak bajban és nehéz időkben tudunk zsidóságunkra és egymásra találni?

A munka az amerikai Joint pénzével indult el, de hamar odakerültek mellé a magyar zsidóság milliói is.³⁵ Csak el kellett kezdeni, és a zsidók jöttek pénzzel, munkával, adományokkal, érezték, hogy tenni kell valamit, megengesztelni a végzetet, a csak most felismert közös sorsot.

Mindennek a központja a Bethlen tér volt, a hatalmas termek és a kis szoba, ahol a halk szavú Polgár György dolgozott, az udvar, a raktár, a szabad konyha, a gyűjtőhely. A népkonyhák innen kapták az ellátmányt, téli ruhát küldtek a munkaszolgálatosoknak a frontra, amit a címzettek aligha kaptak meg, de azért az asszonyok színe-java éjjelnappal szakadatlanul dolgozott: gyűjtött, szortírozott, varrt, foltozott és rakodott.

Itt dolgozott Weiss Edit, akit a keserű zsidó sors meglátása, Garany, Ricse és a menekültek szenvedése, daccal, elszántsággal és lobogó lelkeséggel töltött el. Az egyik menekültcsoportnak Garanyból való elszállítása volt soron éppen Kamenyec-Podolszkij irányába. A családjának –

³⁵ Tudható, hogy az üldözött zsidók mindent megtettek, így ha kellett, anyagi áldozatot is hoztak, akár hamis papírok beszerzéséről, akár a német, illetve magyar tisztok, hivatalnokok megvesztegetéséről volt szó.

Weisz³⁶ Manfréd família – nagy összeköttetései voltak valamikor. Vajon használni fognak-e még? Nem kérte magát sokáig, rohant a Belügy-minisztériumba. A belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc nagy antiszemita, de az egyetlen korrekt úr az akkori kabinetben, a liftbe szállt éppen, elmenőben.

– Kegyelmes uram – mondta Weisz Edit felhevülten –, kérem, jöjjön vissza! Vissza kell jönnie, hallatlan dolgok történnek, amiről ön talán nem is tud, s amelyek az ország régi becsületét mocskolják be. Nem lehet hallgatni tovább ezekről a dolgokról...

A miniszter megdöbbenve tessékelt maga előtt a hivatalába, és még abban az órában elment a sürgöny, amely a szállítmányt visszadirigálta. Napok múlva Stern Mendel rontott be a Palesztina Hivatalba, egy régi lengyel jesiva³⁷ beteges kis rabbinusa, félig sírva, félig nevetve. Boldog volt szegény, megmenekült. Egyelőre.

Az úgynevezett legális munka ment volna valahogy, a Bethlen tér alimentálta (táplálta) a konyhákat, segítette a kenyértelenné váltakat, a muszosok családjait, és istápolta a hatóságok által megtűrt és legalizált menekültek tömegét. Mi történjen azonban a többiekkel? A lengyel és a szlovák határon át éjszakánként százával érkeztek az ottani halucok által szervezett csoportok, de nagyon sokan egyedül is. Hogy mennyien maradtak le, és a határőrök golyójától találva hányan maradtak örökre némán a határmenti erdőségek mélyén vagy a sekélyebb folyóátkelőknél, arról senki sem beszélt. Aki mindenétől és mindenkiétől megfosztva megérkezett, tovább kapaszkodott nehéz terhével az élet után.

Egy részük már hamis papírokkal érkezett, sokat közülük mi láttunk el iratokkal. Már működtek a halucok földalatti iratgyárai. Voltak lengyelek, akiket egy derék főúri asszony jóvoltából keresztényekként legalizált a híres lengyel komité. Még így is sokan maradtak ellátatlanul, akik házról házra járva a mezuzával³⁸ ellátott zsidó ajtókat keresték egy-egy

³⁶ Helyesen: Weiss.

³⁷ Zsidó vallási iskola.

³⁸ Az ajtófélfára szerelt, gyakran díszes tokba helyezett, pergamenlapra írt imádság, amely többek között az egyiptomi tíz csapásra emlékeztet.

éjszakai pihenés reményében. Meg kellett szervezni az ellátásukat, gondozásukat. És itt került szembe a magyar zsidóság a nagy dilemmával: a szolidaritás illegális útját vagy a törvényességet kövesse-e. Nemcsak a KEOKH detektívje és az internálás réme félemlítette meg, hanem a belenevelt respektus minden iránt, amit az államhatalom előírt. Az Osztrák–Magyar Monarchia neveltje volt, törvénytisztelő és – furcsán hangzik – hazafias érzésű. Még akkor is, amikor a haza szent nevével a szájukon a legocsmányabb játékot űzték vele a cinikus zsványok.

A zsidó apák és fiúk az orosz front felé meneteltek kapával a vállukon és sárga szalaggal a bal karjukon, úgymond „honvédelmi kisegítő szolgálatra”. Zsolt Bélát a keretlegények úgy elintézték már, hogy élete végéig nyögte a fegyvertelen honvédelmi szolgálat nyomait rozoga tüdejében, és Petschauer Attilát, aki Magyarországnak hazahozta az olimpiai bajnokságot, a röhögő bakák meztelenül locsolgatták a 40 fokalos télben, az ukrainai pusztaságban.³⁹ A többieket a gyorsabb elintézés kedvéért Donszkoj alatt lapáttal ütötték agyon, vagy rájuk gyújtották az istállót, ahová előbb beteretelték őket, így akarván megszabadulni a köztük kitört flekktífuszjárványtól. Mindennek ellenére még mindig akadtak naiv lelkű magyar zsidók, akik a munkaszolgálatot hazafias kötelességnek hitték. Az „illegális” munkát tehát a cionisták, a halucok kellett, hogy elvégezzék.

Segítséget elsősorban a vallásos zsidóságnál találtak, amely egyenes ágon tartotta a rokonságot a középkori spanyol és az újkori lengyel gettó-zsidósággal. A mélyen hívők értették meg először, hogy meggyalázott népünk védelmében a huliganok ellen harcolni nemcsak szabad, de szent kötelesség is. Ők értették meg először, hogy ezek ellen a bomlott agyú emberállatok ellen minden fegyver megengedett. A halucok az elsőeknek átadták saját igazolványaikat, azután gyártották a hamis személyi iratokat, a szülőknél és a haveroknál elszállásolták a szlovákiai fiatalokat. Ilyen szállásadásért került Garanyba és később büntetőszázadba, a frontra az

³⁹ Míg a sorstárs Kárpáti Károly is lényegében így írta le az olimpikon halálát, addig Ungváry Krisztián szerint ez legenda: a legyengült Petschauer egy szovjet hadifogolykórházban halt meg.

utóbb visszatért, és aztán megint elveszett hős haluc, Hunwald Szimcha.⁴⁰ Most keletkeztek a bunkerek, amelyek később jó búvóhelyek lettek. Itt volt most a mentési munka konjunktúrája. Megérkezett Baumann Jóska. Éli Sajó, Dévi, Uziel és a többiek már ideát voltak, de a derékhad: Rafi, Pil, Dov Weisz, Mimis, Perec⁴¹. Ki tudná mind felsorolni őket?

A pesti orthodox hitközség⁴² szlovák bizottságot állított fel, az intézte az ellátást, a lakást. Egy Peszach⁴³ előtti napon együtt fogták le őket, mikor éppen az ünnepi ellátmányt osztogatták. Mikor megjött a hír Weizsmandeltől⁴⁴ és Fleischmann Gizitől Pozsonyból, hogy Wislicenyvel,⁴⁵ a későbbi magyar deportáló szörnyeteggel lehet alkudozni, a pesti orthodoxia napok alatt félmillió pengőt adott össze. Ez volt az első nagyszabású juttatás a külföldi pénzek megérkezése előtt. Éjjel-nappal ülésezett a menekült rabbikból álló bizottság, sorra citálták elé a tehetősebb hittestvéreket. Mindenki csak készpénzben adakozhatott, és a tízezer pengős adományok is napirenden voltak.

A Laudon utca 3. volt a vallásos cionisták székháza.⁴⁶ Sötét kapualja alatt a sok gondtól, félelemtől eltelve róttuk a szürke kőkockákat. Az emeleti nagyterem egyúttal népkonyha is volt, ebéd idején színültig megtelt. Ott érkeztek a halucok és a halucák, és rengeteg ember, akikről

⁴⁰ Humwald Sándor (Szimcha) Hans Kühne néven, a svájci követség hivatalnokaként, a Carl Lutz által rendelkezésére bocsátott autón vitte a hamis védleveleket az üldözötteknek, amikor letartóztatták. Valószínűleg a Belügyminisztérium pincéjében végezték ki.

⁴¹ Feltehetően Baumer József, valamint Éli Sajó, Friedmann Dávid, Friedl Richárd (Rafi Benshalom), Elefánt Márton (Pil), Weisz Berthold (Dov), Herbst Imre (Mimish), Révész Perec.

⁴² Az 1868–69-es kongresszust követően az addig formálisan egységes magyarországi zsidóság vallásilag ortodox, neológ és status quo ante irányzatokra bomlott.

⁴³ Az Egyiptomból való kivonulás, így az ottani szenvedésektől való megszabadulás ünnepe.

⁴⁴ Helyesen: Weissmandel, Michale Beer-Dov.

⁴⁵ Dieter Wisliceny.

⁴⁶ Laudon utca: ma VI. kerület, Káldy Gyula utca (a Király utca és a Révay utca között).

senki sem tudta kicsodák, de nem is kérdezte tőlük senki sem. Ülhetek naphosszat, és melegedhetek aránylag háborítatlanul, mert a KEOKH vagy a politikai rendőrség, ha néha oda szemtelenkedett is, a vallásos cionisták körében nem szimatolt kommunistagyanús személyek után.

A nappali nyugalmat csak Ungár Sanyi, az Andrássy úti fogorvos zavarta meg. Naponta tízszer is megjelent, és vagy a pincébe invitált magának segítséget krumplizsákoláshoz, vagy a savanyú káposztát rakatta hordókba. Egyszer a konyhán szedte ráncba nagy hangon a személyzetet, máskor ingujjra vetkezve a termet igyekezett rendbe tenni az esti előadásra. Közben tele volt panasszal és elkeseredéssel: „Tákciv,⁴⁷ az kell nekik, a semmirekellőknek (ezek voltak a halucok), de ha egy széket kell megmozgatni, egyik sincs a láthatáron. De majd én elbánok velük! Holnaptól kezdve nincs főzés, majd én megmutatom nekik!” És megmutatta! Sajat szememmel láttam őt néhány hét múlva. A Palesztina Hivatalban hajnalban végződött a megbeszélés. Az úton találkoztunk, amint egy krumplival megrakott kiskocsit a Dunától egyedül húzott hazafelé. Éppen akkor fordult be a Laudon utcába, mikor én az Andrássy út fele igyekeztem.

Ide, a Laudon utcába érkezett meg Ezra, a német haluc Ausztrián keresztül. Nagy segítségünkre volt később minden munkánkban, de a megérkezésével csúnyán megijesztett bennünket. Egy reggel nyurga, szemüveges SS-katona⁴⁸ jelent meg a nagyterem ajtajában. Óriási megrokknyódás és némaság fogadta a betolakodót. Az „illegálisok” már a zsebüket tapogatták, és törték a fejüket, hogy hirtelen melyik „flepni-vel” igazolják magukat. A bal felső zsebben lévő, idegen névre szóló zsidó irattal, a jobb belső zsebben lapuló, saját névre szóló keresztény papírral, vagy a nadrág hátsó zsebéből húzzák elő a lengyel keresztény névre szóló

⁴⁷ Héber eredetű szó, jelentése: költségvetés.

⁴⁸ Az 1925-ben létrehozott Schutzstaffel (védőosztag) rövidítése. Az SS eredendően kis létszámú elit egysége volt az NSDAP-nak, azonban a '40-es évek elejére már valószínűs állam lett a náci rendszeren belül, így az SS felügyelte a koncentrációs táborok rendszerét, de az RSHA-nál szolgálók is SS-rendfokozattal rendelkeztek, illetve létrehozták a hadművelati kérdésekben a Wehrmacht irányítása alá tartozó Waffen-SS-t is.

igazolványt, avagy mégis a külső kabátzsebben hordott, állandóan kéznél levő szabadságos katonai igazolással, mikor a félelmetes, hórihorgas SS-katona azt mondta csendesén: salom hávérim.⁴⁹ Ezra volt, olyan tökéletesen hamisított SS-pecsétes írással, amelyet a mi halucaink azután se sokat láttak. Bár – jóvoltukból – a pecsét nem maradt egyedüli példány az 1944-es magyar történetben.

Egyes nevek, fogalmak ezekben a napokban mindig visszatértek. Rendszeresen felbukkant például Kamenyec-Podolszkij neve. Egy kemény téli éjszakán erős csengetés verte fel a Garay utcai családi ház csendjét. A látogatók nemrégén vonultak el, éjfélig tartották megszállva az emeleti nagyszobát. A kapu alatti mélyedésbe két sötét alak húzódott. Megszólítom őket, két lengyel fiú. Gyorsan kinyitom a kaput, betuszkolom őket. Szótlatlanul követnek az emeletre. Az udvari szobában felgyújtom a villanyt, jobban szemügyre veszem a két jövevényt. A magasabb kerek arcú, egészséges, 14-15 éves gyerek. Társa hasonló korú, sovány és feltűnően levert. Az agyonfáradt gyerek alig várja, hogy leereszkedhessen egy székre. A meleg szobai levegő szemlátomást járja át meggémberedett tagjaikat. Kérdezem őket, hogyan kerülnek hozzánk, mire a nagyobbik a zsebéből egy gyűrött cédulát szed elő. Feivelnek az írását ismerem meg benne, a lengyel halucnak, aki néhány társával a határ mentén tevékenykedik. A fiúk tehát nem Szlovákiából jöttek, hanem közvetlenül a lengyel határon át.

Hetek óta vannak úton, hárman indultak el, a harmadik lemaradt tőlük egy erdőszélen, amikor ukrán és magyar katonák elől menekültek. A társukat eltalálták, lebukott, ők, a két unokatestvér, napokig bujkáltak az erdők mélyén, míg aztán megint útra kerekedtek.

Honnan jöttök? – kérdezem. A kisebbik ül a széken, leszegzett fejjel, és bámul a földre. A nagyobbik, az élénkebb körülnéz, mint aki nagy titkot akar mondani. Kamenyec – mondja végre, riadtan, de halkán. Sokáig hallgat, és én nem kérdezek semmit. Néhány perc múlva erőt vesz magán, és beszélni kezd. Mindaz a meghajszoltság, amelyen hetek-hónapok,

⁴⁹ A héber elköszönő mondat jelentése: „Béke veletek, barátaim!”

vagy talán évek óta ment át a fiatal gyerek, most, hogy meleg szobát és biztonságot érez, egyszerre borul ki belőle. Az éjféli elbeszélésből, amit a gyerek nemcsak elmond, hanem időnként felugorva még egyszer átél, felrémlik előttem a maga teljességében az a véres, gázzal teli színjáték, amit Kamenyec-Podolszkijnek hívnak.

Napirenden voltak az állandó „akciózások”, amelyek nem voltak mások, mint a nehéz munkában leromlott egészségű emberek lemészárlása. A határban, ahová szekéren és gyalog hajszolták ki a helységbe összezsúfolt embereket, asszonyokat, betegeket, napokig tartott a puskaropogás. A férfiakat kora reggel munkára hajtották, de valamit megéreztek, gyanús készülődés volt a levegőben, és ő a munkából hazaszökött. Láta, amikor az édesanyját vitték, az öreg édesapja már nem volt sehol, s a ház üres volt, kiszakított ajtókkal és halomra hányt bútorokkal. Egy német őrmester dirigálta a menetet.

– Nálunk volt beszállásolva már majd egy éve, nem volt még egy olyan nagy ház Kamenyecben, mint a miénk. Az öreg édesanyám minden hajnalban külön melegítette neki a tál mosdóvizet. Tetszik tudni, nagyon tiszta goj⁵⁰ volt. Mindig mondta az édesapámnak, hogy majd elmúlik a háború, és jó lesz a zsidóknak. A munkáknál még minket igyekezett jobb helyre tenni, de aztán elindultak az akciók, és nem lehetett többet vele beszélni. Odarohantam hozzá – ugrik fel a gyerek – megfogtam a karját, és könyörgtem neki. – Éjjel-nappal fogok majd dolgozni, hagyjátok az édesanyámat! Az őrmester a revolvértáskájához nyúlt, és ordítani kezdett, nagy összefutás lett, a tömeg pánikban tört ki, a katonák kezdték őket a fegyver végével összeterelni, és én elkezdtem rohanni a kiserdő felé. Onnan néztem, messziről úgy déltájt, hogyan állították őket egy tömegbe, és hogyan kaszabolták le őket, miközben a tömeg irtózatosan ordított.

Estig bújt a gyerek az erdőszélen. Este még visszatért a házba. – Tetszik tudni, régi nagy ház volt a miénk, az apám volt a vidék leggazdagabb szeszfőzője. Most ott állt az egész ház sötétben és elhagyatottan. A kony-

⁵⁰ Héber szó, eredeti jelentése nép, nemzet. A modern korban a zsidók nevezték gojnak a nem zsidókat.

hában még meleg volt a kemence, péntek volt, az édesanyám reggel még süített benne apró „kajlicsokat”,⁵¹ a házban összezsúfolt menekült családoknak, a padláson még volt egy kis eldugott liszt, amelyet ott fent szitálta meg csütörtök este. Valamit kerestem, amit magammal hozzak. Nem találtam mást csak ezt – s a zsebéből egy ócska kopott, gyöngyházzal kirakott kis tubákos szelencét vett elő. – Az édesapámé volt. Ezt hoztam magammal a nagy házból.

Éjjel még megleste a munkából hazajövő két társát. Tudták már, hogy nincs senkijük, s az erdőkön át az úttalan utakon elindultak. Az elbeszélés után sokáig csend volt a szobában. A nagyobbik kimerülve hallgatott, a kicsi még mindig némán ült a helyén a kályha mellett, az arcán, szemén, homlokán a beteg öregemberek levertsége és reménytelensége ült. Fel akartam őket rázni, és megígértem, hogy elvisszük őket a gyermektranszportok egyikével. Beszéltem Erecről,⁵² és mindenről, ami eszembe jutott. A kicsi nehezen engedett fel, a nagyobb élénken figyelt.

– Csak egyet ígérjete meg – mondta felhevülten –, hogy a háború után visszajöhetek. Csak néhány hétre, néhány napra.

A hangja egyszerre félelmetes lett, amikor azt mondotta: „Nekome will ech derleben”⁵³ – és az öklét rázta görcsösen a kályha felé.

Feleségem közben megterítette az asztalt, és behozta a délről maradt, felmelegített töltött káposztát. Az étel szaga mintha új életet varázsolt volna beléjük. Még a kicsi is élénkséget mutatott az étel láttán. Aztán amint hozzákezdtek az evéshez, a meleg falattól a kiéhezett fiatal testek mintha más emberré lettek volna. Csendben majsoltak, és közben mind a kettőnek egyszerre eredt el a könnye, és ömlött a tányérba megállás nélkül. Még ültünk együtt egy kicsit, tervezgettük az utazást, biztattam őket, hogy sikerülni fog. A nagyobbik biztos akart lenni a dologban, közelebb hajolt hozzám, és elmondta a nagy titkot, amit édesapja rábízott, és amelyről most már rajta kívül senki sem tud. A ház melletti nagy

⁵¹ Kalács.

⁵² Erec Israel – Izrael földje, Izrael országa.

⁵³ A bosszú az igazi élet!

kertben, sok éjszakai munkával, még évekkel ezelőtt elásták a raktár nagyobbik részét. Legalább három vagon likőr meg pálinka hever titkon a föld alatt. Ha visszajövök, mondotta, azt is kiássuk. Eljössz te is velem, mondta behízelve és sokat ígérően.

Hamarosan nagyon álmosak lettek. A kályha mellé pokrócokat terítettünk, megágyaztunk nekik, lefeküdtek. Percek múlva mélyen aludtak, a nagyobbik mintha mosolygott volna. Biztosan a likőrraktárról álmodott. A következő hetekben még sokszor voltak nálunk, míg néhány hónap múlva egy gyermekcsoporttal tényleg elindultak. A Keleti pályaudvaron boldogan integettek felém a vonat ablakából mindaddig, míg a szerelvény el nem tűnt a fordulóban. Soha sem hallottam többet róluk. Ereben vannak, azt tudom. Misa és Jankele! Merre vagytok? Hasznos emberei lettetek az új országnak? Boldogok vagytok-e, és szeretitek-e még a töltött káposztát?

Sok baj volt az ide menekülő csoportokkal. Az Isztambulból jövő futárok sokszor késtek, vagy hetekre elakadtak, pedig nagyon kellett a pénz. 1943 januárja vagy februárja lehetett, vasárnap délután. Feivel Róth, a kétméteres lengyel haluc „Az Est” lapok⁵⁴ kirakata előtt állt az Erzsébet körúton, és rettentő nagy érdeklődéssel olvasta a legújabban kifüggesztett sporthíreket. Valami nagyon nem tetszhetett neki, mert rosszállóan csóválta a fejét. A dolog nekem se nagyon tetszett, Feivel barátunk ugyanis egy szót sem tudott magyarul. A szorgalmas olvasás mögött tehát valami hiba van. Odaálltam mellé a tömegben, és mintha magam is a híreket morognám a fogaim között, mondom neki halkán:

– Mi az, Feivel, már megtanultál magyarul?

– Most tanulok – mondja anélkül, hogy rám nézne. – Nem tudunk már más helyet kitalálni, ide adtunk egymásnak randevút. Különben azt

⁵⁴ Az *Est* nevű napilapot 1910-ben alapította Miklós Andor, s később még további két újságot vásárolt meg, s így jött létre az Az Est lapok cég. Miklós halála után özvegye, a színésznő Gombaszögi Frida vette át a cég irányítását. 1939-ben azonban az állam elvette a céget, s nem sokkal ezután a lapok meg is szűntek. A szerkesztők ezután *Pest* címmel jelentettek meg újságot, egészen 1944. december 15-éig.

hiszem, valami baj van. Dél óta csavargok a Nagykörúton, és még mindig nem jött meg a mára jelzett csoport.

Most kezdtem érteni, hogy miért álltak az őrszemek a közeli utcákban. Az Athenaeumtól⁵⁵ nem messze, a Körút sarkán Baumann Jóska silbakolt,⁵⁶ mikor odaértem, hirtelen kíváncsisággal a kirakat felé fordult, nem akarta velem tartani a rokonságot. Szemben, a Nemzeti⁵⁷ órájánál, a hatos villamos megállójánál, a híres randevűhelyen Éli tanulmányozta behatóan a hirdetőoszlopot, és lesett fél szemmel a Nyugati felé.

A Palesztina Hivatal kapualjában és a lépcsőházban nagy kavarodás volt. Bent a hirtelen összefutott bizottság tartotta állva összejövetelét: Fränkel Jenő, Kasztner,⁵⁸ Krausz, Joel Brand, Springmann, Szilágyi.⁵⁹ Itt ritkán találkoztak, igyekeztek mindig más helyen összejönni, ők voltak a bizottság egyik része csak, velük tartották az összeköttetést az ifjúság mozgalmak emberei. Éppen Springmann Samu magyarázott élénken, és kommentált két sürgönyt. Az egyik Szlovákiából érkezett, másik Isztambulból, Barlastól.⁶⁰ Springmann Wesselényi utcai lakása volt (ez idő szerint) az isztambuli futárok leadó állomása. Bentről éles telefonberregés hallatszik. Krauszt hívják a telefonhoz, néhány perc múlva felhevülve rohan kifelé, télikabátját rángatva magára. Az egyik „összeköttetés” hívta őt sürgősen az Abbáziába.⁶¹ Egy óra múlva aztán minden kiderül. A mai csoport Szlovákiából új útvonalon indult el Újhely alatt. Egy határ menti major volt az átkelőállomás. A major gazdája, akivel hetek óta folyt a tárgyalás, elvette a pénzt, de elárulta őket a magyar határőröknek. Azok már várták a fiatalokat, nyomban

⁵⁵ Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. a New York-palota és a Rákóczi út között volt.

⁵⁶ Silbak: őr, őrszem, itt a szerző ígét kreált a szóból, így jelentése: őrködött.

⁵⁷ Nemzeti Színház.

⁵⁸ Kasztner Rezső.

⁵⁹ Szilágyi Ernő.

⁶⁰ Cháim Barlas a Jewish Agency (Szochnut) isztambuli irodájának vezetője.

⁶¹ Egykori híres, 1888-ban alapított budapesti kávéház az Andrássy út 49. szám alatt, az Oktogonon.

lefogták az egész csoportot. Uzi, a vezetőjük szökni akart. Elfogták, és összeverték. A többiekkel együtt, délután, katonai autón szállították a Mosonyi utcai Toloncházba⁶² őket.

A Mosonyiban szerencsére Geréb, a részeg „véreb” volt szolgálatban, aki a verésektől alig támolygó Uzival együtt maga elé állította a csoportot, s elmondta a mondókáját a kutya zsidókról, akik most menten megdöglenek a keze alatt. Zengett a szitkozódásától az egész Mosonyi utca. Aztán elszedte Uzitól az összes iratait, és egy órán belül a megfelelő emberével eljuttatta hozzánk. A különféle cédulák között az egyiken Éli Sajó céduláját ismertük meg, amelyet a csoport elé küldött. „Ott, ahol a hatos megáll” – ez állt rajta.

A többi gyorsan ment. A lépcsőházban már jött felfelé Feivel, Jóska, Éli, s már az előszobában kiabáltak: „Előkeríteni Dánt!”. A köpcös, Kazinczy utcai textilesnek, a jovialis, mindig nevető, kerek arcú Dánnak elsőrangú összeköttetései voltak a Mosonyi utcai börtönben, garmadával hozta ki az embereket. Két óra sem telt el, a kapu alatt megjelent a csoport. A kövér Dán röhögő, kipirult ábrázattal menetelt elől, utána két megszeppent leány és négy fiú, majd a szegény Uzi két másik haluctól támogatva. Így vonultak fel, nagy ováció közben a harmadik emeletre. Ott aztán a továbbiak megbeszélésére félrevonultak a bennfentesek a szoba egyik sarkába, már csak azért is, hogy az éppen színre kerülő másik jelenetnek adják át a helyet.

Az ablak felőli oldalon ugyanis egy csoport 10-12 éves fiú állt. A csoport közepén Dévi, a vékonydongájú haluc dirigálta őket. Mint a tanórán, sorba kérdezte a nebulókat, és ők komoly arccal válaszolgattak. Közelebb mentem, hogy megsejmeljem a szokatlan leckeórát, és akkor a felismertem a csoportban a reggel érkezett három jugoszláviai gyereket. Huszonegynek kellett volna jönnie, annyian voltak a gyereklistára felvéve. Hiába vártuk őket hónapok óta, csak hárman érkeztek meg. A Dráva

⁶² A Mosonyi utcai épületkomplexumban 1888 óta működött toloncház, ahol felügyelet alatt tartották a közbiztonságot veszélyeztető személyeket.

menti gettó,⁶³ ahová a németek, a jó szlovén testvérek segítségével a jugoszláviai zsidóságot koncentrálták, hónapok óta a likvidálás állapotában volt. Sok ezer embert zsúfoltak össze a szörnyű lágerben, akiket innen erdő- és bányamunkára szállítottak el. Nagyobb részük soha nem tért vissza a táborba, az utolsó néhány száz család az éhségnek és a tervszerűen folyó népirtásnak a martaléka lett. A három gyerek elbeszélése szerint a munkától és az éhségtől legyengült embereket a tábor többi lakójának szeme láttára agyonütötték a szlovén és a német határőrök. Később hírt kaptunk arról, hogy az egész tábort rájuk gyűjtötták.

Ebből a lágerből érkezett meg a három gyerek, a többiek elpusztultak a szülőkkel együtt. Szüleik a hajnali kivonulásoknál rávették a jóindulatúnak látszó, öreg szerb parasztot, hogy mentse meg a gyerekeiket. Odaadták neki mindazt az apró értéket, amit még maguknál menteni tudtak, és rábízták a gyermekeket. Az öreg az örökkel összejátszva kicsempészte a fiúkat a táborból. Az egyik szomorú arcú, szőke kisfiú meglepő értelmességgel mesélte el, hogyan várták felöltözve, tarisznyával a hátukon, négy éjszakán át a parasztot. A fiú öltözkését látni kellett volna: nagy, szakadt férfibakancs volt a lábán, a szakadt, csíkos, barna pulóverhez egy valamikor kordbársonyból készült rongyszerű, rövid barna nadrág járult. Fehér, vékonyra fozlott csipkesál volt a nyakában. Talán az édesanyjái lehetett, talán ő vette le a búcsúzásnál a saját nyakáról, mikor örökre mondtak istenhozzádot egymásnak. Talán a szülők sem hitték, hogy a gyerekek valaha megérkeznek Pestre, de ki akarták menteni őket a biztos pusztulásból, a halál-lágerből. Ha máshová nem, hát a bizonytalanságba, az emberi könyörületre számítva. Az öreg szerb paraszt pedig, mint aki isteni parancsot teljesít, megszáloltan és talán megrendülten az előtte feltáruló emberi tragédia láttán, a csónakjával még azon az éjszakán áthozta őket a Dráván, majd sok

⁶³ A szerző utalása nem egyértelmű. A hírhedt jasenovaci tábor ugyanis a Száva mentén volt, s az usztasa Független Horvát Állam felügyelete alatt állt. A szlovéniai, illetve jugoszláviai zsidóság egy részét pedig abba a rabi koncentrációs táborba szállították, amely a fasiszta Olaszország felügyelete alatt volt.

ezer akadályon keresztül, vonaton és országúton, békességben megérkezett velük Pestre, a Síp utcába.

Eppler főtitkár⁶⁴ szobájában találtuk őket. Ez a nagydarab ember, aki a gyermektranszportoknál különösen nagy-nagy segítségünkre volt, most könnyekig megrendülve állt a három gyerekkel szemközt. Eppler sokat tett a gyerekekért. Egy ízben fantasztikusan nagy összeget kértünk tőle az egyik csoport elindításához, miután a magyar zsidóság összes intézményénél hiába kértünk. Peszach előtt való éjszaka volt. Eppler egyedül ült a nagy Síp utcai épület harmadik emeleti szobájában, reggel óta telefonált, hívta a még elérhető világvárosok minden zsidó segítő szervezetét és hivatalát. Éjfél után azt mondta nekünk: megszerezte a pénzt.

A gyerekek most itt álltak a Palesztina Hivatal előszobájában, és segítettek 18 lengyel és szlovák fiúnak beszajkózni a már soha meg nem érkezők jól csengő szerb nevét. Tudniuk kell a családi adatokat is, mert néhány nap múlva ők indulnak el a meghaltak helyett, ezeknek a papírjaival. Névadás folyik tehát itt, az elpusztultak újra élednek, és 18 menekülő zsidó gyerek továbbindul, talán végre Erec, az Élet felé...

A gyerekeket a pályaudvaron láttam viszont. A Keleti ezekben az időkben nagyon vonzó hely, bár veszélyes is, különösen a menekültek számára, akik ilyenkor, alija-vonat indulásnál az egyéb kísérekkel együtt megtöltik a peront. Innen indul az isztambuli expressz, amely ezekben az időkben már nem is annyira gyors. De ezen indulnak el azok, akik certifikátot kaptak, akiknek ezenkívül a román, a bolgár és a török követség átutazóvizumot adott. Ilyenek egyre kevesebben vannak. A vonat útja a bedeszkázott Európa egyetlen kijáróján vezet keresztül. Aki rajta ül, úgy érzi, megváltotta a jegyét a szabad levegőre való kijutáshoz.

A vonaton persze mások is ülnek. Hogy kicsodák? Ki tudná megmondani! Az akkori Európa obskurus utasai. Saját maguk is nehezen tudnák megmondani magukról: kik, mik, honnan, merre? Az előkelő részen, az első-második osztályban rengeteg német tiszt ül, akik folyton úton vannak Európa egyik végéből a másikba. A civilek talán csak Bukarestig

⁶⁴ Eppler Sándor, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára.

vagy Szófiáig mennek. „Üzletemberek”, „mérnökök”, különleges politikai és gazdasági megbízatással utazók és egyéb sötét figurák, hivatásos és nem hivatásos kémek. Spionok, akik a németeknek dolgoznak, meg olyanok, akik mind a két félnek, s akik a veszélyes játék közben elsősorban önmagukra gondolnak.

A cionista bizottság megbízottja négy-öt emberrel tartja a veszélyes kontaktust. Ezek a Berlin–Budapest–Isztambul vonalat járják. A németek emberei? Az ellenfél emberei? Valószínűleg sem a németek, sem amazok nem tudják, s nem is fogják megtudni soha. Akiről mégis kiderül valami, annak nincs szerencséje. Őt az első falhoz odaállítják, és elintézik. A négy-öt ember közül, aki nekünk a postát és a pénzt hozta, volt olyan is bizonyos, aki „becsületes” volt, csak egy félnek dolgozott. Nekünk mindenesetre rendesen „teljesítettek”, és egyébre mi nem voltunk kíváncsiak. Legfeljebb állandó félelemben éltünk, hogy valamelyik a lebukásával bennünket is maga után ránt. De hát rizikó nélkül nem lehetett akkor Európában valaki zsidó, és még kevésbé a bizottság tagja.

A szerelvényhez két vagonat kapcsoltak a gyermekek meg a kísérőik számára. Hogy kik legyenek a kísérők, ki legyen a szerencsés nyolc-tíz felnőtt, aki a csoportokkal elmegy, annak eldöntésére hónapokig tartó harc folyt a bizottságban. A vonat útra készen, a mozdony befűtve áll. A kísérők tömege minden tilalom és jó tanács ellenére ellepi az üvegcsarnokot. A menekült gyermekeket kísérik, akiknek sorsát hónapokon keresztül figyelemmel kísérték. Látni akarják a boldog elutazókat. Embereink még előreszaladnak megbeszélni az eshetőségeket a vonaton utazó egyik-másik futárral, akiknek esetleg közbe kell lépni, ha valamelyik átmenő állomáson a határellenőrzés nagyon rigorózus lenne a papírok vizsgálásánál. Egy erélyes szó vagy leintés sokszor megmenti a helyzetet, különösen, ha az illető a dolgoknak német papírjai felmutatásával ad nyomatékot.

Beszállás! Beszállás! – kiabálják a kalauzok, minden oldalon nagy ajtócsapkodás, integetés, s a vonat lassan kiindul. A másik sínpáron ebben a percben érkezik be egy német katonavonat. Valami nagykuttyák érkezhetnek, mert már előbb láttuk a kijárat nagycsarnokban a hatalmas

szőnyegetek felteríteni. Mialatt a gyerekekkel a vonat lassan kifelé halad, a túlsó oldalon felhangzik a Horst Wessel-dal a német katonabanda kürtjeiből.⁶⁵ A vonat lassan eltűnik a kanyarodóban. A szemüket törölgetők tömege megilletődve néz utána. Sokáig-sokáig, mint akik nehezen akarnak megfordulni, hogy saját eljövendő sorsukkal szembenézzenek.

Az ifjaknak, és különösen a menekülteknek egyéb gondjaik mellett itt van a katonai szolgálat. A fiatalabb keresztény korosztályok behívva, a zsidók munkaszolgálatra beosztva. Egészséges kinézésű fiatal férfiak 1943-ban már nem nagyon láthatók a pesti utcán. Ha mégis, hát nagyon komoly, és főleg kitűnő pecséttel ellátott írással kell, hogy rendelkezzenek. A halucok iratgyártó műhelyei nagy próbának vannak kitéve. Igyekeznek minél tökéletesebb munkát végezni. A fiatalabbakkal kevesebb a baj, őket néhány évvel „megfiatalítják”, és mint középiskolás diákokat vagy tanoncokat leventeigazolvánnyal látják el. Minden héten benyomják a leventekönyvecskéjükbe, hogy a kötelező gyakorlatoknak eleget tettek. Az idősebbeket azonban komoly kinézésű katonai, szabadságos vagy munkaszolgálatos igazolványokkal kell ellátni, aszerint, hogy „keresztény” vagy zsidó egyénről van szó. Ezekkel az iratokkal vannak bejelentve, és laknak hónapokon keresztül különféle helyeken anélkül, hogy a főbérőlk bármit is sejteneének az albérő kilétéről. Mind rendes, nagyon csendes és szorgalmas ember, legtöbbször pincér, nyomdász vagy hasonló foglalkozású, aki emiatt általában késő éjjel jár haza. Így is könnyen feltűnhet a környezetnek vagy a házbelieknek, hogy a katonai behívó, amely ezekben az időkben minden házba sűrűn érkezik, éppen a mi csendes lakónkat kerüli el kitartóan. Ezért aztán nagyon gyakran nem elégséges a jó pecséttel ellátott irat, hanem a bevonulást és szabadságolást is meg kell játszani.

Most például Élire került sor. A haluci főhatóság, amelynek közvélemény-kutató intézete is van, kimondotta rá a bevonulási kötelezettséget. Ki is küldték neki a rendes katonai behívóját, mégpedig külön e célra

⁶⁵ Horst Wessel mártírrá avatott egykori SA-tag által írt dal, amely 1930-as évek elején a náci párt hivatalos himnuszává vált.

beöltöztetett kézbesítő útján, aki a Hajós utcai ház úgyszólván minden lakását végigkopogtatta, s mindenkitől megérdeklődte, hol is lakik hát az a Szegedi Elemér? Ugyanezen a napon Jóska sürgönykihordó útján kapja meg a maga frissen vasalt zsidó munkaszolgálatos SAS-behívóját.⁶⁶

Éli aztán néhány nap múlva új hátizsákkal, különféle helyeken bevásárolt meleg alsó ruhával s miegyebekkel jön haza, s a bevonulás reggelén a megrakott hátizsákkal a hátán, nagy búcsúzkodás közben hagyja el a házat. Éli egy éve nős ember. Fiatal felesége az előírásnak megfelelően elsírja magát a lakás ajtajában. Éli gyöngéden megöleli, aztán nagy bánatosan elindul a lépcsőház felé. Lent a Vilmos császár út⁶⁷ felé fordul, s mikor a Nyugati pályaudvar elé ér, hátha tényleg figyelik, ami biztos, biztos, megváltja a jegyét Balassagyarmatra. Aztán besétál az indulási oldalra, odabent fel s alá rohangál nagy fontoskodva a szerelvények között, míg végre megunva a keresgélést, átvonul a másik oldalra, s az érkezési oldal nagy kijáratán szépen kísétál a Nagykörút forgatagába. Ott aztán elindul a Népszínház utca felé, jó tempósan baktatva, úgy délre megérkezik a MIKÉFE kertészetébe.⁶⁸ Ott van most a halucok egyik előkészítő telepe, s ott húzódik meg néhány napon át, amikor is aztán kezébe nyomják a rendesen láttamozott, több helyen is felülpecsételt szabadságos iratot, amelynek tanúsága szerint súlyos csontvelő, vesegyulladás és miegyéb miatt tartósan szabadságoltatják, s majd megfelelő időben felülvizsgálat céljából ismét behívatik.

Éli aztán körülbelül egy hét múlva kicsit összetörve, de felesége és a házbéliek nagy örömeire ismét megjelenik a Hajós utcai ház folyosóján, néhány napig ágyban fekszik, egy kicsit erőre kap. Közben egy-két jó barát vagy barátnő látogat el hozzájuk, akik mellesleg lassanként magukkal viszik az alsó ruhaneműt, és végül az új hátizsákot is, mert az kell az új bevonulónak, s aztán megint néhány nap múlva Éli kicsit sápadtan, kicsit sántikálva lábra áll. „Muszáj megélni” – magyarázza a

⁶⁶ A „Siess! Azonnal! Sürgős!” felszólítás rövidítése.

⁶⁷ Ma: Bajcsy-Zsilinszky út.

⁶⁸ MIKÉFE: Magyar Izraelita Kézműves és Földművelő Egyesület.

házigazdának – s elindul munkakereső körútra. Ettől kezdve folytatódik minden ott, ahol abbamaradt. Így él éveken keresztül ezrével egy illegális életre kárhozott tömeg, megjárva mindennap a maga veszélyes kis játékát, lapulva, mindig védekezve, ugrásra készen, várva a félelmetes színjáték végére.

S ha a vége még nem is, de az utolsó felvonása nemsokára kezdetét veszi. A levegőt a nagy események előtti feszült várakozás hangulata töltötte be. Az 1943-as év már a nagy visszaütések éve. A félelmetes vadkan egyik halálos ütést a másik után szenved el. Az orosz fronton a sztálingrádi nagy vérveszteség, a voronyezsi nagy áttörés tönkreteszi a nagy tervet: a Kaukázuson át India felé eljutni.⁶⁹ Az afrikai vereség, a vadállat „puha” részeinek az olasz csizmánál való megragadása kezdi szűkíteni számára az „életteret”.⁷⁰ A nagy rakétacsata még javában folyik Anglia ellen,⁷¹ de az óceánokon egyre-másra merülnek alá mindenre elszánt legénységükkel a búvárnaszádok és zsebpáncélosok, s aránylag háborítatlanul úsznak az Északi-tengeren az oroszoknak szánt hatalmas hadianyag-szállítmányok.⁷² A nyomás növekszik, a hajtás megindult, a vad véresen szűkül, és keresi a menekülési lehetőségeket. Leütik-e még mielőtt az európai dzsungelben vérző talpaival mindent letaposna és tönkrezúzna, vagy pedig mi is sorra kerülünk, és utolsó, halálvergődése közben bennünket is maga alá temet? Az 1943-as év a mi számunkra, magyar zsidók számára a feleletet a kérdésre még nem adta meg. Mi reméltünk. Hátha...

⁶⁹ A sztálingrádi csata utolsó szakaszában a Vörös Hadsereg által bekerített 6. német hadsereg parancsnoka, Friedrich Paulus tábornagy 1943. február 2-án megadta magát, s ezzel nyilvánvaló lett a német vereség.

⁷⁰ Németül: Lebensraum, már a 19. századi német geopolitikai gondolkodásban is létező fogalom. Igazán ismertté a náci ideológiában vált, miszerint a németeknek el kell foglalniuk a „keleti területeket”, hogy a népesedés okozta területi, valamint élelmiszerek iránti igényét ki tudja elégíteni.

⁷¹ A V1 (Vergeltungswaffe-1) és V2 (Vergeltungswaffe-2) típusú rakétákkal végrehajtott támadásokra utal a szerző, amelyekkel 1944 nyarán és őszén támadták a németek a Brit-szigeteket, de később Antwerpen és Liège ellen is bevetettek V1 rakétákat. Az utolsó két V2 rakétát 1945. március 27-én indították el.

⁷² Az USA a háború végéig támogatta hadianyaggal és felszereléssel a Szovjetuniót.

Egy beszélgetés jut most eszembe, amelyet hónapokkal azelőtt a „bel-zi”-vel, a híres csodarabbival folytattunk egy késő éjszakai találkozás alkalmával.⁷³ Sokáig Pesten élt, kalandos vállalkozással mentették ki hívei a lengyel pokolból, s egy este meghívott bennünket, a bizottság tagjait, hogy látogassunk el hozzá. A Kertész utcai, régi, szegényes háznak már az udvari folyosója is embertömegekkel volt zsúfolva. A szobákban és a különféle benyílókból hihetetlen mennyiségű ember szorongott. A hőség tűrhetetlen, és a levegő sűrű, szinte vágni lehet. A belső szobában, ahol a rebbe ül, nagy asztalon gyertyák égnek. A gabe⁷⁴ kezdi kifelé tessékelní a látogatókat, a dolog nem egykönnyen sikerül, de végre egyedül vagyunk, és letelepszünk a rebbe mellé a nagy asztal körül.

A rabbi kicsiny, sovány, görnyedt emberke. Halkan beszél, de minden szavából és mozdulatából a magába elmerült, elvonuló, aszkéta ember szavát és mozdulatát érzem. Igazi rabbiudvart és megszállott híveket én addig nem láttam. S most, itt, számkivetésben, messze a valaha gazdag belzi rabbiszékhelytől megéreztem valamit abból, amit a tömegek számára a rebbéhez utazás jelenthetett. Azért hívott bennünket, hogy tegyük lehetővé az elutazását.

– A galutban, őseim régi rezidenciájában élve is állandó gondolatom Erec Izrael volt.⁷⁵ Most, hogy a Mindenható kegyelméből megmenekültem, nem akarom tovább életemet, amely már lefelé hanyatlik, a galutban eltölteni. Úgy érzem, itt számomra semmi tennivaló nem akad. Erecben akarom hátralévő napjaimat leélni, s megpróbálni onnan könnyöggéssel eljutni oda, ahová innen, a galutból, úgy látszik, nehezebb elérkezni: a Magasságosnak a széke elé. Könyörületet kérni Tőle a még meglévők számára, menteni, ami még menthető. Úgy érzem, hogy a magyarországi zsidók, és vele a pestiek meg fogják úszni a szörnyű időket. Nem tudom pontosan, de az az érzésem, hogy talán könnyebb sorsuk lesz, mint testvéreinknek eddig szerte Európában...

⁷³ Reb Áron Rokéách.

⁷⁴ A gabe a templomi előljáró, aki a közösség pénzadományait is nyilvántartja.

⁷⁵ Galut: szétszórásban, Izrael földjén kívül élő zsidóság.

A rebbe jóslatára azóta is sokat gondolok, s bár próféciaja nem valósult meg a maga teljességében, a pesti zsidóság nagy részének a megmenekülése mégis valamelyest igazolta őt. Akkor – emlékszem – nagy meghatottsággal álltunk fel a rebbe asztalától, és sok reménnyel elteltlen indítottuk őt el vágyának országa, Erec felé.

„A még meglévők.” Ez a kifejezés 1943 végén már nem sokat jelentett. Sokáig nem tudtuk, hányadán állunk a szomszéd országokban élő zsidó testvérekkel. Lengyelországról és Szlovákiáról tudtunk legtöbbet. A lengyel zsidóság maradéka már mindenütt volt, csak éppen Lengyelországban nem. A Szlovákiában megmaradtak megkezdtek az elvonulást a hegyek közé. Megindultak a partizánharcok, a zsidók egy része bunkerokba szállt alá. Találkoztunk később emberekkel, akik egy-két éven keresztül nem látták a napvilágot. A barlangrendszerekben voltak egész családok, gyerekekkel, akik a föld alatt születtek; hallottunk öregekről, akik ott haltak meg, és ott temették el őket.

Kevesebbet tudtunk a romániaiak sorsáról, mert az ottani menekültek nem mifelénk, hanem Konstanca irányába igyekeztek. Később a futárok, a bukaresti és az erdélyi cionisták révén, és a Palesztina-hivatalok értesítéseiből ráébredtünk a szomorú valóságra: a romániai zsidóság nagy részén is betelt a keserű sors. A zsidók elleni kilengések a Vaszgárda⁷⁶ részéről már 1941-ben megkezdődtek. Az orosz csapatok visszavonulása után jöttek a bukovinai és a transznisztriai rémnapok.⁷⁷ Jassi,⁷⁸ Odessza,⁷⁹

⁷⁶ Nyilvánvaló tévedés, hiszen a Vaszgárda (*Garda de Fier*) 1941 januárjában épp puccsot próbált meg végrehajtani a hivatalos román vezetés ellen, amely sikertelen volt, így a Vaszgárda vezetőinek menekülniük kellett az országból.

⁷⁷ Az ún. Transznisztriai Kormányzóság, illetve a román csapatok által megszállt szovjet területeken számos zsidóellenes atrocitás történt, az áldozatok száma összességében több tízezer.

⁷⁸ 1940. június 27–29. között zajlott le a iasi-i pogrom, amelynek során a romániai városban 13 236 zsidót öltek meg. A pogromra maga Ion Antonescu adott utasítást.

⁷⁹ Az 1941. október 22–24. között, október 28-án, valamint 1942. január 12–23. között tartott pogromokban összesen 123 ezer embert, jórészt zsidókat öltek meg a megszálló román csapatok.

Cernauti,⁸⁰ Bogdanovka⁸¹ volt egy-egy állomása a minden képzeletet felülmúló rémségek sorozatának. Rablás, templomgyújtogatás, fosztogatás, és végül tízezrek halomra lövetése. Akik még megmaradnak, azokra deportálás vár. A néhány megmenekült egyike – román parasztnak adva ki magát – kocsikísérőnek szegődött el, és egy német katonautóval Debrecenig jutott, onnan Pestre szökött, és egy este a Laudon utcába merészkedett fel. Tőle hallottuk mindazt a szörnyűséget, amik ott történtek.

A jugoszláviai zsidóságról már majdnem semmi hír, mert nincs, kiről érkezzen. Az olasz terület felé elvonult, elmenekült szerb zsidókról nem tudunk semmit. A többiek úgyszólván egytől egyig elvesztek. Magyar területre néhány százan menekültek át. A legszörnyűbb sorsa a horvátországi zsidóknak volt. Ott működött a híres usztasa szervezet.⁸² A jasenovaci tábornak likvidálták, ugyanúgy a bánáti–zimonyi–vásártéri tábornak, ahol a helyi svábok voltak a Gestapo-alakulatok segítségére.

Lassan ráébredünk, hogy egyedül vagyunk. A még le nem tapodott Európában egy kis magyar-zsidó sziget. A lakói úgy tesznek, mint a sötétben egyedül maradt, megijedt gyermekek: bezárkóznak, egymás kezét keresik. Ribáry Géza, aki a segítő munka elindításának a lelke volt, megfogalmazta a jelszót, amelyet mi régen hirdettünk, de amelyről addig a magyar zsidóság nem akart tudomást venni: felelősek vagyunk egy-

⁸⁰ Magyar neve Csernovic volt, de sokan csak „kis Bécsnek”, vagy „Prut menti Jeruzsálemnek” hívták a várost. A település és környéke zsidó lakosságának döntő részét deportálták és elpusztították.

⁸¹ Az itt létesített koncentrációs táborban 1941. december 31-ig több mint 40 ezer zsidót öltek meg.

⁸² A horvát szó jelentése: felkelő. A Horvát Ifjúsági Mozgalom militáns szárnya, amelynek célja a független Horvátország megeremtése volt. Az 1929-ben alakult szervezet Olaszországban jött létre, nevükhöz köthető a dalmáciai Lika-felkelés, illetve az I. Sándor jugoszláv király és Louis Barthou francia külügyminiszter elleni merénylet is 1934-ben. 1941-ben, a németek balkáni hadjárata során az Ante Pavelić vezette usztasák – mint a németek szövetségesei – lettek a Független Horvát Állam kollaboráns urai. Az usztasák nemcsak a partizánok ellen harcoltak, hanem az uralmuk alá került szerb, roma és zsidó lakosságot is üldözték, a jasenovaci koncentrációs táborban megölt áldozatok száma 100 ezer fő körül van.

másért, minden zsidó felelős a többiekért, akár vállaljuk ezt, akár nem. Együtt pusztulunk el, vagy együtt menekülünk meg.

1943-ban az OMZSA tízmillióval gazdálkodott, és ennek nagy részét a létében fenyegetett, és anyagilag leromlott magyar zsidóság hozta össze. Most már nem csak pénzét hozta a közös családi kasszába. Lélekben is együtt volt ezzel a nagy családdal, az ellenséges külvilágtól már segítséget nem várt, és semmi könyörületet nem remélt.

A cinikus zsványok és a sötét agyú tömegek által szított gyanúsítás és heccelődés ideje következett el. Zsidók kémkedéséről írnak az újságok: fényjeleket adnak le, és rádióznak. Tudósítások jelennek meg a „fajgyalázási” perekről, hogy valami szórakoztatót is adjanak a nyájas olvasónak. A bombatámadás és az elsötétítés a zsidók számára a legnagyobb veszélyt jelentette. Egy idejében le nem oltott villany, vagy egy rosszul záródó ablakredőny egész családok szerencsétlenségét okozhatta. Ha a zsidó emberi hangot akart hallani, emberek kezét akarta megszorítani, saját körén belül kellett társait keresnie.

A nagyvárosok zsidósága szorosra fűzte kapcsolatait, saját kultúrkörében érezte jól magát. Az OMZSA kezdeményezésére, az OMIKE és a hitközségek vállalkozásában évek óta folytak a különféle művészi akciók: tudományos és színielőadások, a Goldmark-opera⁸³ a hitközség székházában, festők és szobrászok kiállítása. A rendezvényeket és az előadásokat sok száz, esetenként akár ezer ember látogatta. Nem lehetett már máshová menni, de nem is érdekelte a zsidóságot másféle szórakozás. Csörgő, Komor, Bánóczi⁸⁴ volt a zsidó kultúrprogram lelke. Hermann Lipót, Zádor, Bächer⁸⁵ a művészi életet irányította. Minden zsidó művész, színművész, operaénekes boldog volt, ha a Síp utca dobogóján megjelenhetett.

A Bethlen téri iskolaépület csúcsgorgalmat bonyolított le. A konyhák, az irodák, a ruha- és élelmiszerraktárak, a Síp utcai raktárakkal együtt

⁸³ Goldmark Károly, utalás a *Sába királynője* című operájára.

⁸⁴ Dr. Csörgő Hugó, Komor Vilmos, Bánóczi László.

⁸⁵ Zádor István, Bächer (Bodrogh) Pál.

nagy tömegeket mozgattak. A Menekültügyi Bizottság éjjel-nappal készségben volt. Néhányan a Palesztina Hivatal embereivel együtt állandóan a KEOKH irodáit járták. Dr. Záhler, Pásztor⁸⁶ és különösen az Orthodox Osztály jeleskedett ebben a vég nélküli, keserves segítő munkában. Dr. Reiner, dr. Deutsch, Freudiger,⁸⁷ Káhán-Frankl⁸⁸ napokat töltött el a Bethlen téri épületben. Itt töltötte el ideje javát Káhán Niszon, Komoly Ottó, és velük a többi cionista. A csendes és fáradhatatlan dr. Görögöt⁸⁹ ismertem itt meg ezekben a hónapokban, akinek felkészültségét és odaadását később még sokszor megcsodáltam.

Így köszöntött ránk 1944. Kétség és remény között, ahogy mondan szokták, nagy-nagy várakozásban. „Nyugalmat reméltünk, de jött helyette a háborgó harag.” A függöny pedig, amely a magyar zsidóság tragédiájának utolsó előtti felvonását jelezte, a márciusi kora tavaszi napokban hirtelen felgördült.

⁸⁶ Dr. Zahler Emil, dr. Pásztor József.

⁸⁷ Dr. Reiner Imre, dr. Deutsch Adolf, Freudiger Fülöp.

⁸⁸ Kahán-Frankl Samu.

⁸⁹ Dr. Görög Frigyes.

1944. március 19.

A német megszállás hozzánk a Körút felől érkezett. Napsütéses vasárnap délelőtt volt, a világos, nagy udvari szobában ültünk. Vendég volt nálunk, mesélte, hogy a Rákóczi út felől sok embert látott a Thököly út felé szaladni. Valami történhetett a városban. Néhány perc múlva valaki az udvaron hangosan kiabálni kezdett. Kinéztünk, a szomszédban lakó öreg tanító bácsi volt, a városból jött lélekszakadva, meg akarta nekünk mondani, hogy látta a németek bevonulását.

Becsuktuk az ablakot, dermedten álltunk a szobában, néztünk egymásra, mintha várnánk valamire, de nem történt semmi. A szemem a háztető keskeny sávjárá tévedt. Fent élesen tűzött a márciusi nap. Aztán ajtócsapkodást hallottunk, az udvaron szaladgálás kezdődött. Az utca is hangosabb lett, de sokáig nem hallottunk mozgást, nem történt odakint semmi. Percek alatt alaktalan félelem nehezedett reánk. Ettől kezdve, hosszú időn keresztül szorongató, halálfélelemmel vegyes, keserű és tehetetlen fájdalom tartott fogva bennünket. A nagy teher, mint valami súlyos bénulás, beleette magát a végtagjainkba és minden csontunkba. Így éreztem akkor, és így érzem ma is, ha a szemem behunyva visszagondolok arra a márciusi délelőltre.

Az események gyorsan követték egymást. Nem volt időnk sok medítálásra. Délután már egyre-másra látni lehetett az utcákon a hórihorgas német katonákat, este már a Nagykörúton vonultak végig a hatalmas német katonautók. Az utcákon nagy tömegek tolongtak, a meglepett arcok még nem árultak el semmit, a tömeg még nem tudta mire vélni a németek látogatását. Nem tudtuk mi következik, még beszaladtunk este a városba a családot megnézni. Közben álltam egy darabig a körút sarkán, figyeltem a tovagördülő német tankokat. Még a tizedik utcában

is remegett alattuk a föld. A félelmetes reflektorokból vakító fény áradt, és a tankok nyitott felső nyílásában német katona acélsisakja csillogott.

A járókelők még semmit sem láttak, de a minden oldalról megszállott fővároson belül már a délután folyamán elkezdődött a jól megszervezett titkosrendőrség, a kész tervekkel rendelkező Gestapo akciója. A magyarországi svábokból alakult *Volksbund* már régen és jól működött.⁹⁰ A német alakulatok pontos listát követve járták a várost, és szedték össze a politikailag megbízhatatlan elemeket és a zsidó túszoikat. A város különböző helyein megtörténtek az első rablások: zsidó üzletek kifosztása és a vidéki városokban a gazdag zsidó házak kiürítése.

A pályaudvarok terv szerinti megszállása is órákon belül megtörtént. Az utasokat rendőrkordon, detektívek és Gestapo-emberek sorfala közé terelték. Szigorú igazoltatás, a zsidókat nyomban kiemelték, félreállították, és százával szállították őket a Mosonyi utcába, a Tattersallba⁹¹, és aztán Kistarcsára.⁹² Így kerülnek a németek markába néhányan a certifikátosok közül, akik ezen az utolsó napon akartak az isztambuli gyorsal elindulni. És így kerülnek százával Kistarcsára olyanok, akik csak rokonaikat, ismerőseiket kísérve merészkednek ki a Keleti pályaudvarra.

A Kistarcsán összegyűjtött emberek közül néhányat – öregeket, gyerekeket – később még szabadon bocsátották, de a többieket nemsokára, a Gestapo felügyelete alatt Kistarcsán vagonba rakták, és elindították arra az útra, amelyről soha vissza nem jöttek. A megszállás első napjaiban a zsidóság nem sokat tud erről, de már sejt valamit.

Az első napokban a rendeletek, mint a jégeső, sűrűn hullottak. Az utasításokat eleinte a németek adták, úgy nézett ki, hogy a zsidók teljesen nekik vannak kiszolgáltatva, de aztán a magyar főhatóság is megjelent a színen, különösen mikor ráébredt arra, hogy nagy harácsolási alkalmat engedett ki a kezéből. A németek első ténykedése tudniillik az,

⁹⁰ A Volksbund (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) szabad működése 1938-ban, Imrédy Béla kormánya idején vált lehetővé.

⁹¹ Tattersall: a lóvásárok, később ügetőversenyek helye a Kerepesi út elején.

⁹² A főváros közeli Kistarcsán 1939 óta működött internálótábor.

hogy hivatalos rendelkezések kibocsátásával ugyan, de kezdik kiűriteni a nagy zsidó üzletek és vállalatok raktárait, és teherautókra rakva szállítják kifelé az országból. Megkezdődik az ország tervszerű és alapos kifosztása. A magyar kormány kezd észbe kapni. Sztójay Döme úr tartja kezében az úgynevezett kormánykereket, az ideiglenes német fogságból visszaérkezett Horthy Miklós beleegyezésével.⁹³ Kállay Miklós volt miniszterelnök, a várbeli koronatanács után a Várkertben keresztül a török követség épületébe szökött a németektől való félelmében.⁹⁴ A magyarok megpróbálják a vezetést, és főleg a zsidók feletti uralmat visszaszerezni. A bankszámlák zárolása, a vagyonbejelentés, az áruraktárak lezárása következik. Óránként jelennek meg a rendelkezések, hol a magyar, hol a német hatóságok parancsai, sokszor egymással teljesen ellentétes intézkedésekkel; úgyhogy az amúgy is megzavart és rémületbe ejtett zsidóság nem tudja, mitévő legyen.

A megszállás másnapján a Síp utcai hitközségi épületben megjelent a megszálló hatóság illetékes vezérkara. Krumej⁹⁵ mellett Wisliceny, a szlovák zsidók hírhedt deportáló szakértője, a magyar zsidóság eljövendő hóhéra, és maga elé rendelte a zsidóság illetékes vezetőit. A fogadtatás „rendkívül barátságos” volt. Különösen Wisliceny úr igyekezett megnyugtatót a zsidó vezetőket. A német csapatok nem mint megszállók, hanem mint barátok érkeztek Magyarországra, mondta, a zsidóság nyugodt lehet, semmi bántódása nem fog történni, föltéve, ha a német hatóságok parancsait betartja, és minden rendelkezésnek eleget tesz. Stern Samuval mint elnökkel az élen nyomban megalakították a Zsidó Tanácsot,⁹⁶ és kérték, hogy a zsidóság folytassa nyugodtan a munkáját és ter-

⁹³ Horthy a megszállás előtti napon Adolf Hitler-nél tett hivatalos látogatást a Salzburg melletti Klessheim-kastélyban.

⁹⁴ Kállay miniszterelnököt – Groszmann Sándor szerint – Carl Lutz svájci alkonzul vitte autóján a török követségre.

⁹⁵ Herman Alois Krumej.

⁹⁶ Bár csak 1944. április 19-én jelent meg a *Budapesti Közlöny*ben az 1520/1944 M. E. számú miniszterelnöki rendelet a zsidók önkormányzata és érdekképviselése tárgyában, de már március 21-én német „instrukciók” alapján Budapesten is létre-

mészeten a vallási életét. Nem történt semmi, mondja Wisliceny úr a zsidó vezetőknek nagy nyájasan, minden megy tovább a maga útján.

A Zsidó Tanács újonnan kinevezett emberei, akik a német módszerekről sajnos keveset tudtak, nagy megnyugvással vették tudomásul a hallottakat, és adták tovább a megdöbbszent vidéki zsidóknak. A lojális Zsidó Tanács a továbbiakban a németek szemében a zsidóság egyedüli hatósága. A különféle áruraktárak átadását már a Tanácson keresztül intézték, általuk kézbesítették ki a behívókat, amelyekkel a kiszemelt zsidó személyiségeket túsznak gyűjtötték össze a Rökk Szilárd utcai rabbiszeminárium épületébe. Onnan aztán többségük Kistarcsára került. „Tűszokra szüksége van minden új területen működő haderőnek, ez adja a biztonságát, de ez nem jelent semmit sem” – mondotta Wisliceny barátságosan a Zsidó Tanács ijedt tagjainak.

A magyar zsidó vezetők, Stern Samuval az élen a régi vágású, úri világ alakjai. Ügyvédek, gyárosok, régi hitközségi emberek, amolyan igazi magyar zsidó urak, mindenre inkább felkészülve, mint küzdelemre a világ legfélelmetesebb germán haramiájával, hóhérlegényeivel és kígyó módra ravasz, elképzelhetetlenül sötét politikai sipistáival. A szmokingos urak a Rózsa Sándorok tanyáján nagy megértéssel nézik azt az úri tempót, amivel a német zsidók kezelik őket. Mindaddig, míg sikerül őket becsalni abba a zsákutcába, amelyből visszafelé nem vezet már út. „Herr Hofrath!”⁹⁷ – mondja Krumey úr Stern Samunak, valahányszor csak megszólítja őt. S ezekben a napokban sokszor és nyájasan szólítgatja. A német hóhér urak kissé ideges természetűek, nem szeretik a felesleges lármát és a pánikot. Szeretik csendben elintézni áldozataikat, és

hozták a Zsidó Tanácsot. A rendelet értelmében minden nagyobb hitközséggel bíró városban létrejött ugyan a helyi zsidó tanács, de a kormánykörökkel, illetve a magasabb német vezetőkkel csak a Stern Samu vezette Magyar Zsidók Központi Tanácsa tárgyalt. A Központi Zsidó Tanácsot 1944-ben – kormányzati utasításra (!) – többször is átszervezték, míg a vidéki helyi zsidó tanácsok a deportálásokkal párhuzamosan megszűntek létezni, működni. A zsidó tanácsok tevékenységének megítélése a mai napig vitatott.

⁹⁷ Tanácsos Úr!

főleg kiszedni belőlük előbb mindent, ami az áldozatok jóvoltából önkéntes módon kiszedhető. Megtanulták ezt az eddig megszálalt európai államokban. Ha a barmokat könnyűszerrel akarják a vágóhídra juttatni, meg kell szelídíteni a vezérürüket.

A Síp utca kapuján már másnap ott feszült a hivatalos fehér karton a német pecséttel és Krumej úr aláírásával, amely minden hivatalos közegnek, németnek és magyarnak egyaránt szigorúan megtiltja, hogy az épületbe belépjen. Ugyanilyen, pecséttel ellátott írásokat látunk ki szegezve egyes belvárosi és lipótvárosi lakások ajtaján, amelynek lakóját a németek elvitték, a lakást kifosztották. Ragyogó bútorok, szőnyegek, zongorák indultak zárt vagonokban Németország felé, legtöbbször az eljáró Gestapo-tiszt saját címére feladva. A Zsidó Tanács tagjai Ausweis-t⁹⁸ kaptak, amely szabad mozgást, korlátlan kijárást enged, és főleg felmentést ad a sárga csillag viselése alól. A Zsidó Tanács tagjai elkábultak a blöffötől. Lassan, de biztosan, ellenállás nélkül behódoltak a sima szájú pribékeknek, és mire ráébredtek a valóságra, már késő volt. Az elkábítás megtörtént, megkezdődhet az operáció.

Ha csak egyetlen, mindenétől és mindenkijétől megfosztott, tíz határon átszökött, menekült lengyel zsidó ül közöttük, bizonyos, hogy sok minden másképp történik. A lengyeleket viszont senki sem kérdezte meg, s ők nem tolokodtak olyan veszélyes helyekre, mint a Síp utcai hitközségi székház. Tanácsokat legfeljebb nekünk, a közelállóknak osztogattak. Most ott álltak az Erzsébet körúti ház bejáratában és lépcsőházában, sápadtan, halálra vált arccal, s mikor megláttak, szinte kórusban kiabáltak: „Csak a bunker, semmi más itt nem segít. Mi már ismerjük őket.”

Ez az utolsó találkozásunk a lengyelekkel. Az Erzsébet körúti palota lépcsőházában gyanús elemek ólálkodnak. Jó lesz innen eliszkolni zsidóknak és „őskereszténynek” egyaránt. Fent, a Palesztina Hivatalban a kisasszony még próbál megmenteni néhányat a fontosabb iratokból, a többit a halucok segítségével igyekszik elégetni, megsemmisíteni. A Palesztina Hivatal végleg feloszlik. A Körúton egyesével, kettesével szállingóznak a

⁹⁸ Igazolvány.

város különböző pontjai felé az ismerős arcok, a menekültjeink, akik oly sok viszontagság után azt remélték, hogy nálunk meghúzhatják magukat a vész elmúltáig. Most érzik, hogy a kör bezárult. A szemük még rám villan, ha találkozunk. Nem szólnak, de tudom, hogy intésük búcsút jelent.

A bunkerbe költözés időszaka következik. Egyes családok, kisebb csoportok Pest környékén, elhagyott házakban készítenek elő maguknak bújóhelyet. Vannak, akik emeletes pincéket építettek ki titokban, nagy művészettel, és voltak olyanok, amelyek elhagyott épületek között, észrevétlenül épültek, s vízzel és villannyal is ellátták őket. Egy ilyen bunkerbe invitált engem is családotól a hosszú Feivel, akivel az utolsó pillanatban, a körút zűrzavarában összefutok.

– Reggel óta kereslek. Megbeszéltük a feleségemmel, hogy titeket magunkkal viszünk. Pesterzsébeten, egy elhagyott helyen van a bunkerünk, élelmet is gyűjtöttem. Gyertek velünk! – Mikor látta, hogy habozok, még hozzátette: – Ne spekuláljatok, nincs sok idő a gondolkodásra! Ha azon a helyen nem ússzuk meg, akkor sehol sem. Néhány nap múlva még jelentkezem. Ha addig kijönne a csillagviselési rendelet, csak egyre vigyázz: ne varrd fel a csillagot! Nem felvarrni! Csillag nélkül meg lehet menekülni, de csillagosan el vagytok veszve. Tudom, mit beszélek, hallgassatok rám! Egy percig se áltasd magad, minden a menetrend szerint történik, úgy, mint a többi országban. Napokon belül itt lesz a sárga csillag, meglátjátok.

Úgy tekintett rám, ahogyan egy szomorú, öreg bölcs néz zavart és tanácstalan tanítványára. Sokáig néztem hórihorgas alakja után a körút forgatagában, aztán eltűnt a szemem elől és sokáig nem láttam őt.

Minden úgy történt, ahogyan Feivel megjósolta, ahogyan előre megmondták a többiek is százszor. Két héten belül a zsidók kabátjára, pontosan a szív felett, felvarrták a sárga csillagot.⁹⁹ Az okos pesti zsidók reménytelenségüket és levertségüket az első napokban cinizmussal és svádával

⁹⁹ 1944. március 31-én jelent meg a *Budapesti Közlönyben* az 1240/1944 sz. M. E. rendelet, „a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában”. Ez írta elő április 5-től a sárga Dávid-csillag viselését minden 6. életévét betöltött zsidó számára.

leplezik. „Büszkén fogjuk viselni a sárga jelet, akár az őseink!” – mondták nekem az utcai szomszédok, akik most valahogy közelebb kerültek hozzám, tudván, hogy régen zsidó ügyekben „utazom”. Nem tudták még, hogy a modern technika korában a sárga foltnak életveszélyes szerepe van, szemben aránylag ártatlan elődjével, a középkori sárga folttal.

Magam az első „csillagos” utat a Király utcai Pro Palesztina helyiségig tettem meg. Ott, a Keren Kajemet irodáiban próbáltunk összejönni, minden más szervezetünket bezáratták már.¹⁰⁰ Sose hittem volna, hogy a Király utca a Garay utcától ilyen szörnyű messze van. Lehajtott fejjel mentem, közben a szemem sarkából figyeltem a járókelőket. A vállamra nehéz súlyok nehezedtek, a lábam mintha ólomból lett volna. A pesti nép az első napokban majdnem úri módon viselkedett. Incidensek nemigen voltak (pedig ettől tartottunk), az emberek igyekeztek félrenézni, és nem tudomást venni a sárga csillagokról. Később persze jobban belejöttek a dologba, és nem voltak már tekintettel a finomságokra. Különben is Baky¹⁰¹ és Endre,¹⁰² látva a kissé még langyos magyar közvéleményt, igyekezett jobban rákapcsolni, és a tömeget erősebben kezelésbe venni. Az utcasarkon reggel, délben, este öklömnyi címbetűkkel virítottak a lapok gyilkosan uszító cikkei. Az emberben meghűlt a vér, ha a szeme rájuk tévedt. Minden sarkon pogromot szimatoltunk. Sokszor az volt az érzésünk, hogy nem fogunk hazáig elérkezni.

Amint az éjjel-nappal folyó bombatámadások megindultak Pest ellen, a közönség csodálatosan éles logikájával rájött, hogy minden bajnak mi, zsidók vagyunk az okai. A falakon megjelent a hírhedt plakát, a kedves arcú, szörnyű sírástól vonagló kisleány képe, előretartott karján a bombától leszakított keze fejével.¹⁰³ Ő is hadi célpont? – kérdezte a felirat.

¹⁰⁰ Keren Kajemet Lejiszrael: 1901-ben, a palesztinai földvásárlásra megalapított Zsidó Nemzeti Alap.

¹⁰¹ Baky László.

¹⁰² Dr. Endre László.

¹⁰³ A plakátot Szennik György festőművész készítette. Egy másik plakáton hasonló felirat alatt a lefényképezett kisleány Páger Antal színész gyermeke.

Vérbe borult szemű, bornírt tömeg állt az újságok és a plakátok előtt. Így alakult ki az eljövendő aljas akciók számára a megfelelő közvélemény.

Valamelyes biztonságot most már csak a négy fal között éreztünk, de hogy meddig, azt nem tudtuk. Fájdó sejtés, hogy rövidesen ennek is vége lesz, és otthonaink se nyújtanak már többé menedéket. Esténként, ha nehéz útjainkról hazaérkeztünk, és bezárkózhattunk a sötét lakásba, még éreztünk valami ösztönös biztonságot. Hogy holnap mi történik, azt nem tudjuk, de egyelőre este van, és együtt vagyunk. Egyelőre még a saját ágyunkban alszunk, vagy legalábbis fekszünk. Aludni ugyanis nemigen tudtak már a zsidók. A virrasztó éjszakákon megtárgyalták százszor, hogy és mit lehetne tenni, hová lehetne menni, menekülni. Elbújni, vidékre szökni, keresztény iratokkal élni, mint kibombázottak, keresztény ismerősöket felkeresni és még száz másféle lehetőség, és mindennek a végén a zsidó család szívébe nyilalló súlyos és emésztő gondja: mi lesz a gyerekekkel, a gyerekekkel?

Pedig nem is tudtuk pontosan, mi jön. Viszont halálos pontossággal érezzük, hogy végzetes, nehéz léptekkel közeledik felénk a Rossz. Egyek még próbálnak valamit a tűztől megmenteni: nagy ásások és faltörések folynak éjszakánként a pincék fenekén. Ám ez nem a régi boltos zsidóság vagyontmentése már. Az igazi gond a család, a gyerek, a csupasz életünk. A régi kalmárnépség a tavaszba hajló márciusi éjszakákon nagy lelki számadásra kényszerült. Az ember legnagyobb próbára tétele: meg kell állapítani a sorrendet. Mindenkit nem lehet egyszerre menteni, ha a nagy baj, aminek nevét sem akarjuk még kimondani, hirtelen reánk szakadna, kit próbáljunk elsősorban megmenteni? Most már tudtuk, milyen nagy bajban lehetett Jákob ősatyánk, amikor két táborra osztotta félelmében a nagy családot. Ha veszendőbe megy az egyik, a másik tábor hadd meneküljön meg. És ha mégis voltak, akik még ebben a súlyos, fájdalmas lelki dilemmában is emberek tudtak maradni, és menteni meggondolás nélkül mindent és mindenkit, ahogy lehetőség adódott, testvért, rokont, ismerőst éppen úgy, mint ismeretlent, szerencsétlent válogatás nélkül, ők lettek az igazi hősök. Jóleső érzés fog el valahányszor, ha azokra a hétköznapi szürke kisemberekre gondolok, boltosok, nehéz

járású mesteremberek, fiatalok, akik mentés közben vagy ottmaradtak, vagy megérték a végét, és megint a szürkességbe vonultak el, akiknek a hősiessége az elszánt, önzetlen, tiszta lelkek hősiessége volt. A szerencsétlen sorsú magyar zsidóság dicséretére legyen mondva, hogy soraiban ilyenek szép számmal akadtak.

A Peszach ünnepe következett, szomorú szédereste.¹⁰⁴ A templomokban bensőségesen imádkozó zsidók az életükkel a lelkük mélyén már leszámoltak. Könnyűnek éreztük magunkat, szenvedésben megtisztultaknak, nem éreztünk testi kint, a lelkünk pedig – ahogy a régiek mondták – a tenyerünkön nyugodott. Az ünnepi reggel templomi áhítatában – tisztán emlékszem rá – egy gyermekkori olvasmány kísértett fel bennem. Olvastam egyszer, hogy a férfiembert egész életén át egy női arc, talán az anya arca kíséri minden útján végig, s feltűnik előtte a különösen nehéz órákban. Azokban a napokban sokszor tűnt fel szemem előtt egy nagyon ismerős női képmás, de ilyen sápadt, finom, vértelen arcot én addig csak álmaiban láttam. Bözsike húgom szomorú arca volt.

Bözsike Kolozsvárott élt, özvegyen, három gyermekével. Ott élt a nagyobbik nővérem is. A legnagyobb és a legkisebb testvér. A gettósítások még nem kezdődtek el, de előszele a levegőben volt már. Mindenki a határ menti területek „zsidótalanításáról” beszélt.¹⁰⁵ Mert az ugye magától értetődő volt, hogy hadtápterületen a megbízhatatlan zsidó lakosságot nem fogják megtűrni. Északon és Románia felől az orosz hadsereg veszélyesen közeledett. Este, bezárkózva, a rádió mellett sokat tanulmányoztuk a térképet a frontok állásáról. Rövidesen már rádiónk se volt. Általában az volt a felfogásunk, hogy a vidéki városoknál Pest nagyobb biztonságot fog nyújtani. Nagyobb tömegű zsidósággal szemben nehe-

¹⁰⁴ A pészáh az egyiptomi kivonulás, a rabszolgaságtól való megszabadulás ünnepe. Az ünnep első, illetve első két estéjén tartják a széder- (jelentése: rend) estét. Ekkor egy szigorú rend szerinti vacsora során emlékeznek a szenvedésekre, illetve a szabadulásra.

¹⁰⁵ A 6163/1944 sz. B. M. VII. res rendelet értelmében „különleges szükségintézkedéseket” kellett foganatosítani azokkal a zsidókkal szemben, akik a III., IV. és V. csendőrkörület déli zónáiban éltek. Vagyis az ő gettósításuk, összegyűjtésük és deportálásuk már 1944 áprilisában megtörtént.

zebb a rendelkezések keresztülvitele, több időt igényel, s a leglényegesebb az időnyerés. Legalább úgy gondoltuk akkor, s ha a frontokon az események gyorsabban peregnek, bizonyos, hogy sok minden másképp alakul. Ezenkívül úgy gondoltuk, a fővárosban valamivel nehezebb az egészen radikális dolgok keresztülvitele, jobban szem előtt vagyunk, a keresztény lakosságból talán mégis valamilyen visszatetszést váltana ki a dolog. Itt vannak a külföldi követtségek is, Számítani lehetett arra, hogy bármilyen rendszabályok következnek is, a fővárosban talán szelídebb formában fogják azokat végrehajtani.

Heteken belül a határ menti területekről valóban kezdtek jönni a hírek a zsidó lakosság koncentrálásáról, először még csak a helyi hatóságok és a katonai körletek túlbuzgó, öntevékeny eljárásairól, de aztán központi utasításra is. A budapesti zsidóság megpróbálta a családtagokat a nagyvárosba menteni. A vállalkozás nehéz és kockázatos volt. Zsidó már nem utazhatott sem vonaton, sem autón. Sokaknak mégis sikerült. Csodálkozással keveredő irigykedéssel nézem, hogy szürke kis emberek milyen eltökéltségre és vakmerőségekre képesek. Felbérelt keresztény emberekkel, kölcsönvett idegen iratok segítségével érkeznek a hozzátartozók, és bújnak meg bejelentés nélkül a Dob utcai, a Király utcai lakásokban.

Én is próbálkoztam, de ügyetlenül. Kolozsvár különben is messze van. Megbízható fuvaros nem vállalkozik a kockázatos útra. Aki mégis vállalkozna, az nem hajlandó az egész családot felhozni egyszerre, s hogy még egyszer forduljon, azt nem ígéri. Csak nem fogok olyat tenni, hogy az egyik testvért a gyerekeivel felhozatom, a másikat meg ott hagyom? Talán van még idő, akad még fuvaros. Kisvártatva megérkezett a gettósítás híre, és mi, pesti testvérek, fejvesztetten szaladgáltunk. Egy sofőrnek hatalmas összeget ígértünk. Másnap délre, az Oktogonra ad találkát. Sokáig vártuk másnap türelmetlenül, de nem jelentkezett. Később aztán még fantasztikus szöktetési tervekkel próbálkoztunk, szörnyű pánikhangulatban, de minden eredmény nélkül.

Pesten is kergetik egymást az események. Vad hírek száguldoznak a városban. Minden próbálkozásunkat megbénítja a félelem. Hátha reggelre kelve valami elkezdődik. Mit kezdjünk magunkkal? A szerencsét-

leneket sorsukra hagytuk. A szomszédos nagy bérház udvarán ülök ezekben a napokban sok csillagos éjszakán és hideg hajnalon. Oda voltunk „légóra” (légvédelmi őrség) beosztva, felváltva az ottani lakókkal, volt időm az elmélkedésre. A régi héber mondás fölött emésztettem magam: „Mögálgelin zöchut ál jödáj zákkáj”, ami valami olyasmit jelent, hogy a jó, a menekülés mindig a derék kezétől származik.

Úgy látszik, mondtam magamnak a kolozsvári testvérekre gondolva, hogy nagyon deréknek nem bizonyultál a próbatétel idején. A tanácsatlanság és a reménytelenség éjszakái ezek. Ülök az idegen udvarban órákon át, őrzöm az idegen lakók álmát, amíg le nem váltanak, s nézem a fejem felett a csillagokat. Vajon rajtam kívül látja-e még valaki őket? Talán egy zsidó testvér valahol, a még szabad világban, az európai ketrecen kívül... S ha látja, mire gondol, mit üzen a halvány csillagfénnel nekünk, akik egy bezárt világ kerítésén belül a sorsunk beteljesülésére várunk? Vajon egyáltalán gondol-e ránk, avagy lehetséges, hogy egy boldogabb világ zsidói mostanában nyugodtan alszanak?

Ezek a gondolatok járnak a fejemben, és mialatt a fáradtságtól el-el-szunyókálok, bizarr álmaim vannak. Egy gyönyörű, új földgömb jelenik meg előttem félig éber, félig alvó állapotomban. Ilyen szépen kipingált, új földgömböt diákkorom óta nem láttam. A fényes gömb hasán viszont egy csúnya horpadást látok. Az éjjeli meditálásból sziréna bűgása ráz fel. Ilyenkor az udvarban lógó nagy vasdarabhoz kell rohannom, és addig kalapálni rajta, míg a lakók mind felcihelődnek, és levonulnak az óvóhelyre. Ilyenkor az én családom is átvonul a szomszéd házból, le a pincébe, az egyik sötét sarokba, és sárga csillagosan, kiközösítve ott alunk a vész elmúltáig.

A pesti zsidók egy része a legkalandosabb utakon is megpróbál ki-menekülni a náci kerítés mögül a szabad külvilágba. Vannak, akik Románia felé indulnak el. A még mindig közlekedő vonatok személyzetével, a kalauzokkal, a mozdonyvezetővel, esetleg a fűtővel keresnek összeköttetést. Tudok famíliákról, amelyeket a személyzet csempészett ki Romániába – nagy vagyonok ellenében persze – a szerkocsi szén-hegye alá helyezett ládákban vagy a paklikocsiban, zsákokba csoma-

golva. Volt egy ismerősöm, aki a fűtő helyett, annak szurtos ruhájába beöltözve csempészte át magát a határon. Csodálatos véletlennek volt köszönhető, hogy az Arad–Temesvár vidékére átkerült néhány ezer magyar zsidó úgyszólván sértetlenül úszta meg az európai szörnyűségeket.¹⁰⁶ Egyetlen arasznyi területe volt Európának, melyet a vész csodálatos módon elkerült.

Még ennél is kalandosabb módon próbálkozott kimenekülni a németek karmai közül egy kis társaság a mi utcánkból. Heten indultak el, a kis templomunk rabbija is velük tartott, hogy fantasztikus elképzelésük szerint Svájcba jussanak. Megkönyékeztek egy zöldségexportőrt és néhány vámhivatalnokot, hogy egy svájci exportra szánt friss rakományba fogják őket rejtteni. Hosszú kísérletezés után, nagy örömmel indultak el a zöldségsírba beágyazva. Az utolsó osztrák határállomásnál, közvetlenül Svájc előtt a szemfüles német vámtisztek kinyitották a vagon ajtaját, és a furcsa szállítmányt nyomban átadták a Gestapónak. Egy kőbányába vitték őket. Szegény kis rabbinkat soha nem láttuk viszont.

A rendeletek özöne¹⁰⁷ tovább ömlik-zúdul a nyakunkba: a vagyon bejelentése, az áruaktákárak leltározása, a zsidó üzletek lezárása, „hogy az áru a nemzet számára megmenthető legyen”, majd a rádiókészülékek beszolgáltatása és az ékszerek letétbe helyezése, azután a szállítási eszközök: kocsik, autók, teherautók leadása következett, jött a készpénz tartásának tilalma és ki tudná elsorolni a többi hasonló intézkedést. Kezdetét vette a hullarablás. Április elején a magyar minisztertanács már az országnak

¹⁰⁶ A mintegy 7000 ember megmenekülésében a szerencsén túl talán szerepet játszott, hogy a román szervek meglehetősen szabadon értelmezték ekkor már Antonescu parancsait, vagy éppenséggel sem ők, sem a civil lakosság sem volt éppen megvesztegethetetlen.

¹⁰⁷ 1938. január 1. és 1944. március 19. között összesen mintegy 267, jórészt a törvényekhez kapcsolódó zsidóellenes rendelet jelent meg, de még az alsóbb szintű közigazgatás is számos helyi zsidóellenes rendeletet hozott. A német megszállást követően 1944. december 6-ig további 107 jelentősebb, a zsidók életét befolyásoló, korlátozó rendeletet adtak ki.

a zsidóktól való mentesítését tárgyalta.¹⁰⁸ A németek kezében már kész a tervezet a deportáció elindítására. A Zsidó Tanács továbbra is fegyelemre és a hatósági rendeletek szigorú és pontos megtartására utasít. Közben az alapos és végérvényes kifosztás érdekében megindul egy feljelentési lavina. Baky László és Endre László él a gyanúperrel, hogy a zsidók csalni fognak, elvonnak valamit a beszolgáltatás elől, és ezért figyelmeztetik a „hazafias” magyar közönséget a kötelességére. A lakosság igyekszik eleget tenni a követelménynek. Zsidó kereskedők és tehetős emberek egyre-másra kapják a behívókat a magyar Gestapo svábhegyi épületébe,¹⁰⁹ Hain Péter és Koltay¹¹⁰ hírhedt birodalmába.¹¹¹ Egy ilyen behívót én is kaptam, de nem tettem eleget a svábhegyi invitálásnak. Néhány napig nem tartózkodtam otthon, s mikor láttam, hogy közben elfeledkeztek rólam, nyugodtan hazamentem. Többet nem kerestek, úgy látszik, az adminisztrációjuk hanyagul működött.

Peszach utolsó napjaiban levelet kaptunk Pozsonyból. Weiszmandel rabbi és Fleischmann Gizi, két lelkes és önfeláldozó szlovák zsidó többek között a közeli gettósításra és küszöbönálló deportálásra figyelmeztetett. A bennünket fenyegető veszélyekről szóló információt valószínűleg a Wisliceny-vonalról szerezték. A levél olyan homályos volt, hogy csak sejteni lehetett a közölnivalóját, és mi szívesen magyaráztunk bele minden mást, csak nem azt, amit a feladó közölni akart.

Különösen megdöbbenett bennünket az a kitétel, hogy „vigyázatok testvéreinkre P. K. R”. A három héber kezdőbetűvel sokáig nem tudtunk mit kezdeni, míg végre rájöttünk, hogy azok Kárpátaljának az ott hasz-

¹⁰⁸ A minisztertanács 1944. április 14-én (három napirendi pont), 19-én (kettő napirendi pont) és 21-én (négy napirendi pont) is tárgyalt zsidóellenes intézkedésekről.

¹⁰⁹ A Sváb-hegyen lévő szállodákban (Lomnic, Majestic, Melinda, Mirabel) működtek a német rendészeti és biztonsági szervek egyes részlegei, illetve a magyar Állambiztonsági Rendészet.

¹¹⁰ Koltay László.

¹¹¹ A magyar Gestapo gúnynevén az Állambiztonsági Rendészet nevű Magyar Királyi Rendőrség keretében működő egységet takarta.

nálatos rövidítését jelentették: „Podkarpatska Rus.” Így jöttünk rá, hogy a Kárpátalja zsidóságát fenyegeti elsősorban valami.

Ezekben a napokban dr. Reiner és Freudiger előtt Eichmann,¹¹² a legfőbb Gestapo-haramia szintén arról beszélt, hogy kénytelen volt a határvidék 300 ezer zsidójának a gettósítását elrendelni. „Hiszen nem tűrhetjük, mondta, hogy 300 ezer ellenség szabadon sétáljon ott.” Ebből arra következtettünk, hogy csak határvidéki koncentráció lesz, és sokáig hitük, hogy minden gettósítás csak ezt az ártatlan célt szolgálja. Míg nem megkaptuk az első híreket az országból kiment deportáló vonatokról.

Szakadatlanul bombázzák Budapestet. A magyar Gestapo nap mint nap több száz zsidó lakást követel a kibombázott keresztényeknek. Minél hevesebb a bombázás, annál több zsidó kell, hogy átadja a lakását. Megkezdődik a zsidók kényszerű összeköltöztetése még a csillagos házak létrejötte előtt. A Síp utcai hitközségi székház nagyüzemmé változik. Ott létesül ugyanis a nagy forgalmat lebonyolító lakáshivatal, a zsidók összeköltöztetésére. A műszaki és egyéb ügyosztályok az emeleteken tanyáznak, a földszinten nyílik meg a cionisták később híressé lett Tájékoztató Irodája.

Hogy a Tájékoztató Irodának mi volna a rendeltetése, azt akkor egészen pontosan nem tudtuk volna megmondani. Éreztük azonban, hogy a magyar zsidóság ellen is hasonló akciók várhatóak, mint amelyeknek a híre már régen eljutott hozzánk a szomszéd országokból. A menekültek eleget meséltek a lengyelországi akciózásokról, és ismertük a szlovákiai deportálásokról is úgyszólván minden részletét. Nem áltattuk magunkat egy percig sem. Ott akartunk lenni, ahol talán segíteni tudunk. Ha mással nem, jó tanáccsal. Ott akartunk lenni, ahol van bizonyos legalitás, mert más ilyen hely Magyarországon már nemigen akadt. Egy helyet akartunk, ahol megvethetjük a lábunkat, mint a „tagadás szelleme”, ahol felléphetünk mindennel szemben, amit a szerencsétlen Zsidó Tanács a németek nyomására elhatároz. Ők a harmadik emeleten kiadták a rendelkezéseket, mi a földszinten megpróbáltuk elszabotálni azokat.

¹¹² Adolf Eichmann.

A Zsidó Tanács tagjainak a becsületére legyen mondva, néhányan nagyon jól tudták, mi folyik a földszinten, s hallgatólag helyeselték is. Kellett nekünk ez a védett hely, ahonnan kiindulva valamit kezdeményezni fogunk. Hogy mit, még nem tudtuk.

Mindenki tisztában volt ezzel, aki végignézett azon a stábon, amely a hatalmas földszinti nagyteremben és annak hátsó részében az asztalok mellett helyet foglalt. A cionizmus színe-java tartotta megszállva a székháznak ezt a részét. Ifjak és öregek álltak a tájékoztató korlátokon belül, ültek bent az írógépeknél és a hosszú íróasztaloknál, ők fészkeltek be magukat az udvar leghátsó részére, a levelezési osztályra.

Ide, a levelezési osztályra érkeztek meg néhány hét múlva tömegével a híres *Waldsee* levelezőlapok,¹¹³ amelyek arra voltak szánva, hogy a zsidó tömegeket, amíg csak lehetséges, megnyugtassák, és az esetleges zavarásoknak elejét vegyék. Az első deportáló vonatokban elszállított vidéki zsidóktól jöttek a lapok, amelyeken a megadott szöveg szerint mindenki 8-10 szóban értesíti hozzátartozóját, hogy „jól utaztam, egészséges vagyok, és jól érzem magam”. Mint utólag megtudtuk, a lapokat még a vagonokba préselés és az elindulás előtt kitöltették a szerencsétlenekkel. Kauders doktor¹¹⁴ és Kolb¹¹⁵ hozta be a nagyterembe az első köteget, ahogy a németek a Zsidó Tanácshoz eljuttatták. Mi lázasan vetettük magunkat az előkerített térképekre, a levelezési osztály azonnal elkezdte a címzettekhez továbbítani a szenzációs levelezőlapokat. Boldogan fedeztünk fel Ausztriában egy hasonló nevű helységet, de nem telt bele sok idő, s az egész beugrató manőver tisztán állt előttünk. Ettől kezdve vad elkeseredésünk nem ismert határt.

Első szabotázsakciónk a szemináriumba behívott túszok listájának a kézre kerítése volt. Az első hetekben naponta jöttek a listák a Zsidó Tanácshoz, a behívandók névsorával. Fent Kahan és Komoly tartotta a

¹¹³ Kitalált helység, amely címről a deportáltaknak képeslapot kellett küldeniük a még nem deportált rokonaik megnyugtására, az esetleges gyanú és aggodás elaltatására.

¹¹⁴ Dr. Kauders Ferenc.

¹¹⁵ Dr. Kolb Jenő.

kapcsolatot a cionistákkal, ők tették lehetővé, hogy egyik-másik emberünk a listákba betekintést nyerjen. Szilágyi és dr. Gottesmann¹¹⁶ mindig odafent ténfergett, és szállította nekünk az értesítéseket. A mi ifjú küldöttünk percekben belül az érintett lakásán volt, és igyekezett értesíteni őt a fenyegető veszélyről. Érdekes, hogy még így is rengetegen tettek eleget a behívó cédulának. Féltették a családjukat, még mindig reménykedtek abban, hogy átmeneti intézkedésről van szó.

Közben áttértünk a „tájékoztatás” hathatósabb formájára. A pesti zsidóságból ezrek vonultak el előttünk ezekben a napokban, akik kezüket tördelve, kétségbeesetten jajveszékelték a vidéken rekedt, később már gettóba zárt hozzátartozóik miatt. A Tájékoztató Iroda tehát a lehető leghivatalosabb formában, jól olvasható éles pecséttel ellátva, nyomtatott parancsban szólította fel a helyi hatóságot, rendőrkapitányságot vagy a gettó területén működő vezetőt (a nem kívánt rész törlendő), hogy XY nevű egyént, néha a hozzátartozójával együtt, a Zsidó Tanács rendeletére haladéktalanul indítsák el Budapestre. Szinte hihetetlennek tűnik, azonban tény, hogy a leiratok nyomán egyes megtévesztett, stupid vidéki hatóságok jóvoltából százával érkeztek Pestre nyílt parancssal emberek, amikor zsidónak a pályaudvarok környékén sem volt szabad mutatkozni már.

Az első hetek legmegdöbbentőbb jelensége számunkra a kitérésre jelentkezett pesti zsidók nagy tömege volt. A kitérni szándékozók a rabbinátusi hivatal előtt sorakoztak. Zsidóságukhoz már régen nem kötötte őket semmi, most megpróbálták megszerezni a klérus közbenjárását, hátha így majd olcsóbban fogják megúszni az eljövendő eseményeket. A Tájékoztató Iroda cionistái ügyesebbek voltak. Kitérés nélkül lettek közülük sokan „keresztények”, és tettek „kereszténnyé” sok pesti zsidót. Iratokat készítettek maguknak, és azoknak is, akik a vakmerő és kockázatos játékba hajlandók voltak belemenni.

Az emeleten működött a híres, később hírhedt lakáshivatal, amely százával rekvirálta a zsidók lakásait, és bocsátotta a városházán székelő

¹¹⁶ Dr. Gottesmann Lajos.

lakáshivatal rendelkezésére. Minden bombatámadás után (1944. április-májusban naponta) hatósági parancsra megjelentek a Zsidó Tanács által kiküldött hitközségi tanítók és tanárok, hogy a sokszor kétségbeesetten rimánkodó lakókat órák alatt kiköltöztessék, vagy egy másik zsidó családdal összeköltöztessék. Az így kiűritett lakások kulcsát még aznap leadták a székesfővárosi lakáshivatalnak a kibombázott keresztény lakók számára. Akadtak türelmetlen kibombázottak, katonatisztek és magas rangú állami hivatalnokok, akik nem voltak hajlandók a városházán sorba állni, és nagy szemtelenül mindjárt a Síp utcai zsidó lakáshivatalba állítottak be, s mint igazolt kibombázottak ott követeltek maguknak lehetőleg komfortos lakást. Boldogan átvették a kiutalt lakás kulcsát a házmesterhez szóló igazoló irattal együtt.

Miután így a kapkodó és türelmetlen keresztény igénylők jóvoltából a házmesterekkel szemben mintegy hatósággá léptünk elő, kézenfekvő volt, hogy ezen az úton a zsidók javára is lehet valamit profitálni. Cionista ügyvédek révén, akiket az alakulásnál, minden eshetőségre számítva delegáltunk a lakáshivatalba, szép számmal jöttek le beutalások a földszinti tájékoztató hivatalba. Azokat mi zsidók számára, de már mint keresztényeknek állíttattunk ki. A merészebbek be is költöztek az elhagyott zsidó lakásba.

Egy ilyen beutaló cédula segítségével lett „kereszténnyé”, és tartotta meg kivonulását a gettóból, majd bevonulását a keresztény társadalomba Ungár Béla barátunk. A jófejű pesti fiskális és régi mozgalmi ember történetesen a lakáshivatalban dolgozott. Sose hittem volna, hogy régi cionista létére ilyen gyorsan tudjon asszimilálódni. Horthy Miklós úti lakása előtt egy szép napon hatalmas bútorszállító kocsi állt meg, amelyre Béla barátunk felpakoltatta négyszobás lakásának tartalmát. A hatalmas bútorszállító kocsi aztán az Ungár família minden encsem-bencsemjével útnak indult, és meg sem állt a Zugló kies helyén felépült modern bérházig, ahol barátunk a házmesternek a keresztény doktor Urbán Béla ügyvéd nevére kiállított lakáshivatali beutaló végzést mutatta fel. A név kezdőbetűire nekünk, későbbi új keresztényeknek mindig nagyon vigyázni kellett az ingeinken szereplő monogramok miatt. Így vonult be

a nemrég kiürített négyszobás lakásba egész családjával, és húzta meg magát szerencsésen a vész utolsó napjáig.

Ha azt mondom, hogy meghúzta magát, akkor nem jól fejezem ki magam. Jól megtanulta a leckét: rájött, hogy a gyáva nyilas népség meghunyászkodik, valahányszor erélyesen fellépő emberrel kerül szembe. Amikor fegyveres nyilasok jelentkeztek a lakása ajtaja előtt a bentlakók igazoltatása céljából, ő az első csöngetésre nagyon energikus és erélyes léptekkel ment ajtót nyitni, és mindjárt harsányan és mosolyogva ordította bele a nyilas pribékek arcába, hogy „Kitartás, éljen Szálasi!”. Nyomatéku karját előírás szerint a „testvérek” előtt magasba lendítette. Ezek után az igazoló írásként megtekintésére már nemigen került sor, vagy csak felületesen. Pláne nem jutott eszébe egyiknek se, hogy a szekrény alá nyúljon, ahol Béla barátunknak és két kamasz fiának a talisza és teflinje húzódott meg.¹¹⁷ Mi, későbbi Vadász utcaiak főleg azért irigyeltük őt, mert mindvégig a saját ágyában aludhatott.

A Tájékoztató Irodán egyre több a jelentkező, és egyre idegesebbek. Nem csoda. A különféle, német és magyar hatósági rendeletek özöne nem áll meg. A helyi, vidéki hatóságok saját szakállukra is intézkednek. Sárga csillaggal a pesti utcán kezd életveszélyessé válni a közlekedés. Naponta rohannak be a Síp utcába emberek jelenteni, hogy egyes utcákon vagy városrészekben fényes nappal, minden előzetes bejelentés vagy intézkedés nélkül a rendőrök elfogják a zsidókat. Állítólag munkára viszik őket, azonban kivétel nélkül a Toloncba vagy Kistarcsára kerülnek, és többségük nem kerül elő soha. Az ürügy a csillagviselési rendelkezés kiírása, de a legtöbb esetben magyarázat nélkül egy-egy utcaszakaszon összehalmozdítják az éppen arra járó sárga csillagosokat, és teherautókon elszállítják, vagy gyalogmenetben a Toloncházba kísérik őket.

A régi zsidófaló, Endre László államtitkár előzetes akciói ezek. Türelmetlensége arra indítja, hogy megelőzze a készülő újabb, általános rendelkezéseket. Nagyok a német vereségek, visszavonulnak az egész fronton. A magyar alakulatok töredékei siralmas állapotban menekülnek az orosz

¹¹⁷ Talisz és teflin: imasál (lepel) és imaszíj.

frontról, az ország gyepölője a németek kezében van; mi egyéb gondja lehet a volt gödöllői főszolgabírónak?

A megszállás első napjaiban a pályaudvarokon lefogott, és a túsok egy részéből összeállított kistarcsai tábort ki kell egészíteni, hogy az első deportáló vonat április végén elmehessen. A németek Endre szerint egyébként is zsidókat követelnek a romeltakarításhoz. Endre csendőrei tehát ott szedik össze a zsidókat, ahol éppen a kezükre kerülnek. Egy nap arról értesülünk, hogy a rákoskeresztúri temetőből jövet fogtak le rengeteg embert. A temetőbe a villamossal minden további nélkül engedték őket kiutazni, majd visszafelé jövet lefogták az egész tömeget. A gyászoló családokat, a temetői alkalmazottakat a rabbikkal együtt. Hetekkel később mindnyájukat deportálták.

A Röck Szilárd utcai „kisegítő toloncház”¹¹⁸ is megtelik rövidesen. Egyre-másra hívják be az írókat, újságírókat és az ügyvédeket. Most már Csepelre, a Weisz Manfréd-gyár területére szállítják őket, meg a Tsuk-szörmeagyárban létesített táborba.¹¹⁹ Olyan helyekre, ahová az angol bombák most már naponta, sőt éjjel-nappal hullanak.¹²⁰

1944 májusának meleg napjai jönnek. Pest utcáin megzavarodva járkal a sárga csillagos zsidóság, és felforrt, gőzölgő aggyal a pesti nép. Bakynak, Endrének és társaiknak az intézkedéseihez röhögve asszisztál a nyilas sajtó, és fűti az aljas szenvedélyeket. Az *Esti Újság* és a *Harc* diktálja a tempót, Rajniss-sal¹²¹ és a többi „írástudóval” az élen. „A légiterror és a zsidókérdés” – ezt a címet adta Rajniss egy cikkének, amelyben az an-

¹¹⁸ A kisegítő toloncház megnevezés arra utal, hogy a központi, Mosonyi utcai toloncház ekkorra már régen kicsit lett, annyi embert vontak eljárás alá, s ennek „kisegítésére” kellett újabb tolonházat, illetve országos viszonylatban tolonházakat felállítani. A Röck Szilárd utcában a rabbiképző épületét is használták ilyen célra.

¹¹⁹ Hivatalos neve Tsuk Miksa Szűcs- és Szörmeáruháza volt, amelyet 1851-ben alapítottak. Az alapító három fia közül kettő elmenekült a német megszálláskor, de a legidősebb Magyarországon maradt, és őt végül deportálták és megölték.

¹²⁰ Magyarországot 1944. április elejétől kezdődően számos alkalommal támadta az angolszász légierő. A támadások elsősorban ipari létesítmények és vasúti csomópontok ellen irányultak.

¹²¹ Rajniss Ferenc.

gol fenyegetésekkel foglalkozik, és amelyben a zsidóságot a bombáktól legveszélyeztetettebb helyekre kívánja a fővárosban koncentrálni.

Még néhány cím az akkori pesti lapokból: Az újpesti zsidóság garázdálkodása. A zsidó mohóság kirabolta az egész országot. Zsidók nem látogathatják a vendéglőket és szórakozóhelyeket. A baranyai zsidók a mohácsi gettóba kerülnek. A határvidék zsidótlanítása. Zsidó támadás a magyar pénz ellen. Újabb lapbetiltások. Szigorú büntetés a zsidó vagyont rejtegető keresztényeknek. A legsürgősebben át kell venni a nemzet tulajdonába a zsidó műkincseket. Megnyílt a zsidókutató intézet.¹²² A zsidó rádiókészülékek beszolgáltatása. A zsidók élelmiszerjegyének elvonása. Családok kitelepítése a bombatámadások elől, a zsidók nem hagyhatják el a fővárost. A zsidó lakások átadása – stb. stb. Úgyszólván nincs már hír, amelyben a „zsidó” szó ne szerepelne. S micsoda rémségeket fednek az újságcikkek!

A többi magyar író már régen hallgat, s a hercegprímás¹²³ is – első nagy felbuzdulása után – most már a kormányzathoz intézett beadványaiban a zsidóságról csak nagy általánosságban szól. Követeli ellenben a kikeresztelkedettek külön elbírálását. Nem csoda, ha a pesti zsidóság fejvesztetten és az örülettel határos állapotban ostromolja a Síp utcai székház kapuját, és járja az udvart, a lépcsőházat s lepi el a Tájékoztató Irodát. Az egymást túlkiabáló emberek lármája az egész környéket felferi. A Zsidó Tanács mindezzel szemben tehetetlenül áll, s rengeteg panaszára és felterjesztésére a magyar hatóságoktól még csak választ sem kap. Szinte egész ténykedése parancsok végrehajtására szorítkozik, noha közbenjár a németeknél, hogy a táborokba élelmet szállíthasson, s hogy néhány embert az internálástól megmentsen. Mindez nagyon fontos, de lényegtelen ahhoz képest, hogy a zsidóság ügye teljesen kiesik a kezéből.

¹²² A Bosnyák Zoltán vezetésével létrehozott intézet – pontos neve is vitatott – fő feladata a „zsidókérdés tudományos alapú” kutatása volt. Az intézményt elsősorban Endre László belügyi államtitkár támogatta, hivatalos lapja a „Harc” volt.

¹²³ Serédi Jusztinián esztergomi érsek, hercegprímás.

A vidék végérvényesen el van vágva tőlünk. Néhány merész ifjú tartja csak az összeköttetést a vidéki zsidókkal. Hamis iratokkal utaznak, rengeteg veszély között, és hoznak híreket a városokból. Rajtuk kívül néhány vasutas és pályamunkás jár be hozzánk, ők hozzák az első híreket a gettósításról, a kassai gyűjtőtáborról,¹²⁴ a határon kimenő vonagokról. Velük próbálunk a gettókba pénzt küldeni. A hírek napról napra lesújtóbbak.

Állunk a földszinti nagyterem zsvijában, a korlátok előtt. Megnyílt közben az új, azóta szomorú emlékü Vidéki Osztály is, ahol a pánikba esett embereknek az egyes városok helyzetéről és a gettósításról akartunk, lehetőleg megnyugtató felvilágosítással szolgálni. Aztán május végétől egyre-másra megtudjuk, hogy nincs már kikről felvilágosítást adni...

Állok magam is a félhomályos nagyteremben, zavartan és letargiában. A tömeget nézem, de gondolatban máshol járok. Mi lesz velünk? – szalad át az agyamon. Mi lesz a gyerekekkel? A gyerek tizenhét éves, az ő korosztályát még nem hívták be, viszont egész idős korosztályokat kezdenek egymás után behívni. Éjszakánként azzal a gondolattal foglalkozom, hogy idősebbnek fogom őt mondani, és együtt vonulunk be munkaszolgálatra. Az én sorsom lesz majd az ő sorsa is. Aztán meg, ahogy az Isten akarja. Akkor azt hittük, hogy ezen az úton aránylag legkönnyebb a menekülés. Csakhogy közben jött a rendelkezés, hogy a Zsidó Tanácsnál dolgozók mentesítve vannak a bevonulás alól. Így tönkrement a szépen kigondolt terv, nem akartam saját elhatározásomból megkísérteni a sorsot. A feleségem is kereste már az elhelyezkedést, tárgyalásban is állott egy budai famíliával mint keresztény háztartási alkalmazott.

A jobb megoldás körvonalai ezekben a napokban kezdtek kirajzolódni, egyelőre a Tájékoztató Iroda cionistáinak lázasan dolgozó agyában. Az emberek várnak tőlünk valamit. Nagyobb baj, hogy a Zsidó Tanács is, látva saját tehetetlenségét, lassanként belénk helyezi minden reménységét, tőlünk vár kezdeményezést. Tagjai tudják, hogy külföldi kapcsolat

¹²⁴ Érdemes megjegyezni, hogy a deportáló vonatok többsége is a kassai állomáson keresztülhaladva hagyta el Magyarországot, itt vette át őket az SS.

nélkül nem lehet semmihez sem kezdeni, ilyenekkel pedig csak a cionisták rendelkeznek.

A cionisták két külön úton keresik a menekülést. A németeknél a Kasztner, Komoly, Szilágyi csoport próbálkozik. Freudiger is ezen a vonalon indult el, mindjárt a megszállás első napjaiban, de aztán leállt, nem akarta zavarni a párhuzamos cionista akciót. A nagyszabásúnak ígérkező akció sok viszontagság után, hónapok múlva eljut a bergen-belseni transzport elindításáig.¹²⁵ A másik vonalon Krausz Miklós, a Palesztina Hivatal vezetője rohangál a semleges államokhoz. Svájc és Svédország diplomatáival szövi lázasan a terveket egy nagy mentési kísérlet, alijs elindítására.

Mellesleg Krausz juttatta svájci összeköttetései révén külföldre az Auschwitz-jegyzőkönyvet, két, csodával határos módon megszökött szlovák deportált első leírását az ottani rémségekről. A jegyzőkönyvek a Zsidó Világkongresszus svájci embere, dr. Rieger¹²⁶ és Mantello¹²⁷ fáradozása révén kerültek el Amerikába, Svédországba és úgyszólván az egész világra. A pápai¹²⁸ intervenció, a svéd király¹²⁹ Horthynak küldött távirata, és különösen Roosevelt elnök kemény fenyegetése, valamint az *Amerika Hangja* és az angol rádió leleplezései főleg innen eredtek.¹³⁰

Miután az intervenció nem vezetett eredményre, megkezdtek a fergeteges bombatámadásokat Magyarország, és főleg Pest ellen. (Miért oly későn? – kérdeztük magunkban a nagy amerikai és angol demokráciáktól.)

A bombatámadás! A Síp utca hatalmas légópincéiben gubbasztot-

¹²⁵ A szerző az ún. Kasztner-vonatra utal, amely 1684 utasát a tábor egy elkülönített részében helyezték el. A németek hosszas és „trükköktől” sem mentes tárgyalássorozat eredményeként engedték el – több ütemben – Svájcba a vonat utasait.

¹²⁶ Dr. Gerhard Riegner.

¹²⁷ Georges Mantello.

¹²⁸ XII. Pius pápa.

¹²⁹ V. Gusztáv.

¹³⁰ Az Auschwitz-jegyzőkönyvek történetének összefoglalását lásd Haraszi György tanulmányában (*Auschwitzi jegyzőkönyv, Múlt és Jövő Kiadó, Bp., 2005*).

tunk a bombatámadások idején. Magunkban számoltuk a hatalmas becsapódásokat, és egyik-másik közeli háznak a földre borulását. Minden volt bennünk, csak félelem nem. Inkább ritka örömet éreztünk. „Ez igen! Csak így tovább, rajta! – biztattuk magunkban az angol repülőket. – Most végre megkapják a pimaszok a magukét.” Hogy mi magunk is belekerülhetünk a bombaszőnyegbe, az eszünkbe se jutott. Végre egy nyomorúság, amiben *ők* is benne vannak.

A légópincében aránylag nyugalomban voltunk egy-két órán keresztül. Itt, a hosszú lócákon folytatódtak a cionista megbeszélések, amelyek odafent, a zsvajban már nehezen mentek. Itt jelentek meg időnként a „vezérkar” emberei, Komoly, Káhán, Kasztner, Szilágyi a várva-várt hírekkel, és ide futott be nagy aktatáskájával, felhevült arccal Krausz. Elvonultunk vele halk tárgyalásra, egy csendes szegletbe, és szőttük a terveket a sötét pince mélyén, álmodtuk az álmokat a nagy menekülésről. A szívünkbe, de a Síp utcai tömegbe is új remény költözött.

Kezdetben volt az „Európa-Plan”.¹³¹ Egy terv, amelynek alapján az egész, még akkor életben volt európai zsidóságot akartuk megmenteni. Az ideát Szlovákiából kaptuk Fleischmann Gizitől és Neumann Oszkártól, a Cionista Szövetség ottani elnökétől. A németekkel folytatott tárgyalások révén nagy tapasztalatokra tettek szert. A haramiák, mondták, vesztüket érzik. A frontokon közeleg a végkifejlet. Az óriási anyag pazarlás és a rettenetes veszteségek erősen éreztetik a hatásukat. Pénzre van szükségük, minél több pénzre és anyagra, mindenféle anyagra. A pénzt ott veszik, ahol éppen lehet. Ha máshonnan nem, hát megpróbálnak zsidókat pénzre átváltani. Így sikerül 50 ezer dollárral a még meglévő szlovákiai zsidóság deportálását megakadályozni.¹³² Szlovákiai barátaink azt hitték, hogy végérvényesen.

¹³¹ A terv 1942 őszére született meg, s e szerint egyszerűen pénzt adtak volna a zsidókért a németeknek.

¹³² A korabeli mendemondák szerint Wisliceny pénzért leállította a deportálást. Eredményes megvesztegetéséről, arról, hogy 50 ezer dollár ellenében leállította volna a deportálást, nincs bizonyíték, noha tény, hogy 1942 szeptemberétől Szlovákiából nem vittek tömegesen zsidókat a lágerekbe.

A németektől, különféle közvetítők útján azt az elegáns ajánlatot kaptuk, hogy kétmillió dollár ellenében lehet beszélni az egész, még meglévő európai zsidóság megmentéséről. Valamivel később már csak a magyar zsidóságról volt szó. Nem lesz gettó, nem lesz koncentráció, és főleg nem lesz deportálás – ígérték. Ezen az alapon indultak meg a németekkel a tárgyalások. A feltételek azonban naponta változtak aszerint, hogy Eichmann úr, Krumey úr vagy Wisliceny hogyan ébredt, vagy a Wehrmachtnak és az SS-nek egymás között milyen kontroverziái voltak. A közbenső ajánlat nagy, Magyarországon föllábitandó munkatáborokról szólt, amelyekben a magyar zsidók a háború végéig dolgozni fognak. A kétmillió dollárra mindenesetre – a Gestapo vezetői jóindulatának megnyerésére – 200 ezer dollárt fizetett le a Zsidó Tanács a németek kezeihez. A pénz megszerzésére mozgósították az egész magyar zsidóságot, különösen a gazdagokat. A magyar kormány természetesen gyorsan értesült a nagy szövetséges pénzszerző manőveréről, és nyomban zárta a zsidó vagyonokat.¹³³ Nem mehet bele, hogy a zsidóság kicsússzon a markából, s hogy a németek ilyen módon is kifosszák őket. A zsidó pénz elsősorban a magyarokat illeti, régen fenték rá a fogukat. Ettől kezdve állandó a rivalizálás a két szövetséges között, ha pénzről, zsidó üzletek, raktárak kifosztásáról van szó. A más természetű zsidó ügyekben azonban nagyrészt egyetértenek.

A legközelebbi hír a Svábhegyről már csak egy 7800 főnyi alijáról szól. Ennyit hajlandók a németek „egyelőre” engedélyezni próbaképpen a későbbi „teljesítések”, külföldi fizetések reményében. Aztán ez a terv is változást szenved. A magyarok is ellenzik a kivándorlást – mondják a németek –, és mit fognak szólni az arab szövetségesek,¹³⁴ ha zsidókat engednek Palesztinába áttelepülni? Van azonban számunkra egy kitűnő ajánlatuk:

¹³³ Az 1600/1944 M. E. rendelet (a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről) 1944. április 14-én jelent meg.

¹³⁴ A Közel-Keleten – nem utolsósorban az olajellátás biztosítása miatt – az angol-szász szövetségeseknek elemi érdekük volt, hogy béke legyen, s a térség arab államai ne támogassák semmilyen módon és formában a náci Németországot. Ezt egyrészt Irak és Irán megszállásával – utóbbi esetben a szovjetekkel közösen –, másrészt diplomáciai

kerülő úton, Svájc vagy Spanyolország érintésével fogják a magyar zsidókat Palesztinába vinni, mintha Németországba szállítanák őket. Ezért azonban már nem pénzt, hanem áruszállítmányt, főképp teherautókat kívánnak.¹³⁵ Tízezeret vagy még többet, ezenkívül még horribilis értékű élelmiszert és egyebeket. Az első csoport, 800-1000 ember rövidesen el is indulhatna. A többi? Hát persze, majd ők is... Minden nem mehet egyszerre, s minden további a megállapodások, ígéretek megtartásától függ. Általában: amilyen arányban csökken a kilátásba helyezett akcióban a megmenthető emberek létszáma, olyan arányban nő a németek étvágya. A végén már a tárgyalók, Komoly, Kasztner, Brand, Szilágyi már csak a fejüket kapkodják, és nem ellenkeznek a németekkel abban sem, hogy egy ember menjen Isztambulba a külföldi zsidóság megmozgatására. Hátha!

A németek ígérik, hogy a tárgyalások befejeztéig majd „igyekeznek” a zsidók elleni eljárást függőben tartani, esetleg addig Németországban, táborokban tartják őket. (Jégre tesszük őket, mondja Eichmann, a továbbiakig. Egyébként is, mondja viccesen Eichmann úr, az esetleges bombasérült zsidószállítmányok helyett mindenkor hajlandók vagyunk újabb szállítmányokat küldeni.)¹³⁶

Persze nem tartanak be az ígéretekből úgyszólván semmit. A szörnyűséges vidéki akciók elindulnak, lehet, hogy azért, mert Endrének még a németeknél is sürgősebb a dolog, s mennek a maguk útján. Aztán egy nagyobb csoportnak, a bergen-belseni transzportnak a kimentése ezen a réven mégis sikerül.¹³⁷

lépésekkel érték el. A helyzet különösen annak a fényében volt kényes, hogy Palesztina brit mandátumterület volt, s a jeruzsálemi főmufti nyíltan Hitler szövetségese volt.

¹³⁵ 10 ezer darab teherautóért egymillió zsidót adtak volna cserébe a nácik.

¹³⁶ Ezen akció keretében a deportáló vonatok egy részét – jellemzően az alföldi régióból – nem Auschwitz-Birkenauba, hanem a Bécs melletti Strasshofba irányították. Az ide került mintegy 30 000 embert dolgoztatták ugyan, de túlélési esélyeik lényegesen jobbak voltak, mint azoknak, akiket a lengyelországi táborba deportáltak. Részletesen lásd Szita Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság – Kasztner Rezső – SS-embervásár*, Budapest, Corvina Kiadó, 2005, 83–85.

¹³⁷ Szita, i. m., 130–140.

Ugyanakkor folyik Krausz kezdeményezése, a Palesztina Hivatal vonala. A svájciak által elindítandó alija-ügy, a magyarokkal, majd a német hatóságokkal szemben a nálunk heverő több ezer kivándorlási certifikátumra hivatkozik. Ebből lesz később a híres svájci mentőakció. Odáig azonban még sok minden történik.

Felfedezzük, hogy a németek között bizonyos ellentét, zavar és kapkodás érzékelhető. Mintha sokszor pánikhangulat venne erőt rajtuk. (Elfáradtak tán már az európai államokban lefolytatott sok aljas zsidóakciótól? Némelyikről már azt gondoljuk, hogy talán jó pontot akar szerezni magának a közeledő fordulatra.) A gázságokat mintha fél kézzel művelnék csupán, egyik szemükkel mindig másfelé figyelnek. Wisliceny úr persze ott dirigálja mindenütt a dolgokat a vidéken, de a végrehajtás maga a magyarok kezében van. Nem vagyunk mindenről értesülve, de erősen érezzük, hogy fő az időhúzás, s ha időt nyernénk, életet nyernénk. Mindezt megteszünk, ami tőlünk telik.

Május közepe táján a dolgok mozgásba jönnek. A Végzet nehéz szeke-re, vagy inkább vagonjai, benne a magyar zsidósággal, elindulnak. Endre, Baky, Jaross¹³⁸ és a többiek türelmetlenek. Nekik sürgősebb a dolog, és főleg életbevágóbb szívügyük most már, mint a németeknek valaha is volt. A vagonok sora tehát felvonul az egyes gettók elé a téglagyárak vagy más ipartelepek bejáratánál, és a magyar csendőrszuronyok és csizmák átveszik a Törvény, a Jog és az Emberség helyett a maguk korlátlan és félelmetes uralmát minden teremtet zsidó lélek felett. Sikerül is nekik rövid néhány hét alatt olyan félelmetesen alapos munkát végezni, hogy munkájuk nyomában elvész az egész nagy múltú magyar zsidóság, és vele együtt évszázadokra az a nemzeti becsület is, amelyre pedig a magyarság olyan nagyon büszke.

Ez azonban már nem nagyon érdekelt bennünket. Nem figyeltünk már a nagy akcióra: Serédi hercegprímás és Ravasz püspök¹³⁹ Sztójay Döme miniszterelnök úrral, a németek hű cselédjével való kenetteljes

¹³⁸ Jaross Andor.

¹³⁹ Ravasz László.

levélváltására. A főpapok az igazság és a méltányosság nevében kértek irgalmat és emberségesebb elbánást, „különösen” a megkeresztelkedettek számára. Apróbb dolgokkal voltunk elfoglalva: a délceg és vitéz magyar legények szüleinket, testvéreinket és a többi családtagunkat kezdték éppen vagonokba tesseklni. De micsoda hallatlan előzékenységgel! A kárpátaljai, kassai, nagybányai, nyíregyházi gettókban elszenvedett szörnyen kínos verések után, utolsó eldugott értékeiktől megfosztva az összezsúfolt emberek elcsigázva heverték a téglagyárak szemetes, piszkos földjén. Azon a májusi hajnalon, mikor a csendőrök kakastolla megjelent a gettó kerítése felett, mindegyik talpon volt, hogy a puskatussal minél kevesebbet kerüljön érintkezésbe, és a kezében kis cókmojkával iszkolt életének arra az utolsó, nehéz útjára, amelyről pedig tudta már, hogy hová vezet.

A munkácsi nagy „hajtás” szörnyű részleteit később egy vasúti munkás úgy mesélte el, hogy a kezét közben minduntalan a szeme elé tette, mint aki nem akarja még egyszer látni, amit ott látott. Asszonyokról beszélt, akik a tömeg hajszolása közben karjukról leejtették a csecsemőjüket, egyenesen a csendőrök csizmája alá. S mentek tovább, vitették magukat a szűkülő tömegtől, eszelős arckifejezéssel, és hajukat tépve. A munkácsi állomáson, a vagonok előtt még egyszer levetköztették és átkutatták őket. A meztelenül és vérzön álló tömeg már őrzöngeni sem tudott. Megadta magát a sorsának.

Sátoraljaújhelyen egy vagonból kitortek az emberek, és őrzöngve a sínekre feküdtek, a csendőrök sortüzet adtak le rájuk.¹⁴⁰ Kassa, Nyíregyháza, Nagybánya, aztán sorra a belső országrészek gettóiról hasonló hírek érkeztek hozzánk. Voltak gettók, amikhez képest a leghírhedtebb fegyenctelepek is csak üdülőhelynek számíthattak volna. Boldogok voltak

¹⁴⁰ A szerző vélelmezhetően a sátoraljaújhelyi börtönlázadásra utal, ahol a nemzeti és a politikai foglyok lázadtak fel. Maga a lázadás március 22-én tört ki. A kialakult tűzharcban – német segítséggel – végül megtörték az ellenállást, de sokan – mintegy 70 fő – el tudtak menekülni a környező hegyekbe. Az ő felderítésük április elejéig tartott. Az elfogott túlélők közül végül 11 főt halálra ítélték, a harcokban pedig további 54 fő halt meg, volt, aki öngyilkosságot követett el. A foglyokat büntetőszázadokba sorozták, illetve később deportálták.

a foglyok, mikor végre a vagonokba kerültek. (A vadállati kegyetlenség láttán, és a befutott hírek nyomán állítólag maguk a véres kezű német haramiák is meg voltak döbbenve. A szegény elveszett Gábor Jánosnak, aki a Zsidó Tanács megbízásából járt fel a németekhez a Svábhegyre, Eichmann egy alkalommal azt mondta, hogy a magyar csendőrből kitört az ázsiai fenevad.)

Az ázsiai furor¹⁴¹ pedig végigszágul az egész ország területén, mint egy mindent felperzselő, félelmetes sivatagi orkán, s mikor elül, nem is marad egyéb utána a magyar zsidó virányon,¹⁴² mint kihalt sivatag. A szörnyű magyar emberállat garázdalkodásának, a külön magyar földi számumnak¹⁴³ áldozatul esik minden anyagi, erkölcsi és kulturális érték is, amit magyar földön a zsidóság olyan hangyaszorgalommal összehordott és épített.

A gettók szörnyűségeiről és a deportálásokról most már naponta futnak be hírek hozzánk. Az állapotok az egyes gettók területén teljesen tarthatatlanok. A legtöbb helyen már nincs mosdási lehetőség, nincs félreeső hely, a legegyszerűbb feltételei az emberi életnek. Férfiak, asszonyok egy tömegbe összehúzóva, szinte állati létre kényszerítve, már azt sem tudják, mi a szégyenérzet. Meleg ételhez napokon, heteken keresztül nem jutnak. Vannak városok, ahol a még valamilyen ürügygel a gettón kívül maradt zsidók, a városban levő munkaszolgálatosok vagy a bunkerekben megbújt családok leginkább parasztok útján próbálnak valami ételmet a gettókba becsempészni. A kassai téglagyárba egy darabig minden délben szállítanak egy nagy fürdőkádban valami levesnek nevezett meleg lőrét. A nagybányai és egyéb erdélyi gettókhoz a legügyesebb embereink sem tudnak közel férközni. Majdnem mindegyik többsoros drótkerítéssel van körülkerítve, és zsandárokkal jól őrizve, nagyon sok gettó egy-egy város menti erdő közepén úgy van elhelyezve, hogy meg se lehet közelíteni.

¹⁴¹ Düh, szenvedély.

¹⁴² Virágos táj.

¹⁴³ Arab szó, jelentése: perzselő szél.

A gettókban már százával fekszenek a magatehetetlen betegek. Diaré,¹⁴⁴ tifusz és egyéb nyavalyák pusztítanak a mintegy ketrecbe összezárt tömegben. Ehhez járul, hogy a legtöbb helyen még kórházakban fekvő halálos beteg és a csak hordágyon szállítható magatehetetlen öreg embereket is beszállítják a gettóba. Ezek azután együtt kerülnek be a tömeggel a vagonokba is. A volt hitközségi előjárók, sok lelkes asszony az elején megpróbál minden lehetőt. Van, ahol orvosi rendelőt, kórházi szobákat, gyermekétkeztetőt és hasonlókat létesítenek, de hetek múltával, nem bírván megbirkózni a hatósági aljasságokkal, legtöbb helyen felhagynak minden reménnyel.

Egy hírlapi nyilatkozatot olvasunk ezekben a napokban Endre Lászlótól, aki a felvidéki gettókat látogatta meg, hogy meggyőződjön róla, „mennyiben helytállók azok a panaszok, amelyek az embertelen körülményekről és elbánásról szólnak”. Talán a Zsidó Tanács felterjesztésére és panaszaira céloz, de már az egyes városok keresztény lakossága is tiltakozik itt-ott. Különben is a gettók nagyon sok helyen tifuszciklással fenyegetik az egész várost. Az egyes törvényhatósági üléseken néha most már egy-egy emberesebb hang is elhangzik. Botrányok vannak. Azonban Endre László szerint mindezeknek a panaszoknak semmi alapjuk sincs. „A gettók területén minden rendben van, a bánásmód kitűnő. A zsidók úgy élnek, mintha szanatóriumban lennének” – mondja a cionikus zsidó.

Egy ismerős család két nőtagja, anya és leánya jelentkezett ezekben a napokban a Síp utcában. Régi cionista család, a férfiak régen munkaszolgálatban vannak, ők ketten viszont hihetetlenül fondorlatos módon megszöktek a debreceni gettóból, és hamis iratokkal, vonaton jöttek fel Pestre. A szokatlanul korai májusi hőségben ott álltak az udvar sarkában, s mikor arra mentem, megszólítottak. Sokáig néztem a két asszony arcába és furcsán mosolygó szemébe, tudtam, hogy ismerem őket nagyon jól, de mégse tudtam rájönni, hogy kicsodák. Talán a gettó izzó homokföldjétől, talán az éhségtől és fáradtságtól vagy attól a kimondhatatlanul

¹⁴⁴ Hasmenéses megbetegedés.

szomorú testi és lelki tortúrától, amiben részük volt, szinte múmiává aszott arcukkal, összeszáradt, barázdás, sötét arcbőrükkel meghajszolt páriák benyomását keltették. Csak mélyen világitottak most már bizakodóan a félelemmel teli ismerős szemek. A két szerencsétlen asszony félelmetesebb látvány volt számomra, mint bármilyen más szörnyűség, amiket később láttam. Két arc, amely a néhány hetes magyar gettók életéről mindent elmondott nekem. Soha nem tudom őket elfelejteni...

A deportálásokról nappal befutott hírek nyomán este, ha végre ágyba kerülök, vagy soros vagyok a „légón”, és ülök a szomszéd ház udvarán, a csillagos májusi ég alatt, még egyszer elvonulnak előttem, drámai módon megelevenedve az események, és az emberek, akiket ismertem.

Eger, Miskolc, Marosvásárhely régi hitközségei rabbijaikkal együtt indultak el a nagy útra. Az ősz-öreg egri rebbe¹⁴⁵ híveivel együtt került a vagonba. Ugyanúgy az öreg, nagy tekintélyű győri Snyders Bernát főrabbi, a finom lelkű dr. Róth Emillel, a másik győri főrabbi, akit vagonba zárása előtt a gettóban előbb még külön megcsúfoltak, vérig aláznak. (Keresztet borotváltak a fejére, mert istentiszteletre hívta össze a híveit.) Magam előtt látom az évszázados szombathelyi hitközség bevonatolását, köztük az öreg, halálosan beteg Benedikt főrabbit¹⁴⁶ az ezüst gégéjével, és a székesfehérvári hitközség felejthetetlen, művelt, fiatal rabbiját.¹⁴⁷ Felidézem a patinás dunántúli vallásos kiléket, amelyekben évszázadok óta nem halkult el a Tóra-tanulás hangja. Bevagonírozták az újpesti nagy hitközséget, a tragikus emlékü dr. Friedmann Dénessel, aki mindvégig a gyermeke mellett akart maradni, s vele együtt veszett el, nagy kínzások után. Elvonulnak lelki szemem előtt a nagy alföldi hitközségek, az erdélyiek, amelyeket majdnem mind jól ismerem, s ha gondoltam rájuk, mindig megjelent előttem templomuknak a képe is: Nagyvárad – a „Város és Anya Izraelben” – régi zsidó utcáival, házaival, életével, és Kolozsvár. A saját pátriámnak, az öreg Szi-

¹⁴⁵ Simon Szófer.

¹⁴⁶ Benedikt Márk.

¹⁴⁷ Dr. Hirschler Pál.

lágyságnak a gyermeki emlékezésből kitörölhetetlen, felejtethetlen apró kis hitközségei, a tiszta életű, legendás hírű rabbinusokkal, a zsvajgó jesivákkal, a színes üvegű, apró templomokkal. Somlyó, Tasnád, Szilágycsehi, Kraszna csendes zsidósága olyan élénken jelenik meg, hogy még az arcokat és alakokat is látni vélem, ahogy meggörnyedve menekelnek a vagonok irányába.

Alkalmam volt a vagonokat közelről is meglátni. A látomás csak néhány percig tartott, néhány perces jelenet volt az egész, aminek véletlen tanúja voltam, de nekem elég volt ahhoz, hogy örökké belém vésődjék, és ordítson belőlem, a megmaradt zsidóból akkor is, amikor látszólag szótlán némasággal járom az ereci utcák sorát. A Zsidó Tanács rendelkezést kapott, hogy küldjön a győri állomásra haladéktalanul egy teherautó kenyeret. Lehet, hogy az ottani erős bombázások miatt nem volt Győrben kenyér. A Síp utcában nem tudták pontosan, miről van szó, de sejtették. A kocsit fegyveres katona és két Síp utcai tisztviselő kísértte, és én kértem, hogy velük mehessek. Korán reggel indultunk el a Tanács megfelelő pecsétetes írásaival, s dél felé értünk a győri állomásra. A külső vágányon, a Nádor híd irányában állt egy szerelvény. A vagonok nagy része már csukva volt, de néhány nyitott vagon előtt embercsoportok álltak. Közelebb mentünk, és megálltunk egy raktáépület előtt. Elég messze még a vagonoktól, de elég közel ahhoz, hogy mindent tisztán lássunk. Háttal felénk, néhány lépésnyi távolságra egymástól fegyveres tábori csendőrök álltak, s előttük a rekkenő déli napsütésben leszegett fejű emberi árnyak, mint akiknek már jártányi erejük sincs. Vonszolták magukat egyenként a vagon nyitott ajtajához támasztott feljáróra. A szokatlanul nagy hőség, a halálosan fáradt alakok lassú vonszolódása és az ájult csend, amelyben még a madarak repülését is hallani lehetett, olyan döbbenetes iszonyattal nehezedett ránk, hogy nem tudtunk tovább a lábunkon állni. Megfordultunk, és leültünk az épület mögött. Vártunk, míg az autót lerakják, aztán magunkba rogyva valahogy felkapaszkodtunk rá. Mikor kifelé fordultunk, a síneken át a város felé, a híd felől még láttuk, hogy kis kézikocsiban emberek a raktár felől kenyeret vittek a szerelvény felé, valószínűleg a mi szállítmányunkból.

A sofőr még valamiért behajtott a városba is. Szomorúan láttam az elszuhanó utcákat, a régi vidéki várost, amelyben ifjúságom sok évét töltöttem el. Leverten néztem a szigetbeli régi templomot és körülötte az ismert, de elhagyott régi zsidó házakat, üzleteket. A szűk sikátorokban szemét, szalmatörek és trágya hevert. Az évszázados, gazdag, törekvő, boldog győri zsidóság minden szerzeményéből és életéből ez maradt meg. Rohant velünk a kocsi vissza Pestre. Az országút napsütésben fürdött, de én mindenütt hajlott hátú, nehéz járású sötét árnyakat láttam...

A mentési és a menekülési próbálkozásaink nehezen haladtak. A németek aljaskodtak és bűjőcskát játszottak velünk, mintha szóval akarnának tartani bennünket. Mindig más feltételeket diktáltak, ezeknek eleget tenni csak a külföldi zsidóság segítségével tudtunk volna. A külföldi szervezetektől viszont a válaszok nehezen jönnek, s ha megjöttek, nem mindig voltak kielégítőek. A német brigantik nemcsak dollárt, hanem sok élelmet és még több teherkocsit akarnak. A nyugati hatalmak nem járulnak hozzá a szállításhoz.¹⁴⁸

A deportálás közben tovább folytatódott, félő volt, hogy nem lesz, akit megmentsünk. A Tájékoztató Hivatal táján nagy az elkeseredés. A cionista tábor forrong. Nem tárgyalni kell, hanem robbantani, mondják fogcsikorgatva egyesek. Nekünk magunknak is nehezünkre esik megmagyarázni, hogy mindaddig, ameddig a leghalványabb remény van tömeges mentésre, miért nincs értelme az egyéni vállalkozásnak, még a leghősiesebbnek sem. A Tájékoztató egy csoportja elkeseredésében a tehetetlen Zsidó Tanács ellen fordul, és követeli, hogy a Tanács tagadja meg az engedelmességet, és mondjon le. Stern Samu szobájában, a harmadik emeleten nagy botrányok vannak. Stern Samunak szemére vetik, hogy a vidékieket nyugalomra intették, ahelyett hogy védekezésre vagy menekülésre ösztönözték volna. Az öreg és beteg Stern Samu kétségbeesetten védekezik a vádak ellen.

¹⁴⁸ Utalás az egymillió zsidóért 10 ezer teherautót tervre, lásd a 135. számú lábjegyzetet!

Az ifjúság, néhány értelmiségi közreműködésével kiáltványt¹⁴⁹ fogalmaz meg, amelyben a magyar nép tudomására akarja hozni a lapok által titkolt borzalmakat, és a lakosság segítségét kéri. A kezdeményezők nevében Somló Sándor munkácsi főtitkár terjeszti a manifesztumot a Zsidó Tanács elé. Az elnök¹⁵⁰ nem hajlandó aláírni a felhívást. Az ifjúság az orthodox népasztal gépén sokszorosítja, majd elküldi minden számba jöhető címre. Tudósok, tanárok, újságírók, orvosok, ügyvédek neve szerepel a listán. Nagy lefogások következnek. A nyomok hozzánk vezetnek. Így kerül a Gestapo kezére többek között Herskovits Fábián, a fiatal rabbi, a két Grünwald tanár¹⁵¹ és sokan mások. A lelkes Péhner rabbit¹⁵² deportálják, sohase kerül elő. A többiek néhány hónap múlva szerencsésen visszakerülnek hozzánk.

Egy ifjúsági osztagunk a Kassáról kifelé vezető vasúti vonalakat tanulmányozza. Letörve jönnek vissza a sok kockázattal járó kirándulásról. A síneket úgyszólván tízméterenként fegyveres katonák őrzik. Hasonló hírek érkeznek a Szlovákián átvezető útszakaszról.

A türelmetlenség, úgy látszik, kezd általánossá válni. Pesterzsébeten egy éjszaka felszakították a vasúti síneket. Ugyanaznap hajnalban lefordult Törökbálint határában a vasúti töltésről egy negyven kocsiból álló, Bécs felől jövő vagon sor, az üres vagonok mind Bécs felől érkeztek. A lapokban természetesen nem közölték a dolgot, de a hozzánk bejáró vasutasoktól mindjárt értesülünk róla. Napok múlva aztán egy csizmás falusi postás keresett bennünket a földszinti irodában. Egy cédulát vett ki a sapkájából, letette elé, és nyomban kifelé ment. A cédulán jiddisül ez állott: „Mi voltunk – Cháim és Wittmann.”

A Tájékoztató Irodán a tanácstalan tömegben ismerős arcok tűnnek fel. Férfiak, akiket hetekkel ezelőtt mindenféle hamis katonai behívókkal,

¹⁴⁹ A deportálások tényeiről a keresztény magyar társadalomhoz intézett felhívás 1944 júniusában többek között a Zsidó Tanács ún. vidéki osztályának munkatársai, a MIPI vezetése és Herskovits Fábián rabbi közreműködésével készült el.

¹⁵⁰ Stern Samu.

¹⁵¹ Grünwald Fülöp és Grünwald Jenő.

¹⁵² Dr. Péner Miklós.

a Zsidó Tanács parancsaival hoztunk fel Pestre. Akkor örömteli arccal jelentkeztek nálunk, most kevésbé vígak, hallják, hogy legközelebb hozzátartozóik már a gettóban vannak, vissza akarnak menni, hogy családjukkal együtt lehessenek. Ami velük lesz, az lesz velem is – mondják. Nem tudjuk őket lebeszélni. Megint működésbe lép az ifjúsági iratgyár. Valami papirost kell a kezükbe nyomni, amivel legalább a vidéki gettóig akadály nélkül eljutnak. Ott már nem nehéz a gettóba bejutni, és a családhoz vagy a rokonokhoz csatlakozni.

Szlovákia felé is megindulnak a visszavándorlók. Ott most aránylag csend uralkodik, ideát meg meleg a talaj. Az ifjúság megint működésbe lép, s éjszakánként indulnak az emberek visszafelé, majdnem pontosan ugyanazokon az átkelőhelyeken, ugyanolyan veszélyek között, mint jövetelük alkalmával. Ugyanúgy indulnak el, továbbra is ezer veszély között Románia felé a bérelt vezetők által irányított szökevények, s érkeznek meg úttalan utakon közülük a szerencsések a nyugodalmas Temesvár, illetve Arad környékére.

Május végén már naponta keltek szárnyra a hírek a pesti zsidóság deportálásáról. Sokan tudni vélték, hogy az idegen követségek jelenléte miatt, mások szerint az angol bombázások miatt nem lesz Pesten gettó, helyette éjszakánként, feltűnés nélkül fogják a zsidókat kerületenként elszállítani. Vannak éjszakák, amikor nem merünk lefeküdni sem már, felöltözve heverünk a vetetlen ágyakon.

Néhány hét óra csillag nélkül járkálok. A Síp utcában, minden eshetőségre számítva lóg ugyan a fogason egy felöltőm, amelyen van sárga csillag, de korán reggel bejövet és késő este hazafelé csillag nélkül járok. Rájöttem, hogy így biztonságosabb. Az utcán rengeteg igazoltatást látni, és főleg hepciáskodást a sárga csillagosokkal szemben. Egyszer a csillag nem elég sárga, másszor nem elég nagy, esetleg nem szilárdan van fölvarrva. Az igazoltató detektívek aládugják a ceruzájukat, és az illetőt máris lefogják, elviszik. A lengyelek intése jut az eszembe: csillag nélkül mindenestre kényelmesebb, és egyelőre biztonságosabb a közlekedés. Persze az elején sokat izgulok, különösen a lakáshoz közeli utcákban, ahol mindig találkozhatok ismerőssel. Nem tudjuk, csak sejtjük, mi minden jön még,

szoktatni akarom magam a változásokhoz. Így leszünk vagányok, mi, gyáva zsidók, akiknek legszebb polgári erényük a törvénytisztelet volt.

Egy-két hétig közben Kasztner és Szilágyi jóvoltából van egy Ausweis is a zsebemben, de azt nyomban be is vonják, és különben sem tudjuk, vajon jogosít-e csillagtalanságra. Mielőtt visszaadnám, mindenesetre fotókópiát készíttetek róla, és most már azt hordom a zsebemben. Mégis valami biztonságérzetet ad. A fiam egy idő óta bejár velem a Síp utcába. Ha vele indulok haza, nem merem megjátszatni a csillagtalanságot. Felveszem én is csillagos felöltömet, és mielőtt az utcára kilépnénk, tüzetesen megvizsgáljuk egymás csillagát. Az afrikai dzsungelben nem jár olyan rettegve éjjel az eltévedt vándor, mint amilyen félve mi jártuk akkor a pesti utcákat.

1944. május vége, június eleje. Gyönyörű, napsütéses nyárelő, a budai oldalról jószagú, langyos szél szaladgál át a pesti utcákra. Mi, persze, ebből nem éreztünk és nem láttunk semmit. Tekintetünk a szürke járdákra tapadt, leszegett fejjel róttuk komoran a pesti aszfaltot. Egyfolytában deportálásról, a zsidók „tömörítéséről”,¹⁵³ csillagos házakról¹⁵⁴ szóltak a hírek továbbra is. A vidéki zsidóság lassanként nincs sehol, mi magunk rétván kérdezzük egymást: hová, merre? És nézzük komoran a szürke járdát, miközben tovább cipeljük nehéz lépéseinkkel elnehezülő testünket a félelemmel teli utcák során.

A Svábhegy tetején, valahol a Melinda út és a romantikus Karthauzi út összeszőgелésénél, kissé az úttól félreesve, megbújva a többi virágtól

¹⁵³ Korabeli csendőrségi szakzsargon a zsidók egy helyre, illetve egy kicsi, de jól körülhatárolt helyre való költöztetésére, a gettósításra.

¹⁵⁴ Budapesten 1944 nyarán nem állítottak fel gettót, hanem 1944. június 16-án a Farkas Ákos polgármester által kiadott 147.501–514/1944–IX. számú, a „Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros I – XIV. közigazgatási kerületében” rendelet kijelölte azon házakat, amelyekben a zsidók a továbbiakban lakhattak. (Csillagos házak). A Jaross Andor belügyminiszter által is jóváhagyott ingatlanlistát a polgármester egyrészt a 148.451/1944–IX., másrészt a 148.452/1944–IX. számú rendeleteiben hozta nyilvánosságra 1944. június 22-én. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a budai, illetve a pesti oldalról külön rendeletet hoztak. Az átköltözés végső dátumát 1944. június 24-ben állapították meg.

pompázó gyönyörű nyaraló között, csodálatos parkban egy emeletes villa áll. A művészien kiképzett kapubejárat felett, de végig az egész vasrácsos utcai kerítésen apró, fehér virággal teli üde zöld futónövény dús fürtjei borulnak a kőkockával kirakott gyalogjáró fölé. A bejáratától az épület lépcsős, üvegtetős feljárójáig virágzó vadgesztenyefasor árnyékolja be a kavicsos fedett utat. A kaputól még be lehet látni az előkelő, fehér csempe lépcsőházba. Az épület oldalánál a ház mögé nyílik kilátás: szelíden lejtő, selymes pázsit, galambdúc, színes nyúlketrec, csíkos napellenzők az emeleti erkélyeken, s virág, virág mindenütt, amerre ellátni; és illat, amilyen csak a békebeli nyári kastélyok parkjaiból ömlik.

A villa ezelőtt egy pesti zsidó iparmágnásé volt,¹⁵⁵ most egészen más tulajdonosnak szolgál pihenőhelyül. Magas rangú német tiszt az illető, sokszor heteket tölt el itt, virágot ápol, játszadozik gyönyörű, fehér nyulaival. Néha hetekre eltűnik, hogy valószínűleg máshol tegyen eleget nehéz és terhes, de bizonyára fontos szolgálati kötelességének. Finom, igazi úr lehet, mondják a közeli villák lakói, nézve az előkelő külsejű, magas, erős katonatisztet, amint kocsijából kiszáll, és a villa felé halad. Megint napokig látni majd a szelíd arcú urat, amint ingujjra vetkőzve barangol a színes virágágyak között.

A finom és előkelő német úr Hauptsturmführer Dieter von Wisliceny. Az ő nevéhez fűződik a magyar zsidóság deportálása, ő ügyszólván az egész európai zsidóság mindenható deportáló főnöke.¹⁵⁶ Élet és halál ura, aki hóhérmunkája közben, jókedvében egyszer-mászor kegyeket osztogat, és a neki kiszolgáltatott tömegeből egyeseket kiemel,

¹⁵⁵ Nem egyértelmű, hogy a szerző pontosan kinek a villájára utal. Ugyanis a Sváb-hegynék azon a részén nem volt zsidó iparmágnásnak villája. Aschner Lipót Apostol u. 13. szám alatti villáját Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer sajátította ki. A Vida-Perényi-villát, amely a Gellérthegyen, a Bérc u. 13–15. szám alatt volt, pedig Otto Winkelmann SS-Obergruppenführer und General der Waffen-SS, magyarországi Höherer SS und Polizeiführer sajátította ki.

¹⁵⁶ Erős túlzás Wislicenyt „mindenható deportáló főökként” aposztrofálni, szerepe és tevékenysége természetesen kétségtelen. Wisliceny nem volt nemesi származású, így a „von” nem szerepelt a nevében. A leírás sokkal inkább illik Adolf Eichmannra.

hogy mint a fehér nyulakat, étellel ajándékozta meg őket. Így járt vele Nebelstein, a jelentéktelen és félénk munkácsi zsidócska, akiben, úgy látszik, felfedezte a nyúlbarátot és virágszakértőt. Amikor a munkácsi gettót öregekkel és csecsemőkkel a vagonokba terelték, őt családjával együtt kiemelte a gettóból, és külön menlevéllel, katonai teherautóval a békésebb Pestre menekítette.

Egy aránylag csendes kora délután teherautó állt meg a Síp utca kapuja előtt a népes családdal, matracokkal, ágyneművel és egy fenenagy rekamiéval, úgy, ahogyan a gettóba cipelt holmiját a család az autó tetejére feldobálta. Lekaszálódott a rekamié tetejéről a kis sovány emberke, s az udvaron át egyenesen felém tartott, mutatta a nyílt parancsot, amely németül azt kérte a Zsidó Tanácstól, hogy a nyolc- vagy kilenc tagú családnak megfelelő lakást utaljon ki. Az aláírás a pecsét mellett: von Wisliceny.¹⁵⁷ Majd elájultam. S olyan szemeket meresztettem a kis alakra, mint egy félelmetes bélpoklosra. Később rájöttem, hogy tévedtem. Nebelstein egyszerű paraszt-zsidó volt, aki azontúl sokszor bejárt hozzánk, és elmesélte, hogy a gyönyörű villába jár fel naponta, ápolja a nyulakat és nyesi a virágágyakat. Tőle értesültem a csendes svábhegyi idillről is, ő mesélte el a villa gazdájának gyakori útjait is. Minden ilyen vidéki útja után, két gettó deportálása közben, ide tért meg pihenni, és esetleg utasítást adni a nyúlházikó átfestésére.

Micsoda idők és minő erkölcsök! Az ember sose hitte volna, hogy ezek a történelmi nagy idők ilyen romboló hatással legyenek sokszor még a legrendesebb emberek lelkiületére is. Ma már szinte bizonyos előttem, hogy ha a Führer,¹⁵⁸ apró bajuszával és nagy idegbajával (és hűséges népe segítségével persze), nem szabadítja a világra a szörnyű vést, Wisliceny úr és a hasonló kék szemű és szelíd tekintetű, előkelő germán urak, igazi széplelkekhez illően élük le életüket a messze Mecklenburg gyönyörű, parkokkal szegélyezett kastélyaiban, s nem derül ki róluk soha semmi.

¹⁵⁷ Helyesen: Wisliceny, *von* nélkül. Lásd a 156. számú lábjegyzetet!

¹⁵⁸ Adolf Hitler.

Egy kora hajnalban erős kopogásra ébredünk. Félve nyitok ajtót, míg meg nem látom, hogy az ajtónyílásban Etelka nővérem alakja jelenik meg. Miskolcra érkezik, az ottani gettóból szökött meg. Egy vasutas feleségével küldtünk neki jó iratokat, de az asszony nem tudott bejutni a gettóba. Etelka nővérem tehát gondolt egy nagyot, valahonnan parasztszoknyát és fejkendőket kerített, és egy csoport parasztasszonnyal, akik valamit beszállítottak a gettóba, kísért. Amúgy fejkendősen felült a vonatra, s minden igazolvány nélkül, a legnagyobb nyugalommal és minden akadály nélkül megérkezett hajnalban a Keleti pályaudvarra. Nagy örömmel öleljük magunkhoz, és tuszoljuk a belső szobába, hogy senki meg ne lássa. Majdnem huszonnégy órán keresztül úgy érezzük, mintha boldogok lennénk.

Június közepén rendelet jött a sárga csillagos házakról.¹⁵⁹ Az ifjúsággal tárgyalok keresztény iratok ügyében, a feleségem elindul lakást keresni.¹⁶⁰ Asszonyi hidegvérrel és elszántsággal járja csillagatlanul Budát és Pest környékét, de esténként eredménytelenül jön haza. Vagy a paraszt fog gyanút, vagy neki nem felel meg a háziúr arca. Mint keresztény asszony mutatkozik be. Elmondja, hogy nagyon kimerült, magas rangú hivatalnok a férje, vele és nyurga fiával keres nyaralót a nyári hónapokra.

Megpróbáljuk kis családi házunkat csillagos házzá kijelöltetni, hátha ideig-óráig még benne maradhatunk. Ne kelljen átköltözni addig se a legközelebbi csillagos házba, összezsúfolódni idegen lakásba. A városházán nem akarják elfogadni az indokainkat, pedig csak zsidók laknak benne, egy kis templom is van az udvarban, indokolt lenne, hogy csillagos háznak legyen kijelölve. Ez nem szempont nekik. Sőt, annál inkább, csak hadd menjen ki a zsidó a megszokott négy fala közül. Egy ismerős Váci utcai keresztény ügyvédhez fordulunk, a közbenjárását kérjük. Kimért udvariassággal fogad bennünket a gyönyörű, belvárosi ötszobás lakásában (hiába, van még nyugalmas élet a világon, állapítom

¹⁵⁹ Lásd a 154. számú jegyzetet!

¹⁶⁰ Ezek szerint olyan lakásban, illetve házban laktak, amely nem szerepelt a csillagos házak listáján, így onnan költözniük kellett.

meg magamban csodálkozva), és megígéri, hogy összeköttetése segítségével a városházán interveniálni fog. Aztán nagy sajnálkozással menetegeti a jobb gondolkodású keresztény társadalmat. Higgyük el, hogy mindezt nem ők csinálják, hiszen tetszik tudni, s hosszú elbeszélésbe kezd „primás urunknak az intervenciójáról”. Egyszerre csak, minden átmenet nélkül azt mondja: „Ne tessék haragudni, mondanék valamit. Tudja uram, mit kellene itt önöknek tenni? Robbantani, uram, robbantani! Nem pedig várni, míg ezek a gaz németek elintézik önöket. Hiszen a végén totálisan tönkretesznek minket is!”. Úgy látszik, nagyon haragszik a németekre, de nekem megüti fülemet az ismerős hang: robbantani kell, már megmondták néhányszor a mieink is. Nézem a kényelmes lakást, a kényelmes foteleket, az ügyvéd úr biztatása valahogy nem olyan meggyőző, mint a földszint 3.-ban az égő szemű cionista ifjúságé. Azzal búcsúzunk az ügyvéd úrtól, hogy néhány nap múlva érdeklődöm az eredmény felől.

Néhány nap múlva tényleg felhívom egy utcai telefonfülkéből nagy félve, hogy vajjon nincs-e igazoltatás a környéken. Az utcai telefonálás nagyon veszélyes ebben az időben.¹⁶¹ Az ügyvéd úr nagyon nyíltan és őszintén megmondja, hogy nem sikerült a dolgot elintézni. De higgye el, uram – teszi hozzá nagy nonszalansszal – nem is érdekes, hogy hol csinálják végig a dolgot. Rövid időről van szó – teszi hozzá részvételteljes hangon –, kár a nehezebb dolgokat a csillagos házba magukkal cipelni. Elég oda egy párna meg egy takaró...

Megdöbbenve teszem le a telefon hallgatóját, még köszönni is elefelejték az ügyvéd úrnak. Mielőtt kattanna, megint felkapom, és ordítok bele: „Hallja, ügyvéd uram, nem nekünk kell elkezdni robbantani, hanem maguknak! Tudja miért? Mert mi legfeljebb meghalunk az egy párnánkkal meg a takarónkkal, de maguk gyalázatban fognak élni mindörökké, amíg magyarok élnek a földön!” Az ügyvéd úr azonban ezt már nem hallotta, rég letette a telefont.

¹⁶¹ A szerző nyilván a beszélgetések esetleges le- vagy kihallgatására gondol.

A csillagos házakba 24-ig, szombatig át kell költözni.¹⁶² A családok cipelik az ingóságokat. Néhányan lovas kocsin, de a többség apró kézikocsin szállítja a szegényes holmit. Az utolsó szombatot még a régi házban töltöttük el. Magunk vagyunk, mert a rokonok már pénteken átköltöztek. Mi kitartunk szombat estig, kapuzárás előtt vándorlunk át a legközelebbi csillagos házba, a rokonok ottani lakásába. Nehezen váltunk meg a régi épülettől.

Emlékszem az utolsó péntek estére. Az utcai szoba szekrénye előtt délután tiszta fehérneműt válogatok. (Hol leszünk ezután péntek estén? Akad-e még a következő pénteken is tiszta ing?) A nagy udvari szobában, az asztalon úgy állnak a gyertyatartók, mint 25 éven keresztül minden péntek este. Feleségem a gyertyagyújtásnál¹⁶³ elsírja magát, mi meg csak tanácstalanul állunk mellette. Este sokáig ácsorgok az udvar felőli gangon. A kis imaház ablakából az örökmécses halvány világossága szűrődik ki. A tiszta júniusi égen szótlanul ragyognak a csillagok. Nézem őket fürkészve, hosszan. Valamit meg szeretnék tudni tőlük. Vallomásra akarom kényszeríteni őket. Mindhiába. Így búcsúzom, szótlanul a régi háztól, amint akkoriban sok ezer zsidó família a megszokott falaktól. Ki tudja, valaha visszatérünk-e?

A csillagos házak életével ismerkedünk. Zsúfoltság, cipekedés, láрма – és éjszakánként ájult félelem. Már első nap megjelenik a rendelet a kapu zárva tartásáról.¹⁶⁴ A házmester és a házbizalmi felelős a létszámmért. Kijárni naponta csak néhány órán át lehet, utána megint szigorúan lezárják a ház kapuját. Mi lesz ezután, ha így kezdődik? Érezzük, hogy kelepcében vagyunk. A lakók éjszakánként ébren téfneregnek a folyosón, vagy üldögélnek az ablakban. Aludni a nagy zsúfoltságtól és a pokoli hőségtől úgysem tudnának. Figyelik az utcát, hogy jönnek-e értünk. Ha időnként felzúg a légiriadót jelző sziréna, fellélegzünk: bombazápor

¹⁶² Előzményeket lásd a 154. és 159. számú lábjegyzetben!

¹⁶³ A péntek esti szertartás része a gyertya meggyújtása, amely a nők feladata a zsidó családokban.

¹⁶⁴ Vélelmezhetően Petrányi György budapesti rendőrfőkapitány rendeletére utal, amely az „összeköltöztetett zsidók” életét volt hivatva szabályozni.

közepette csak nem fognak bennünket deportálni, annál jobban féltik a saját bőrüket. Nagy kényelmesen vonulunk a légópincék felé, húzva az időt, hogy valamit lássunk is a félelmetes színjátékból. Közben élvezzük a keresztény lakók megrökönyödött ábrázatát. Vannak éjjelek most már, amikor hajnalig sem szűnik meg a cécó. Detonációk és dörgések kergetik egymást a pesti éjszakában. Az égen fehér és vörös fények cikáznak, és ha elcsendesül végre a szörnyű robaj, felcsapnak az égig érő lángok. Fényárban úsznak a pesti utcatorok. Másnap füstgomoly és sűrű felhő borítja be az eget. A pesti nép megdöbbenve és zavartan lapít.

Annyira azonban nincs megfélemlítve vagy megtörve, hogy gázságait feladja. A modern Ninive nem tér meg, nem úgy, mint ama régi. Nincs Jónás prófétája, aki megtérésre intené. A nyaklót veszített, felforrt agyú kormányosok az égi áldástól, ami most már naponta hull a fejükre, és a szörnyű pusztítástól, amit az véghezvisz, mintha még jobban megvadulnának.

Most a Pest környéki zsidóság van soron. A pokol legújabb állomása Budakalász. Ide gyűjtöttek a főváros környékéről majdnem húszezer zsidót, akik itt szenvedik végig az utolsó stáció – a vagonba hajtás – előtt azokat a kínokat, amelyeket csak egy bomlott agyvelejű, a gyűlölettől veszett kutya módjára lihegő, szabadon eresztett csendőrség és a szolgabírói terror tudott ennyi beteges leleményességgel kifundálni. Szörnyű kánikula van, az összezsúfolt tömeg úgy van elhelyezve a gettónak kijelölt területen, hogy az emberek nem tudnak egymástól megmozdulni. A táplálkozásról nincs szó, de az elemi testi szükségletüket sem tudják elintézni. Annyi víz sincs, amennyivel a kezüket megmossák. A csupasz földön fetrengő asszonyokról, gyermekekről foszlányokban válik le a ruha, a szennytól a testükön feketévé vált ing. Halálos betegek a szabad ég alatt vergődnek. Vajúdó asszonyok szalmán hevernek, s van úgy, hogy a szülés után percekben belül, csecsemőjükkel együtt a vagonba kerülnek. A hatalom öre, a vérben forgó szemű csendőr mindenütt megjelenik, ahol a jajveszékelés több a kelletténél. Ilyenkor a puskatus könnyörtelelenül működésbe lép.

Nem tudjuk megközelíteni az új infernót, az élelmiszer-szállítmányokat is visszafordítják. Néhány ügyes szökevény hoz hírt nekünk a

minden emberi képzeletet felülmúló állapotokról, és az állítólag emberi anyáktól született csendőrszörnyetek garázdálkodásáról. Néhány keresztény asszony is bejön hozzánk, zsidó férjeiket szeretnék kimenteni. Egyik-másik valahogy a tábor közelébe került, így saját szemével látta, amit biztosan soha el nem hitt volna különben. Hogyan mondta akkoriban Imrédy Béla? „A magyar nemzet kezéhez nem tapad zsidó vér.”¹⁶⁵

Az örületnek mindez a paroxizmusa azt követően történik, hogy a szövetséges csapatok hetekkel korábban Nyugaton partra szálltak,¹⁶⁶ és hihetetlen gyorsasággal hatoltak a kontinens belseje, a nagy szövetséges szíve irányába, Berlin felé.

Feleségem most már kettőzött szorgalommal járja Pest környékét. A házbizalmít lekenyerezve, minden reggel elindul lakáskereső útjára, s végre egy este későn, kimerülve, de titokzatos kifejezéssel az arcán érkezik haza. A Svábhegyen csoda történt. Külön csoda a mi számunkra. A németek által megszállva tartott luxusszállodák¹⁶⁷ alatt fekvő Diana úton egy olyan lakásra bukkant, amelyet még a jó Isten is a mi számunkra teremtett. A ház mélyen, egy sűrű kert hátsó részében fekszik. A külön kis kapubejárat is hátul, a kertből, bokrok között nyílik, nem kell tehát az utcai nagykapun keresztül, az első udvaron keresztül, a többi bérlő szeme láttára közlekedni. A bérleti díjban hamar megegyezett. A sváb tulajdonos felesége, akinek a szimpátiáját nyomban megnyerte, bizalmasan arra kérte, hogy ne jelentkezzünk be a rendőrségen. „Tetszik tudni – mondja – a ház nem sokat jövedelmez, az uram se keres sokat, ha már kiadom ezt a szép kerti lakást, nem szeretném a bér nagy részét adóba leadni. Ha valaki megkérdezné, mondják azt, hogy vidéki rokonaink, akik néhány hétre vendégségben vannak nálunk.” Továbbá arra is kérte a nagyságos asszonyt, hogy ne hozzon magával cselédet. Lehet,

¹⁶⁵ Az egykori miniszterelnök a német megszállás után tárca nélküli gazdasági csúcsminiszter lett, s pontosan a zsidó vagyon elkönfiskálása kapcsán került ellentétbe a németekkel. Végül 1944. augusztus 7-én távozott posztjáról.

¹⁶⁶ 1944. június 6-án a nyugati szövetségesek Normandiában sikeresen partra szálltak, s elkezdték Európa felszabadítását.

¹⁶⁷ Lásd a 109. számú jegyzetben!

hogy ez kissé kényelmetlen lesz önagyságának, de nyár van, egyszerű a háztartás, inkább ő, a háziasszony segít a mosogatásnál. „Tetszik tudni, félek, hogy a cseléd nem tud titkot tartani, és én nem szeretnék az adóhatóságnál bajba kerülni.” A lakáskereső hölgy a Futura szövetkezet¹⁶⁸ magas rangú hivatalnokának feleségeként jelentkezett nála, akiről a háziasszony szerint „az első percben lerítt, hogy igazi keresztény úriasszony.” A feleségem nem tud hová lenni a nagy meglepetéstől. A csoda hatása alatt van még akkor is, mikor a házbizalmi jóvoltából késő este a kapun csillagtalannul beoson.

Mielőtt elszánnánk magunkat a költözésre, a lakást én is meg akarom nézni. Nagyon elővigyázatosnak kell lennünk, nehogy saját hibánkból bajba kerüljünk. Az idő sürget, az éjszakákat nehezen bírjuk már a csillagos házban. Néhány nap múlva kettesben indulunk a lakást megnézni. Csillagosan megyünk ki a házból, egy körüti ismerősnél letesszük a csillagos felsőkabátot, majd nagy kerülővel a Boráros tér és az Imre herceg útján¹⁶⁹ keresztül megyünk kifelé, a Déli vasút irányába. Nem tudom, mi történt velem, szörnyű félelemben szállok fel a villamosra. A peronon egy ismerőst látok, a budakeszi sváb gazdát, akinek lakásában sok nyáron laktunk. Hirtelen elfordulok, ő azonban már észrevett, mintha a tömött peronon át felém indulna. Egyszerre valami meglepő dolog történik: villamos mellett éppen egy stráfkocsi húz el. A két szürke ló nagy csörömpöléssel húzza a terhet. Az én Frankhauser barátom észreveszi a bakon ülő atyafiát, és nagy hallózás közben felrántja a peron vasrácsos ajtaját, leugrik az éppen lassító villamosról (a tilos oldalon), s máris a kocsis mellett ül.

Még június elején történt, hogy Kasztner meghozta a hírt a Svábhegyről, az első, úgynevezett „próbaszállítmány” engedélyezéséről. Így nevezte el Eichmann azt az első csoportot, amelyet végre sok huzavona

¹⁶⁸ Hivatalos nevén: Futura, a Magyar Szövetkezetek Áruforgalmi Részvénytársasága, 1919 és 1946 között működött. A Futura a két világháború közötti magyar mezőgazdaság és mezőgazdasági kereskedelem egyik meghatározó szereplője volt, komoly állami támogatással, ha kellett, nyílt dotációval.

¹⁶⁹ Ma: Villányi út.

után, nagy összegek előzetes lefizetése ellenében, engedélyeztek a németek. Nyolcszáz-kilencszáz emberről volt eleinte szó, akiket először egy németországi „Vorzugslager”-be, kedvezményes táborba fognak szállítani, majd onnan továbbvinni. További transzportokat is ígértek, ha a külföldre kiküldött Brand tárgyalásai sikerrel fejeződnek be, a külföldi zsidóság eleget tesz a németek által követelt áruszállításoknak. Eichmann Szeged és Debrecen környékéről is indít néhány vonatot Nyugatra, több ezer zsidót az osztrák strasshofi táborba irányít, hogy ott „jeljelje” őket.¹⁷⁰ A deportálás tudniillik javában folyik, s most már a németek maguk is ráébrednek arra, hogy ha tényleg létrejönne valamilyen megegyezés, esetleg nem lesz „árujuk” az üzlet lebonyolításához. Nem hajlandók azonban leállítani vagy késleltetni a deportálást. Nem árulhatják el a magyaroknak, hogy milyen üzlet lebonyolításán fáradoznak. Ezek a strasshofi szállítmányok képezték egyébként a deportált magyar zsidóság aránylag legszerencsésebb részét, mert ezeknek a transzportoknak a túlnyomó többsége egészségesen visszaérkezett. Bécs környéki gyárakban és gazdaságokban dolgoztak, s a német megsemmisítő gépezet masinistái mintha megfélemlítettek volna róluk. Vagy nem volt idejük a munkájuk kivitelezésére.

Mi már tudjuk akkor, hogy a Brand küldetése¹⁷¹ nem fog sikerrel járni, mert a külföld nem fog a németek által kért áruszállításhoz hozzájárulni. Tudjuk, hogy nincs választásunk, s a betyároktól azt kell elfogadnunk, amit pénzzel, alkudozással, esetleg apró fenyegetőzéssel ki tudunk csikarni. Az akkori napok szörnyű levegőjében úgy érezzük, hogy akiket ki tudunk a magyar pokolból menteni, azok mindenesetre jobb helyzetbe kerülnek, mint akik ott maradnak. Húzni kell az időt! A kiutazók egy darabig nyugalomban lesznek, addig a külföldi zsidóság mindent

¹⁷⁰ Vö. a 136. számú lábjegyzettel!

¹⁷¹ Joel Brand a Budapesti Segély és Mentőbizottság tagja volt, ebbéli minőségében tárgyalt Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführerrel is. Feleségével, Hansi Branddal együtt megbízták, hogy közvetítse a szövetségesek felé az SS ajánlatát („vért áruért”). Emiatt 1944 májusában Isztambulba utazott tárgyalni, amely azonban teljesen eredménytelennek bizonyult. Részletesen lásd Szita, i. m., 56–63.

meg fog mozgatni az érdekükben. Valószínűleg a semleges hatalmak is megmozdulnak, ha a különös szállítmányról értesülnek, míg mi Isztambulon keresztül igyekszünk fellármázni a világot. A bergen-belseni „próbaszállítmány” ilyen módon kerül át később szerencsésen Svájcba.

A transzport létszáma a hetekig tartó készülődés és a listázások alatt több mint ezerhatszázra nőtt. A németek fejenként számolták a váltságdíjat, kellett nekik a pénz, a valuta és a briliáns, nem elleneztek a létszám emelkedését. A cionista stáb június elején, egy esti értekezleten elhatározta, hogy a tehetősek hozzájárulása révén néhány száz ingyenes helyet teremtsen, és megpróbálja kimenteni a magyar zsidóság legérdemesebbjeit, különösen a cionista vezetők régi harcos garnitúráját és az ő családtagjaikat. Elsősorban az öregekre gondoltunk, akik veszélyes menekülési kalandra már nem tudnak vállalkozni. A késő éjszakába nyúló értekezlet után elkeseredés vett rajtunk erőt. Hónapok óta nagyobb méretű menekülésről álmodtunk, az egész magyar zsidóság megmentését reméltük. A brigantik azt ígérték, hogy „se deportálás, se gettó, sőt még koncentráció sem lesz”.¹⁷² Azóta Eichmann úr és társai rájöttek, hogy kevesebb „portékáért” is kicsikarhatják ugyanazt az ellenértéket, ha az alku egyáltalán létrejön valaha. Nincs tehát mitől félniük, hadd szaladjanak a deportáló vonatok.

A kis cionista család belső békéje most először bomlott meg. Sokan úgy éreztük, hogy szép ígéretek után becsaptak bennünket, s a németekkel nem tudván csatázni, minden elkeseredésünkkel a vezetőknek, a mi embereinknek mentünk neki. Még emlékszem a lefojtott hangú, haragos vitára a Zugló felé haladó lesötétített villamoskocsiban (arrafelé laktunk jó néhányan), s emlékszem Kasztner kifakadására a sötét villamoson: „Azt hiszitek, hogy a Gestapo asztaltól akkor állhatunk fel, amikor mi akarunk? Próbáltátok volna ti a fejetekeket az oroszlán torkába dugni.”

¹⁷² A németek a különböző cionista, illetve zsidó szervezetekkel való tárgyalások során szívesen tettek nagy ívű és jól hangzó ígéreteket, amelyekből aztán rendszerint semmit sem tartottak be. Ugyanakkor jól mutatja ez az idézet azt is, hogy mennyire naivak voltak a zsidó tárgyalópartnerek.

Ma, visszatekintve e szörnyű napokra, ki kell mondani: senki sem fogja tudni valaha is pontosan megmondani, hogyan lett volna más-képp. Emberek álltak az élen. Cionisták, akik a legjobbat akarták, viszont a világ legaljasabb ellenfelével álltak szemben. Az eredmény nem csak tőlük függött. Ha nem a reményeket tekintjük, hanem a valóban elért eredményt, a Strasshofban megmenekült sok ezer magyar zsidó túlélését, olyan mentőakció bontakozik ki előttünk, amelyet addig egyetlen európai cionista vagy zsidó vállalkozás sem tudott felmutatni.

Azonkívül a németektől kapott leckét jól megtanultuk, és eltettük magunknak a későbbi hónapokra. Amint látni fogjuk, nem haszon nélkül. A tanultakat a német zsványokkal való alkudozások során alkalmaztuk a gyakorlatban. Hasznosítottuk a mentés során, amikor a gettókban szabadítottuk ki a társaink egy részét, fiatalokat szöktettünk át a határokon „legalizáltuk” (értsd: megfelelő hamis iratokkal láttuk el) a menekülteket, és kialakítottuk a bunkereket, a menedékhelyeket.

A „próbaszállítmány” elindítását természetesen nagy izgalmak előzték meg. Már a csoport elindulásának az engedélyezése is felbolygatta a letargikus kedélyeket. Menekülési lehetőség! Igaz, hogy egyelőre csak kevesek számára, de ez talán csak a kezdet. Kétséges, hogy valódi menekülési lehetőség-e, mindenesetre kiút a biztos rosszból a bizonytalanba, és már ez is nagyon jó. Hetekig tartott a vezető emberek és a családok kiemelése a vidéki gettókból, a felszállítás a budapesti, Columbus utcai német táborba.¹⁷³ A listák körül, amelyek több kézen is keresztülmentek, mire a vidéki gettóba érkeztek, mindjárt az elején sok visszaélés történt. Némelyik városba késve érkezett a jegyzék és a németek utasítása, az illetőket már deportálták közben. Hogy kinek a hibájából, az soha nem derült ki.

Kolozsvárról több csoportban néhány száz ember érkezett. Főképp cionisták és egyéb közéleti emberek, családosok. A leküldött listák legalábbis ilyenek neveit tartalmazták. Minden transzportnál ott álltam a Columbus utcai tábor kapujánál, s kerestem az enyéimet. Hiába. Sza-

¹⁷³ Szita, i.m., 118.

ladtam fűhöz-fához, megtudni mi történt, hiszen állítólag minden le-
küldött jegyzékben benne voltak. Hiába. Talán elcserélték a leküldött
listákat – véletlenül vagy szándékkal –, talán a gettóban manipulálták a
jegyzéket, esetleg maguk a németek kötöttek a helyszínen üzletet más,
nekik tetsző és jól fizető nevek behelyettesítésével? A dolognak nem
akadt gazdája, és a rejtélyre soha nem derült fény. Lázadozni nehezen
lehetett volna: végeredményben zsidók jöttek, szörnyűségeknek kitett,
elhurcolásra ítélt, életüket mentő emberek jöttek az új listák alapján is.

Az utolsó transzportnál már alig mertem a Columbus utcai „Vorzugs-
lagert” megközelíteni. Félttem a szomorú bizonyosságtól. Mikor meg-
tudtam, hogy hozzátartozóim végleg lemaradtak, csak álltam az utcán,
meredten figyeltem a tábor deszkakapuját, mintha valami nagyon érdekes
látnivaló volna rajta. Valójában már nem is ezt a kaput néztem. Az esti
szürkületben, ahogy semmivel sem törődve, csillagtalanul álltam, inkább
az időben, mint a térben, egy messzi képzeletbeli kaput figyeltem, ame-
lyen keresztül az ismerős arcok hátha mégis egyszer visszatérnek. Meg-
szólt azonban egy hang bennem. Tisztán, érthetően azt mondta: soha...
Ennek a könyörtelen szónak az igazi értelmét akkor értettem meg először.

*

Ez aztán a kavarodás! A Síp utcai kaput mindennap már kora délelőtt be
kellett zárni. A lépcsőház feljárójától az első emelet 18-ig ezrével tolon-
gott önkívületben a tömeg, s próbált előrejutni egymást tapodva, míg
végre a bizottság elé jutott. A jelöltek megrostálása és listázása hetekig,
napokon és hosszú éjszakákon tartott. A reggelre összeállított lista már
alig hasonlított az estire. Mire elkészült, megindult a kimaradtak újabb,
nagyszabású rohama, könyörgése és fenyegetőzése. Néha magunkba ros-
kadva, tehetetlenül és letörten néztük a szörnyű kavarodást.

Június 30-án, korán reggel végre ott sorakozott a listára felvettek tö-
mege az Aréna úti¹⁷⁴ templomudvar kapujánál. A kolozsváriak a Colum-

¹⁷⁴ Ma Dózsa György út.

bus utcában vártak az indulásra, a budaiak és a kelenföldiek a templom udvarán. Bent, az udvarban szörnyű összevisszaság: csomagok, zsákok százai egymásra dobálva, és köztük a toladó, kapkodó, nyugtalan emberek. Rengeteg ismerős, cionisták, hitközségi korifeusok, a Zsidó Tanács embereinek a hozzátartozói. Egy udvari kis szobában Szilágyi, Weinberger és mások ülnek, és próbálják eligazítani azoknak a dolgát, akik még nincsenek végérvényesen a transzportba felvéve. Az utcán állok, és figyelem az érkezőket. Mellettem, a templom lépcsőjén öreg édesapám¹⁷⁵ és Etelka nővérem ül. Ők is a transzporttal mennek. Napokig vívódtam magamban, vajon ne menjük-e mi is, vagy legalább a gyereket ne küldjük-e el velük? Csakhogy itt volt a família nagyobb része, és a maradó cionista barátok, akik engem is maradásra kértek. Nehéz napokat vészelünk át, nem tudjuk, mi jön még? Mindenki nem mehet el.

A tömeg, a kavarodás az Aréna úti kapu előtt nőttön-nő. Hirtelen nagy záporosó kerekedik, ami a zavart meg csak növeli. A kapu előtt álló német katona nem tudván a rendet másként fenntartani, elsüti automata fegyverét. A tömeg egy pillanat alatt elnémul. Egy fiatalasszony a fal mellett elnyújtva fájdalmasan kiált fel és végigzuhan a kövezeten. A járdára célzott lövés a lábát érte. A tömeg megdermedve, tanácstalanul áll az esőben, az arcokon olyan kifejezés ül, mintha a legszívesebben mind visszafordulnának. Édesapám jön hozzám, és azt mondja nekem: „Nem tudom, jól tesszük-e, ha sorsunknak eléje megyünk, ha Isten segíteni akar, itt is megsegíthet.” A kolozsváriakra gondolok ebben a percben, és nem szeretnék megint valamit elmulasztani. Érzem, hogy nincs ennél jobb megoldás, azt mondom tehát: „Ne féljen, Deidi (így hívják őt az unokák), meglátja, jó lesz. Ha nem hinném, nem ültetném fel ezekbe a vagonokba. Van, akinek menni kell, hogy megmeneküljön, s van, akinek maradnia kell. Nekünk itt kell megmenekülnünk. Itt van a család nagy része, velük kell, hogy maradjak. Ellenkező esetben szívesen mennék magam is.”

Délben fergeteges bombatámadás vonul el a város felett, délután megint nagy eső zúdul a nyakunkba. Zuhogó csőben indulnak az em-

¹⁷⁵ Salamon Mose.

berekkel megrakott stráfkocsik a Rákosrendező vasútállomás felé. Szomorú menet. Vagy 25 nagy lovas teherkocsi, bőrig ázott asszonyokkal, gyerekekkel, a magyar zsidóság vezető rétegének a maradványával.

Másnap július 1. Ez a napsütéses szombat a pesti zsidók legféléltettebb, legvigasztalanabb és legkétségbeejtőbb napja. Az az érzésünk támad, hogy a transzport elindításával a németek a betyárbecsületnek akartak eleget tenni, és most a sorsunk elindult a beteljesülés felé. Reggel nyakamba veszem a várost. Füst és romhalmaz mindenütt. „És felszállt a füstje” – jut eszembe a bibliai Sodoma története. Új menekülési lehetőségen töröm a fejem. Különféle címeket kaptam, ezeket akarom lejárni. Többek között a Tisztviselőtelepen¹⁷⁶ akarok egy házmestert felkeresni, aki esetleg a pincelakásában hajlandó bennünket rejtegetni. A Svábhegy kezd nem tetszeni nekem. Félek, hogy rossz „goj” lesz belőlem, s annak rettenetes következménye lehet ránk nézve. A körúton járok, s a Baross utcán megyek a Kálvária tér irányába. Csillagtalanul járok, s megint félek egy kissé, mindenkiről azt hiszem, hogy engem néz. Szép nyári nap van. A Kálvária téren két hatalmas, háromemeletes házat látok a földre borulva. Ez nagyon megnyugtató látvány a számomra.

A Tisztviselőtelep egyik árnyékos-lombos, csendes utcájában keresem a földszintes házat, amelyben hátul az öreg Bihari lakik. A kert végében megtalálom őt, megmondom, ki által kerülök ide hozzá. Az öreg nem csodálkozik, mindjárt levezet a hűvös pincelakásba. Ott széket ad, s maga is letelepszik mellém. Kér, hogy halkán beszéljek, mert valaki alszik a belső szobában. Ezek szerint hiába jöttem, a szobát másnak adta ki? Kertelés nélkül elmondom, mi járatban vagyok, s nagyon elérékenyülök, mikor megértő, becsületes, öreg arcába nézek. Nem csoda, ritkán látok mostanában jóindulatú keresztény arcot. Kérem, hogy segítsen rajtunk, különösen a gyerek miatt. Tudom, milyen rendes ember volt világéleté-

¹⁷⁶ A mai VIII. kerületben található kerületrész, határai: Vajda Péter utca az Orczy úttól – Könyves Kálmán körút – Üllői út – a Nagyváradi tér keleti oldala – Orczy út a Vajda Péter utcáig.

ben. Ettől az öreg is meghatódott. Megragadta a kezemet, s elmondta egy megdöbbenő élményét.

– Hetvenéves vagyok, nem hittem volna, hogy ilyen időket is megélek, amikor az ember embertársának a farkasa lett. Ha csak az aljas német betyárok tennének szörnyűségeket, még megjárná, de hogy az én fajtám ilyen disznóságra vetemedjék, hát uram, megesz a szégyen. A Honvédelmiben dolgozom már vagy 17 éve. Korábban egy bank portása voltam, az utolsó hetekben kértem a nyugdíjaztatásomat. Nem bírom tovább! Szabolcs megyei fiú vagyok, mindig zsidók között forogtam, gyermekkoromban minden pajtásom zsidó volt. Fiatalon Pestre kerültem, megint csak úgy hozta a sors, hogy zsidók lettek a legjobb barátaim. Nem láttam különbséget köztük és a keresztény magyarok között, de még csak egy hajszálnyit sem. Különben is: ember az ember volt előttem mindig, amióta élek. Világéletemben így fogtam fel a kereszténységemet. Régi sportember vagyok, atléta, még ma is emlékeznek a nevemre. Két nemzedék került ki a kezem alól, mind olyan sportemberek lettek, akik közül nem egynek a neve az ország határán túl is elkerült. Volt köztük nem egy zsidó is, de mondhatom, sportszerű viselkedésben, úriasságban, emberségben túltettek a keresztény fiúkon. Volt köztük néhány, aki évtizedeken keresztül kitüntetett a barátságával. Akkor is, amikor egyik-másik nagy tekintélyű ügyvéd, bankár vagy politikus volt már. Ahogy az Isten megadta a vasárnap reggelt, tavasztól őszig a húsz-harminc sportoló, mint egy család gyűlt egybe a Duna-parti sportpályán. Egy-két órai szabad torna és atlétika után megrohantuk a csónakokat. Míg déltájban el nem értük a marosi partokat, le nem tettük a lapátot. Ott aztán nagy falatozásba kezdtünk, miközben a saját tarisznyámból egyre-másra szedtem elő az otthoni jó falatokat, s a hatalmas „birkanyúzó” bicskámmal (így hívták a fiúk) sorra szeleteltem nekik mindenből, ami csak a tarisznya mélyén fellelhető volt. S most, kérem, itt ez a szörnyűség. Amióta a zsidókkal a heccек megindultak, a barátok egyre-másra elmaradtak mellőlem. Évek óta egyiket se látom. Csak az fáj, hogy biztosra veszik, én is olyan vagyok, mint a többi. A németek bejövetele után, áprilisban néhányunkat a Tattersallba rendelték ki szolgálatra.

A beosztást ott tudtuk meg: az első lefogottakat kellett nyilvántartásba venniük, akiket a Keleti pályaudvarról és az utcákról hoztak oda, hogy a deportáló vonattal elszállíthassák őket. Hát uram! Ilyen hóhérmunkára tisztességes embereket kirendelni! Hosszú asztalokhoz ültünk mi, a felvételezők a belső udvarban. Reggel kilenckor kinyitották az épület hatalmas, szárnyas udvari kapuit, és a tömeg fekete masszaként borult ki az asztalok elé. Gyűrött, halálra vált öregek, fiatalok, férfiak, asszonyok. Már egy órája írtam a különféle rubrikákat, mikor az asztal előtt álló csoportból valaki rekedt hangon a nevemen szólít: Bihari bátyám! Felnézek. Hatalmas termetű, borotvátalan arcú, megtört ember szegezi rám félelmetes tekintetét. Az elhanyagolt külső, a rongyos ing dacára, abban a pillanatban megismertem. Szász Jancsi, dermedek rá, régi, drága tanítványom, egy nagy pesti bank igazgatója. Hát te!... Csak ennyit tudok mondani megdöbbenésemben, de ő hirtelen belevág a szavamba, mint aki azt akarja mondani, hogy kár a szóért, hiszen láthatod, miről van szó. Különben sincs idő a bővebb diskurzusra. Hozzám hajol, rám mereszti eszelős tekintetét, és úgy mondja: Bihari bátyám, megvan még a „birkanyúzó” bicskája? Ha Istent ismer, most itt, az asztal alatt ideadja nekem. De most mindjárt! Aztán már csak egy utolsót kérek magától a régi barátság jogán. Hátramutat egy ősz matrónára, aki mögötte állt. Az anyám, mondotta elcsukló hangon, őt mentse meg valahogyan! Hirtelen kellett elhatározzam magam. Azt mondtam neki, hogy igyekezzenek ki a tömegből, és húzódjanak a kerítés mellé. Valamilyen ürüggyel felálltam, és én is a kerítés irányába mentem. Ott állt azonban egy SS-bitang. Budakesziről való foghíjas, sváb csibész volt, jól ismertem. Magyarul is tudott. Gyanakodva rám sandított, de rájuk ripakodott. „Mi van itten, Gescheft?”¹⁷⁷ Majd adok nektek kerítést!” – és kezdi őket befelé lökdösní, vissza a tömegbe. Hogyan jutottam vissza az asztalomhoz, már magam sem tudom. Aztán mégis erőt vettem magamon és kivártam a végét, hadd lássam, mi következik. Gondoltam, ha a közelükben maradok, még talán valami lehetőség kínálkozik a számomra. Rosszul számított-

¹⁷⁷ Üzlet.

tam. Estefelé végignézhettem, amint a németek, szigorúan listák szerint számba vették őket, és aztán másnap reggel addig forgolódtam, amíg egy másik honvédelmi emberrel együtt sikerült a transzport indításához kimennem. Idejében érkeztem. A tőlünk nem messze álló harmadik vagon előtt megláttam Szász Jancsit, amint indult felfelé a deszkafeljárón, erejét vesztett öreg édesanyját kézen fogva vezette...

A hűvös pincelakásban nagy csend támadt, az öregember a szemét törölte. Én is meg voltam hatva, de lassan a saját nyomorúságomra eszméltem, és megint csak visszatértem a magam dolgára. Az öreg Bihari sokáig gondolkozott, nem tudja a dolgot megoldani, mert a családja hamarosan megjön a tanyáról. Kigondol valamilyen megoldást, és majd értesíteni fog. A kapuig kísért.

Eredmény nélkül indultam hazafelé a hosszú Köztemető úton, de otthon se találtam nyugtot, fojtogatott a csillagos ház levegője. Délután megint bementem a városba. Húzott nagyon a Síp utca, az utóbbi hetek nagy csatáinak a színhelye. A hűvös kapu alatt csodálatos látvány fogadott: az udvar üres, egy lélek nem jár a sárga kőkockákon, a csend valósággal szíven ütött. Sose hittem volna, hogy a csend ilyen félelmetes lehet.

Mi történt? A pesti zsidóság, amely ezeken a köveken és folyosókon ezrével tolongott az utóbbi időben még szombaton is, egyszerre feladta a Síp utcát? Vagy mindenki menekül már, ki merre lát? Beljebb kerülök, s akkor az udvar sarkában, a lakása előtt ülve meglátom az öreg Wosner bácsit, a régi gondnokot. Szorgalmasan mondja a kezében levő imakönyvből a „pereket”. Egészen békebeli hangulat. Lehet, hogy neki van igaza. Az öreg emberek nyugalma általában csodálatos ezekben a napokban.

Fent az emeleten találom Freudigert, elmondja, hogy van remény újabb transzport indítására, és másnap délelőtt Komoly Ottó vezetésével megint összeverődik a megfogyatkozott stáb, és a németek újabb, kicsit félszárnyú ígéretei alapján megkezdődik egy újabb transzportra való készülődés.

A helyzet teljesen bizonytalan, nagy lehetőségekben mi magunk sem hiszünk. Szeretnénk már valami bizonyosat hallani az elmentekről. Az

Atlanti-partokon állítólag nagy sikerrel folyik a V-1 lövedékek csatája Anglia ellen. Nem tudjuk határozottan, de sejtjük, hogy az egyesült seregek nagy sikerrel nyomulnak Németország felé. A Hitler elleni merényletről jönnek hírek.¹⁷⁸ A brigantik mintha tétozává lettek volna. Háttha már idejük se lesz ahhoz, hogy elvigyenek bennünket, esetleg nincs is útjuk már arrafelé... Háttha... A remény apró, halvány szikrája gyúl fel a lelkünkben megint.

A csillagos ház levegőjét azonban végérvényesen nem bírjuk. Ha a kaput este ránk zárják, a legnagyobb félelemben élünk reggelig. Elhatároztuk, hogy mégis felmegyünk a Svábhegyre, és onnan fogok naponta a Síp utcába lejárni. Legalább éjszaka nyugodtabbak leszünk. Így lettünk „keresztények”. Az ifjúság elkészítette a megfelelő iratokat, az adatokat jól betanultuk, és mint református família indultunk a Svábhegyre. A sváb család szívélyesen fogadott bennünket, nem észleltünk semmi nyugtalanítót, még arra sem figyeltek fel, hogy a fiam a bemutatkozásnál véletlenül a valódi nevét mondta. Hónapokig laktunk az eldugott, kerti lakásban, s a jámborok mindvégig keresztényeknek tartottak bennünket. A nyugtalanság azonban egy percig sem tárgított mellőlünk.

Mint Futura-tisztviselő indultam kora reggelenként hivatalba. A Síp utcába rendszerint egy kis kerülővel érkeztem meg. Késő délutánig dolgoztam, és amikor a ház teljesen elnéptelenedett, estefelé osontam ki a Wesselényi utcai hátsó kapun, és indultam el a kihalt utcákon Buda irányába. A fogaskerekűn a legsötétebb sarokba húzódtam, a hegyen a ház körül sokáig ólálkodtam, mielőtt a hátsó kerti kapun végre lopva be mertem menni. Hátnál, a sötétben a lépcsőnél a fiam gubbasztott minden este, és várt rám türelmetlenül. „Mi van?” – tette fel minden esetben pontosan ugyanazt a kérdést. Egész nap várta, hogy megjöjje, és most halkan, suttogva tudakolt mindent, ami odalent a városban történt.

¹⁷⁸ Claus Schenk von Stauffenberg ezredes 1944. július 20-án kísérelt meg Hitler ellen merényletet elkövetni egy táskába rejtett bombával. A sikertelen merényletkísérlet után mindenkit, aki részt vett benne, vagy egyáltalán tudott a merényletről, „népbíróság” elé állítottak és kivégeztek.

Aztán bezárkóztunk a szobába, a feleségem az asztalra tette az ennivalót, és vacsora után sokáig szótlánul meredtünk magunk elé. Egyikünk sem szólt, de mindnyájan ugyanarra gondoltunk, a félelemre, amely a lelkünkön ült.

A legnehezebb nap a szombat volt. Akkor lehetőleg nem mentem le a városba, bár a Síp utcát szombaton is üzemenben tartottuk. Sohasem tudhattuk, mi jön, jó, ha résen állunk. Sose felejttem el azokat a szombatok, amikor egy árnyékos fa alatt, hanyatt fekve figyeltem órák hosszat a levelek rezdülését, és lestem a kis kerti kaput, hogy mikor jönnek értünk.

Hetek múltak el így, augusztus felé tartottunk. Június végén Roosevelt elnök és az angol kormány keményen megfenyegette a magyar minisztereket, követelték a deportálások beszüntetését. (Nincsen már rádiónk,¹⁷⁹ de a pesti zsidóság mégis mindent pontosan tud.) Pest iszonyatos, pusztító bombatámadások alatt nyög. Az oroszok a Kárpátoknál állnak, Nyugaton is szűkül a kör, a szövetségesek Firenze körül állnak. Horthy és szűkebb stábjá kezd ébredezni. A kormányon belül is ellentétek támadnak. Sztójay Döme a későbbi értesülések szerint még mindig a zsidók külföldi munkaszolgálatáról beszél a kormányzónak, aki csodálatosképpen ezt a mesét most már nem akarja elhinni. Miután már tisztábban látja, hogy a németek által diktált, s a Bakyék által követett út hova vezet, és mit tartogat az ő számára is, egyszerre kurázsira kap. Az utolsó zsidó transzport, a békásmegyeri is elment már.¹⁸⁰

Baky úr új működési területet keresett magának. A németekkel egyetértve, önhatalmúlag elhatározta a pesti zsidóság deportálását. Az utcákon százával jelentek meg a vidékről felrendelt kakastollasok. Egy szép júliusi napon órákig tartó légiriadó van, de egyetlen ellenséges gép sem mutatkozik. Mint napok múlva kiderült, ez lett volna az az idő, amikor a pesti zsidók deportálását puccsszerűen végre akarták hajtani. Horthy

¹⁷⁹ 217300/1944 K. K. M. sz. rendelet „a zsidók tulajdonában levő és igénybevevett rádióvevő-készülékek beszolgáltatása tárgyában” (1944. április 21.).

¹⁸⁰ A Békásmegyeri-ről indult transzport 1944. július 9-én haladt át a kassai állomáson. Ugyanakkor nem ez volt az utolsó transzport Magyarországról, lásd a Mikulas Gaskó-féle listát, u.ő.: *Halálvonatok* (Torontó, 1984). Ma már tudjuk, hogy ez a lista sem teljes.

azonban, először az egész szégyenteljes, őt és az egész országot megalázó és megszégyenítő megszállási időszak alatt, kivételesen keménynek bizonyult, és néhány még vele tartó főemberével az egész puccsot lefújta, és a csendőröket vidékre parancsolta vissza.¹⁸¹

A rontás szelleme megtört, ettől fogva a pesti zsidóság felől a vész felhői mintha oszladozni kezdtek volna. Azt hittük, végérvényesen. Sárvárról és Kistarcsáról egy-egy maradék transzportot a németekkel összejátszva a Bakyék csoportja még kicsempészett az országból, ezek voltak az utolsó magyarországi deportszállítmányok.¹⁸² Horthy kormányzó nagyobb bátorságra kapott, és különösen a külföldi kormányok nyomására, és szörnyű fenyegetőzésének a hatása alatt ultimátumot intézett a németekhez a deportálások beszüntetésére. A kormányt is átalakította, s többek között kivette a gyeplőt a két legsötétebb figura, Endre és Baky kezéből.¹⁸³ Megtörtént a csoda: a német brigantik apró alkudozások és fenyegetőzések után tudomásul veszik a változást. Ők többet tudnak, mint amennyit a magyar kormány különféle béketapogatózásai révén csak sejt: a Baltikum eleste, Kelet-Poroszország feladása, Finnország kiugrása és Románia leválása már csupán órák kérdése.¹⁸⁴

Mindezekről mi csak sokkal később értesülünk. Egyelőre csak érezzük a szélcsendet. Nem tudjuk, hogy vihar előtt vagy vihar után. A ránk törő események sorozatában később alig tudunk a csodálkozástól magunkhoz térni.

¹⁸¹ Az ún. Baky- avagy csendőrpuccsról már a korban is rengeteg pletyka kapott szárnyra, de mindezzel együtt kevés kézzelfogható bizonyíték van róla.

¹⁸² A Rákoscabáról (ide vitték a kistarcsai internálótábor foglyait) indított szerelvény július 20-án haladt át a kassai pályaudvaron, illetve július 24-én a sárvári internálótáborból is elindult egy szerelvény Auschwitz-Birkenaubá.

¹⁸³ Sztójay Döme 1944. augusztus 29-ig, Jaross Andor belügyminiszter pedig csak augusztus 7-ig volt hivatalban. Ugyanakkor Baky, illetve Endre leváltását csak az augusztus 23-ai román kiugrás tudta felgyorsítani. Vagyis önmagában a kormány átalakítása sem történt egyik napról a másikra, illetve számos németbarát politikus a Sztójay-kormányt követő Lakatos-kormánynak is a tagja maradt.

¹⁸⁴ Románia 1944. augusztus 23-án állt át. A román politikai és katonai elit az utolsó pillanatig titokban tudta tartani az átállás tervét.

Emlékszem pontosan az előtte való napra. Éjjel nagy bombatámadás volt. A svábhegyí ház kertjéből figyeltük a sötét égen a gépek párviadalát. A háziasszonyunk szorgalmasan vetette magára a keresztek minden robbanásnál. Reggel korán a fogaskerekűről Csepel irányába nézve, óriási füstoszlopokat láttunk felszállni. Azt hiszem, a magnéziumgyár égett.¹⁸⁵ A hangulat nyomott. Egy rossznézésű férfi uszító hangon oktatja az úitársát: ezt is a zsidók csinálják, fel kell őket húzni, mind egy szálíg!

A Síp utcában, a légópincében egy Erdélyből most menekült fiatal halucunk azzal mulattat bennünket, hogy elmondja két erdélyi száz „úriember” diskurzusát a vonaton. Az egyik Hitlerről és a németek csodálatos győzelméről beszél. (Hol élnek ezek?) A mostani nehézségek csak átmenetiek, mondja, az oroszok olyan pofont fognak kapni, hogy egészen Pétervárig szaladnak majd vissza. A másik száz atyafi – valamivel műveltebb, városi fajta – sokáig figyel ki a vonat ablakából, és végre azt mondja: „Hát igen, történelmi idöket élünk. Boldogok lehetünk, hogy megértük ezt az idöt, amikor a mi fajtánk uralja a világot.”

Estefelé, mikor a villamoson Buda felé igyekszem, a Károly körúton a Városháza épületéből kiszalad két hivatalnok formájú süvölvény. Az egyik felugrik a mozgó villamos pótkocsijára. „Gyere már, te mafla, kiáltja le tétovázó társának, ki van már szellöztetve a zsidóktól.” Tudni kell, hogy a 3–5-ig a csillagos házból kimenöt élvezö zsidók csak a villamos pótkocsi hátsó peronján utazhatnak.¹⁸⁶

Aránylag csendes, nyugodt éjszaka utáni, derült reggel. Krausz Miklós vár a Síp utca udvarán. „Tudod mi újság? Engedélyezve van az alija! Lutz¹⁸⁷ konzultól jövök, egy órával ezelött hívták a Belügybe. A dolgot a németek is engedélyezték. 40 ezres transzportról van szó. Románián megyünk keresztül.” S elmondja az utolsó hetek eseményeit pontról pontra, ahogyan a svájci követségen értesült. Akkor tudtunk meg min-

¹⁸⁵ Arra, hogy Csepelen magnéziumgyár működött volna, nincs adat. Lehetséges, hogy egy olyan raktárt vagy épületet ért bombatalát, amelyben magnéziumot raktároztak.

¹⁸⁶ Az 1270/1944 sz. M. E. rendelet szabályozta a zsidók utazását.

¹⁸⁷ Carl Lutz.

dent, amit addig csak sejtettünk. Így értesültünk a magyarok hirtelen jóindulatáról, amely főleg a külföldi kormányoknak szólt: engedélyezték a semleges államok korábban előterjesztett kéréseire a svédek által tervezett kivándorlást, és a Palesztina Hivatalban elfekvő certifikátumok alapján a csoportos kiutazást. A csoportok ugyan soha el nem indultak, de az „Idegen Érdekek Képviselete, Kivándorlási Osztály” feliratú svájci követségi tábla ez után került fel a Vadász utcai híres Üvegház kapujára. Rövidesen ott indult el az akkori idők legnagyobb zsidómentési munkája.

A meginduló akció mögött a semleges követségek és elsősorban Lutz svájci konzul több hónapos, kitartó és céltudatos munkája húzódott meg. A 40 ezer személyre vonatkozó kivándorlólistát Krausz Miklós a Palesztina Hivatalban fekvő, addig befutott igazolásokra alapította. Több ezer családi és egyéni certifikát, valamint egy 1000 főnyi gyermek-alijára vonatkozó engedély volt a kezünkben. Ezek egy része inkább csak ígéret volt, sürgönyileg vagy levélben közölt visszaigazolásokról, hogy az illetők a Szochnut útján benyújtották a kiutazási kérelmüket. A családi certifikátok számát megszoroztuk négygyel, és hozzáadtuk az egyéb certifikátokat. Így adódott a negyvenezres szám. Önkényesen, de „kicsire” már akkor nem néztünk, a blöfföt megtanultuk a németektől, valamint azt is, hogy a tárgyalás semmire sem kötelez, s a tárgyalások mellett sok más lehetőség is adódhat.

A magyar kormány eddigi gyakorlatával ellentétben most már nagyon is hajlott a tárgyalásokra. A külföldi kormányok szorították, a semleges országok követeinek tanácsára Horthy állandóan a háborúból való kiválás és a külön fegyverszünet gondolatával foglalkozott. Az angolok tanácsára egy magyar katonai küldöttség néhány hét múlva az orosz vonalakon át Moszkvába megy a részletek megtárgyalására. Sajnos a magyar kormány lassan gondolkodik. A németek közben mindenről értesülnek, és a magyar kormány sakkban tartására két páncélos hadosztályt rendelnek haza a frontról Pest környékére.¹⁸⁸ Ezek azok a hadosztályok, amelyeknek a

¹⁸⁸ Ez a megállapítás így nem igaz. A németek a magyar fővárosba vezényelték az 503. nehézpáncélos-osztály 47 Tiger B harckocsiját, valamint a Budapest körüli

segítségével később Szálasi hatalomra kerül. Közben az oroszok már az erdélyi szorosoknál állnak, hetek múlva elérik a Tisza vonalát. Pest bombázása közben éjjel-nappal folyik.

Persze, hogy a magyar kormány hajlandó tárgyalni, kész a svájci követségnek a zsidók kivándoroltatására vonatkozó követeléseit a németekhez továbbítani. A németek szabadkoznak, a követeléseket Berlinbe terjesztik fel jóváhagyás végett, húzzák az időt, majd megadják az elvi hozzájárulást azzal a feltétellel, hogy a kivándorlásra előjegyzett zsidókat külön házakba gyűjtik majd, s hogy közben az egyéb zsidók deportálása tovább folyik. A magyar kormány tiltakozik, a semlegeseknek már titokban garantálja a deportálások beszüntetését, követeli a romániai átutazás engedélyezését. A tárgyalások tovább folynak a Külügyben, miközben a Belügyminisztériumban már az újabb transzportok elindításának módzatait beszélik meg nagy részletességgel. Kétezres csoportok indulnak majd hetenként a román határon keresztül Pullman kocsikból álló különvonattal. Mindenki 80 kg poggyászt vihet magával, és a vonatot a magyar hatóság emberei mellett a Nemzetközi Vöröskereszt megbízottjai kísérik a konstancai kikötőig. A vonat minden vagonján – ami biztos, biztos, mondja Lutz konzul – svájci és vöröskereszt jelvény lesz. Az engedélyezett listákat később Lutz konzul hatalmas könyvbe kötteti, és mint kollektív svájci útlevelet kezeli. Így lettek a pesti, sárga csillagos zsidó kivándorlójelöltek deportáló vagon helyett Pullman kocsik eljövendő utasai. Ezekről a Pullman kocsikról álmódott akkor hónapokon keresztül a füledt levegőjű, csillagos házakba bezárt pesti zsidóság, akik ezenkívül egyik napról a másikra svájci állampolgárok is lettek.¹⁸⁹

Te szegény 1944-beli pesti zsidó, mit akarhattál ennél még többet? Lehetett-e tehát csodálkozni azon, hogy amikor a svájci követség fiókja, az „Idegen Érdekek Képviselője, Kivándorlási Osztály” előkelő nevű hi-

pályaudvarokon várakoztatták a Tiszántúlra vezényelt 24. páncélos hadosztályt szállító vasúti szerelvényeket.

¹⁸⁹ A kollektív útlevélben szereplő személyek nem kaptak svájci állampolgárságot, de a magyar hatóságokkal való megállapodás szerint nem vitték őket gettóba és munkaszolgálatba, külön házakban várhatták a külföldre utazás időpontját.

vatal a Vadász utcában július végén megnyílt, a kapuk előtt ezrével tolongott a kánikulában a meghajszolt pesti zsidóság?

Azonban még nem tartunk egészen ott. Egyelőre ott állunk a Síp utca udvarában, a sárga kőkockákon, Krausz Miklóssal, és valakire várunk, aki a hitközség egyik elöljárójához fog bennünket elkauzolni a Vadász utcai ház bérlete ügyében. Közben összeverődik körülöttünk az egész Síp utcai kis cionista tábor, nagyrészt tétlenül álldogál már ott a visszamaradt stáb. Gondolatban búcsúzkodunk már régi, szomorú munkahelyüinktől, az új munkahelyről álmodunk, ahová, már tudtuk, rövidesen áttesszük működésünk székhelyét. Még nem tudtuk, hol, de tudtuk, hogy nagy munkának nézünk elébe, és ez mindnyájunkat föl villanyozott.

Krausznak közben újra és újra el kellett mondania a tárgyalások részleteit. Mint svájci követségi főtisztviselő, Lutzcal együtt ő is részt vett a belügyminisztériumi tárgyaláson, és ott közről volt alkalmi megismerni az addig csak névről ismert, hírhedt deportáló alvezéreket. Ott látta és ismerte meg a hírhedt Ferenczy¹⁹⁰ csendőr alezredest, aki Endre és Baky mellett, mint Eichmann leghűségesebb fegyvertársa, az összes vidéki deportálás legfőbb intézője volt. Mindjárt első találkozásuk után külön megbeszélésre invitálta Krausz Miklóst.¹⁹¹ A sötét fenevad a négy-szemközti találkozón rendkívül érdekes önvalomással szolgált: lehet, hogy valóban valami megbánásfélét érzett, lehet, hogy csak jó pontot gondolt magának utólag szerezni a zsidók, és főképp a cionisták előtt, akik ellen, úgy látta, minden próbálkozása sikertelen maradt. Tény, hogy olyan dolgokat mondott el neki, amelyeket néhány későbbi esemény által igazolva láttunk. Azt mondta többek között, hogy teljesen kiábrándult a németekből, akik szerint becsapták a magyarokat, kifosztották Magyarországot, s míg őt (a szegény, ártatlan csendőrbáránnyát) Eichmann a legkönyörtelenebb eljárásra uszította a zsidók ellen, addig ő maga különféle üzleteket bonyolít le velük. Megígérte Krausznak azt is, hogy a kivándorló csoportokat most már a németek ellen, volt barátai ellen

¹⁹⁰ Ferenczy László.

¹⁹¹ A kapcsolatfelvétel 1944 augusztusában történt csak meg.

megvédendő, külön a vonathoz kapcsolt vagonban, saját, megbízható csendőreivel fogja a határig kísértetni. Ugyanezen beszélgetés alkalmával célzást tett bizonyos további jószolgálatokra is, amelyeket egy majdani „jó szó” ellenében hajlandó nekünk nyújtani.

Ami a mi számunkra figyelemreméltó volt ezzel kapcsolatban, az a németek utolsó előtti kistarcsai deportszállítmánya volt, amelyet Horthy erélyes parancsára már a vonat elindítása után Ferenczy a helyettese, Lullay¹⁹² százados és egy csendőroszttag segítségével személyesen hozott vissza Pestre.¹⁹³ Ugyancsak ez idő tájt történt, hogy Kasztner hirtelen eltűnt a lakásáról, és senki nem tudott rájönni, mi történt vele. Egy hét múlva derült ki, hogy Ferenczy fogatta le, Hatvanba szállíttatta, s azzal a szigorú meghagyással bocsátotta végre szabadon, hogy a németekkel folytatott tárgyalásainak minden fázisáról titokban értesíti őt.

Közben a Zsidó Tanácsban is nagy konsternáció támadt, mert a németek ismét felvették a tárgyalások fonalát. Már nem is Eichmann vitte a szót, hanem Becher¹⁹⁴ és a gazdasági kirendeltség. Most már végérvényesen fontosabbá vált a pénz, és főleg azok a jófajta traktorok, mint akármennyi zsidóval megrakott vasúti vagon. Az első csoport Bergen-Belsenben van, szeretnék őket onnan Svájc felé továbbbírítani. Saly Mayer Svájcban azonban nem akar árut adni.¹⁹⁵ A németek már hajlandók magyar pengőt is elfogadni, természetesen a dollár fekete kurzusán. Ígéretekből persze nem fukarkodunk, de egyelőre csak néhány ezer dollárt tudunk adni, amit a Zsidó Tanács szedett össze hirtelenjében, és ezenkívül felajánlottunk nekik egy Csepelen vásárolt, bombasérült kávészállítmányt. Az eljövendő külföldi teljesítések reményében a bergen-belseni csoport egy részét, körülbelül háromszáz embert erre a németek a svájci határra irányítottak, de titokban remélték, hogy a svájciak nem fogják őket beengedni. A svájciak azonban, meglepő módon, az embereket

¹⁹² Lulay Leó.

¹⁹³ Az eset 1944. július 14-én történt.

¹⁹⁴ Kurt Becher.

¹⁹⁵ Saly Mayer az amerikai Joint svájci képviselője volt.

beengedték. További tárgyalások kezdődtek, amelyek azonban nem sok reménnyel kecsegtettek.

Ferenczy úr a Vadász utcában személyesen is meglátogat majd bennünket, s nagy jóakarattal érdeklődik a kivándorló transzportok előkészületei iránt. A szép szál rendőrsivány¹⁹⁶ nagyon barátságos hozzánk. Sokáig elnéztem jóvágású arcát és izmos nyakát, amelyen majd – erősen reméltem – jól fog állni a kötél.

A sötét Síp utcai folyosó sarkában egy középmagas, jóarcú, határozott fellépésű úr mutatkozott be nekünk. Mindvégig ilyen barátságos arcú, udvarias, jól nevelt, készséges pesti úr maradt, ahogy az első percben megismertem. Nem volt ezen az arcon – ahogy most visszagondolok rá – semmi hősi, semmi tragikus. Pedig hősként viselkedett az elkövetkező sötét hónapokban, egészen tragikus elhurcolásáig. Nagy munkát végzett el. Az illető a Vadász utcai Üvegház egyik tulajdonosa, a pesti izr. hitközség elöljárója, Weiss Arthur volt.

¹⁹⁶ Ferenczy nem rendőr volt, hanem csendőr alezredes.

A Vadász utca

A színhely: szűk pesti utca, közvetlenül a Vilmos császár útnál, benne egy emeletes épület, a Vadász utca 29. A Weiss família érdekesen megépített családi üzletháza. Az utcáról két kapubejárat vezetett az épületbe. Az egyiken a lakáshoz felvezető lépcsőhöz lehetett jutni, a másikon keresztül egy hatalmas raktárba és irodaterembe érkezett az ember. Innen vezetett fel az emeletre egy körlépcső, amelynek minden foka áttetsző, vastag, zöldes üveglapokból állott. Általában az épület minden részét – kívül és belül – az üveg dominálta. Mintha csak a patinás üveges cég dokumentálni kívánta volna, hogy mi mindent lehet ebben a modern világban üvegből fabrikálni. Hatalmas üvegtáblák csillogtak tehát az emelet utcai frontjának teljes szélességében, az ember első pillantásra az ablakok közötti válaszfalakat is alig tudta felfedezni. Földig érő, hatalmas üvegtáblák fedték és rejtették el a földszinti front karcú vasbeton oszlopzatát. Az oszlopok közötti nagy, kirakatszerű utcai nyílásokat ólomkeretben, csodálatos színekben játszó, öklömnyi vastagságú, csigaház alakú vastag üveggömb-csodák fedték. A nagy raktárterembe ezeken keresztül oly tompa ünnepiességgel szűrődött be a nappali fény, hogy az ember középkori vár nagy lovagtermében képzelhette magát.

Fent, az emeleten, a lépcsőfeljáró ragyogó világosságú, nagy terembe torkollott, amelynek minden részét természetesen szintén az üveg uralta. A termet hatalmas üvegfalak osztották fel apróbb helyiségekre, bokszokra. Valószínűleg a hajdan nagyszabású üzlet vezetői vagy főtisztviselői dolgoztak itt. A lépcsőházi folyosó másik szárnyáról nagy szárnyas ajtók nyíltak, amelyeken át a vállalat hatalmas üléstermébe lehetett jutni. A terem közepén széles, világosbarna asztal terpeszkedett, körülötte ugyanolyan fából készült hatalmas karosszékekkel. Mindenütt ragyogó tisztaság, minden ajtókilincs és az ablakok valamennyi sarka is a patri-

cius család gazdagságáról, komfortos életéről árulkodott. Mindemellett az egész épületet valami széllelbéelt, encsem-bencsem, babaházszerű játékosság uralta.

Ezt az épületet, az Üvegházat készült birtokba venni a Síp utcai illegálisokból, a Palesztina Hivatal újra összeverődő bizottsági tagjaiból, és főleg a halucok kissé rendetlen népségéből összeálló csapat. Szegény Weiss família! – gondoltam magamban. Nagyobb aggodalommal gondoltam azonban arra, hogy ez az épület képes lesz-e elviselni egy, a környéket erő angol bombatámadást. A filigrán, kártyavárnak látszó épület szilárd alapokon nyugodott egyébként. A hatalmas, négyszögletes, részben raktárakkal beépített udvarról széles lépcsőház vezetett a hűvös, öblös pincébe. Ritkán láttam Pesten ilyen táncterem méretű, elképesztően vastag falú pincét. Az udvar alá is benyúltak a több teremből álló pinceóriások. Úgy láttam, hogy az épület minden helyiségének az volt a feladata, hogy a hatalmas ablak- és kirakatüvegek minél nagyobb tömeget, választékát fogadja magába. Ezt a célt szolgálta az udvaron felépített külön nagy raktárhelyiség, önálló padlással, a főépület nagy padlástere, és a hátsó épület alatt húzódó, csak az udvartól megközelíthető külön pincehelyiség. Ez utóbbi lett a híres „Somér pince”, a központi padlás a „Hanhac padlás”, az udvari épület tetőtere pedig a „Mizrachi padlás”. A katakombához hasonló, félig sötét, nagy boltíves első pince az „orthodox pince” elnevezéssel vonult be a Vadász utca történetébe.

A ház maga a szomszédos Vilmos császár út 5-6 emeletes épületeitől körülzárva úgy állt ott, mint egy színes kis kucsmagomba a hatalmas erdei tölgy árnyékában, és a szomszédos csupasz tűzfalakra feltekintve sokszor éreztük magunkat törpének, vagy mesebeli gyerekeknek, akiket a vasorrú bába, mint Jancsit és Juliskát, mézeskalács-házikóba zárt be büntetésből. A „cukorsüteményből épült” kis üzletház majdnem végig hősiesebben dacolt minden bombatámadással, mint akárhány pesti épületkolosszus, és benne nagyon sokáig biztonságban éreztük magunkat. Első perctől fogva éreztem, hogy itt, lehet, hogy nehéz megpróbáltatások után, de túl fogjuk élni az üldöztetést. Ilyen biztonságot akkoriban más helyen nem éreztünk. Biztonságérzetünknek volt tárgyi alapja is. Krausz

Miklós jó úton haladt, amikor a magyar vonalon indult el, és kitartott hónapokon keresztül. Nagy szerencsénk volt, hogy Lutz konzul ennek a felfogásnak a helyességét nyomban belátta, és mint semleges képviselet, és mellesleg az angolok és amerikaiak képviselője is, teljes tekintélyével fellépett mellettünk.

Egy meleg júliusi reggelen Weiss Arthur végigkalauzolt bennünket az épületen, és megmutatott mindent. Kész tervet tartott a kezében, amelyen pontosan feltüntette a munkahelyeket, elmondta, hol lesz a felvételi helyiség, hol történik a felek fogadása, milyen lesz a földszinten dolgozók elhelyezése. A következő alkalommal már minden ajtóra kiírta az ott dolgozók nevét és beosztását. Olyan volt, mint egy valódi követségi hivatalban.

Hamarosan kivonultunk a Síp utcából, és megjelentünk a Vadász utcában, az előkelő kinézésű „svájci követség”. A kapuban a minden követségi épületnek kijáró védelem: két rendőr fogadott bennünket. Az érdeklődők máris nagy tömeget alkottak. Minket, „követségi tisztviselőket” udvariasan, soron kívül bocsátottak be, nagy tisztelgések között. (Ilyesmi is régen történt meg velünk. Majdnem, hogy embereknek éreztük magunkat megint.)

Fent, a nagyteremben, az üvegbozsok és íróasztalok mögött felsorakozott a megmaradt magyar cionista vezérkar apraja-nagyja. Mikor végignéztem rajtuk, amint ott álltak a világos teremben, sápadtan, soványan és megviselten, de kihajtott gallérú fehér ingben, egészen meghatódtam. Június 30-án, az Aréna úton¹⁹⁷ azt gondoltam, hogy a zuhogó esőben elvonuló stráfkocsikon mindenki elment. Most úgy éreztem, hogy mindenki itt van. Csodálatos, hogy az évek óta keserves akadályokkal küszködő, nehéz időket élő magyar cionizmus ilyen vezérkart tudott kiállítani akkor is, amikor azt hittük, hogy minden vezető elment már. A körülmények ösztönzőleg hatottak ránk. Bölcsseink szava szerint: igyekeztünk férfiakká lenni a veszély idején.

Ungár Sándor, Ungár Béla, Geyer Arthur, Gellért Bandi, König Pali,

¹⁹⁷ Lásd a 174. lábjegyzetet.

a kis Geiger,¹⁹⁸ Zoltán doktor,¹⁹⁹ aztán Weiss Arthur mellett a két fivér, Vili és Viktor, és persze az ifjúsági emberek. Ez volt körülbelül a kezdeti stáb. Hozzájuk csatlakozott később a régi barátaink közül: Fränkel Jenő, Groszmann Sanyi, Herskovits Fábián, Náthán Sanyi, Szekulesz Laci, szegény Salzer Dóri, azonkívül a veteránok: Widder, dr. Sipos, Szmuk bácsi²⁰⁰ és még jó néhányan. És persze itt voltak a Wizo-asszonyok és a lelkes leányok: Gács Teri, a két Ilovsky leány,²⁰¹ Weiss Rudiné, a miskolci Welkovics leányok, Jakobovits Irén, a Weisz leányok, a kis Lempertné,²⁰² az elnöki szoba titkárnője, és még sokan mások. Krausz a Szabadság téren dolgozott. Komoly Ottó gyakran ellátogatott hozzánk, de ő már egy másik „szakmában” dolgozott: a gyerekek mentését kezdte megszervezni néhány munkatársával, előbb a svédek, aztán a Vöröskereszt égisze alatt.

A Vadász utcai Üvegházban valódi követség levegő és hangnem uralkodott. A követség tisztviselői mindent megtettek, hogy a zsidó tömeg érezze: jó kézben van. Ha valaki mégis elfeledkezett volna a svájci jól-neveltségéről, nyomban ott termett a mi híres rendfenntartó emberünk, a közkedvelt Mezei Rudi, és nyomban helyreállt az európai rend. Ő maga új ember volt közöttünk, egy nagy fővárosi bank titkára volt azelőtt, onnan hozta magával nagy gesztusait és mély meghajlásait. Mindent el tudott intézni, és valódi úri modorával minden zavart nyomban elsimított. Ha az épület bármelyik sarkában a legkisebb rendetlenség vagy hangosság támadt, egy perc múlva már ott termett, és utánozhatatlanul udvarias hanghordozással pirított rá az illetőkre. A halucok körében hamarosan szállóigévé lett híres bemondása: „De kérem, el tetszik felejtetni, hogy ez itt a svájci követség?!”

A házban a világi hatalom Weiss Arthur kezében összpontosult, ő volt a kormányos. Én mellette amolyan egyházihatalom-féle voltam, mivel

¹⁹⁸ Geiger Imre.

¹⁹⁹ Dr. Zoltán Jenő.

²⁰⁰ Feltehetően dr. Sipos Jenő, Szmuk Béla, de Widder esetén nem dönthető el egyértelműen, hogy Widder Dávidról vagy Widder Salamonról ír-e a szerző.

²⁰¹ Ilovsky Matild és nővére.

²⁰² Lempert Lászlóné.

a Palesztina Bizottság égisze alatt folyt a munka. Palesztinai kivándorlásról volt végre szó megint, nem németországi „munkatáborozásról”, ahogy a németek a suba alatti zsidó transzportot a magyarok előtt nevezték. Az akciót az Üvegház falai között életre kelt Palesztina Hivatal keretébe helyeztük. A magyar hatóságoknál ugyan már régen nem voltunk legális szervezet, de a Szochnut ugyanolyan, jogerős alija-fórumnak tekintett minket, mint azelőtt. Igyekeztünk tehát alkotmányos módon működni. A kis tanácsteremben naponta összeült a Palesztina Bizottság. Értekezletei nagyon hasonlítottak a régi, éjszakákba nyúló, cigarettafüstös bizottsági ülésekre. Az öregeken kívül itt ültek az ifjúsági emberek, a Perec–Rafi–Pil triumvirátus, később Groszmann Sanyival kiegészítve.

A tömeg szakadatlan sorokban áramlott az Üvegház kapuja elé. Volt úgy, hogy kimenési idő előtt is már nagy tömeg verődött össze a ház előtt, de a rendőrök igyekeztek nem tudomást venni a dologról. A jelentkezési íveket és a hozzájuk csatolt rengeteg apró fényképet a referensek osztályozták, és naponta hozták elbírálás végett a bizottság elé. Arról nem volt szó, hogy bárkit elutasítsunk, de mert 15-20 vonatról folyt a tárgyalás, a jelentkezőket különféle szempontok szerint korábbi vagy későbbi transzportokba osztottuk be. Az első két-három csoportba elsősorban az ifjúságot, a visszamaradt mozgalmi embereket, érdemes vallási vezetőket soroltuk be. Elsőbbséget élveztek azok, akiknek a nevére az utóbbi időkben valóban érkeztek certifikátok. A kijelölteknek haladéktalanul hivatalos értesítést küldtünk, hogy a kollektív útleveélbe bevezettük a nevüket.

Bőven volt dolga az üvegházi gépezetnek: a kérdőívek százait kellett naponta feldolgozni, és ugyanannyinak értesítést küldeni. A kartoték-osztályon mindezt beskatulyázták, felragasztották, ellátták fényképpel, lerakták a kérdőívek másolatát. Minden kéznek akadt tennivalója.

Az első napokban sűrűn látogatott át hozzánk Lutz konzul. Sokszor eldiskurált velünk, beszámolt a tárgyalásokról, és a búcsúzásnál soha nem felejtett el megnyugtatni minket, hogy a dolgok jól állanak, és a veszély nem tart már sokáig. Csendes beszédében és egész megjelenésében volt valami rendkívül megnyugtató. Nagy tisztelettel és csodálattal

vettük őt körül. Szinte érthetetlen volt számunkra az a természetesség, amellyel ez a keresztény diplomata belevetette magát a mi ügyünkbe, ahogyan képviselte az akkor népszerűtlen „zsidó” ügyet a „keresztény” magyar kormányzatnál, sőt a nációkkal szemben is, minden félelem nélkül. A demokrácia valóban mélyen kell, hogy gyökerezzen a svájci nép lelkében, ha ennek a népnek ilyen fia van.

A Svábhegyről tehát most a Vadász utcai követségre jártam le. Hajnaloként, korán, még mielőtt a hegyen megindulna a forgalom. Késő délután indultam vissza Budára. Emlékszem, legtöbbször együtt távoztam a házból Ungár Bélával. Mindketten „keresztények” voltunk. A házban senki sem tudott erről. Csendesen ballagtunk ilyenkor egymás mellett, és cseréltük ki tapasztalatainkat nehéz „keresztény” életünkről. A gyönyörű nyári estéken halovány reménységet éreztünk. Ez az érzés azonban ritkán jött, és rövid ideig tartott.

Egy-egy nyugodalmasabb napunkon ismét és ismét megrohantak bennünket a nehéz emlékek... Régen tudtuk már, hogy a kolozsvári gettót deportálták.²⁰³ Eljött a Tisabeáv.²⁰⁴ Késő délután érkeztem haza, a hegyre. A ház előtt hármásban megvacsoráztunk, és sokáig ültünk szótlanul. Figyeltük a sötétedő kertet, észre se vettük, hogy reánk borult az este. Olyan szokatlan sötétség vett körül bennünket, hogy azt szinte már tapintani lehetett. Magunkba roskadva ültünk, és mint sokszor az utóbbi időben, a nagy csendben, két nővérem arca jelent meg előttem. A legidősebbé és a legfiatalabbé, ahogy utoljára láttam őket, gyerekeiktől körülvéve. A Vadász utcában valaki az utóbbi napokban arról beszélt, hogy a deportáltakat utolsó állomásuk előtt egy nagy barakkba gyűjtötték egybe. Most ott látom a sötét barakk sarkában Bözsike húgom törékeny alakját. Látom, amint ül cókókjain, és fejét kezére támasztva, mint szokta, maga elé mered. A vigasztalan sötétségben belém hasít az önmarcangoló kérdés: vajon mire gondolt az utolsó éjszakán? Ő volt a

²⁰³ A kolozsvári gettó összesen 16 148 lakóját hat transzporttal Auschwitz-Birkenauba deportálták 1944. május 25. és június 9. között.

²⁰⁴ Tisabeávsn bört és gyásznapi, Jeruzsálem kétszeri elestének emlékére.

legkisebb a kilenc közül, a nagyobbak mind őt kényeztették. Félénk, zárkózott teremtség volt egész rövid életében. Mint asszony is mindig hazavágyott, számára az otthon mindig mi, a régi család jelentettük neki, és nem a saját otthona. Ha a legkisebb kellemetlenség érte, csak egy vágya volt: haza! S most ott ül kiszolgáltatva, egyedül, legalábbis az én képzeletemben, és semmit sem remélhet többé.

A sötét kerten könnyű szél vonult át, éreztük a lombok rezdülését. Tépelődésemre és az önmarcangoló kérdésre nem érkezett válasz a sötétből. A fiam szólított. Leverten, nehéz szívvel álltam fel. Bementünk, az ajtót jól bezártuk magunk mögött, leültünk a földre, aztán a szekrény alól előhúzott „kineszből”²⁰⁵ elmondtuk halkán az „échokat”.²⁰⁶

Lefekvés után sokáig nem tudtam elaludni. Hajnalban furcsa hangra riadtam: a szobában sírt valaki. Keserves, fájó asszonysírást hallottam. A feleségem és a gyerek csendben, nyugodtan aludt. Furcsa, pedig a sírást tisztán hallottam. Felültem az ágyban. Az ablakon szürke félhomály szűrődött be, és akkor bennem is megvilágosodott valami. Megértettem, hogy önkínzó, tépelődő kérdésemre érkezett meg a felelet. Mit is tehetett volna tehetetlenségében Bözsike húgom az utolsó éjszakán egyebet, mint a sötét barakk szögletében kezére hajtotta a fejét, és zokogott keservesen...

Korán reggel indultam el a hegyről. Fent napsütés volt, de a város még ködtengerben úszott, csak néhány templomkupola csillogott halványan a szürkéségben. A ködből lassan bontakozott ki a kőrengeteg.

A pesti zsidóság deportálásáról szóló hírek újra felbukkannak.²⁰⁷ A dátum: augusztus 27. Legalábbis Ferenczy alezredes, aki már egyre bejáratosabb a zsidó ügyek intézőihez, ezt a napot jelöli meg. Szerinte a németek a pestiek deportálását Horthyék akarata ellenére is véghez akarják vinni. Mindezt egy titkos értekezleten mondja el, amelyet Stern Samu lakásán tartottak. Szerinte a németek éjjel akarják megrohanni

²⁰⁵ Kinesz vagy Kinó: gyászének.

²⁰⁶ Échók: Jeremiás sirámai.

²⁰⁷ 1944 nyarán több esetben is felröppent a fővárosi zsidóság deportálásának (rém)híre. Ferenczy szerepéhez és mozgásához lásd: Molnár Judit (szerk., bev.): *Csend-őrtiszt a Markóban*. Bp., ÁBTL, 2011.

a csillagos házakat. Odáig megy szolgálatkésztségében, hogy felajánlja segítségét a németek ellen. Ha a kormányzótól megkapja a hozzájárulást, hajlandó 5000 megbízható csendőrét felrendelni Pestre. Hogy Ferenczy úr „megtérése” mennyire őszinte, azt nehéz volna megállapítani. A későbbi események idején mindenesetre megint a brigantik oldalán találjuk. Nem tudtuk megbízható módon megállapítani, hogy mit akart igazán. Hátat fordított a németeknek, avagy mindkét oldal felé megjátszotta a jó fiút?

Lutz konzulnak és Krausznak elmondta a debreceni gettó deportálásáról felvett német film történetét.²⁰⁸ „Nem tudtam, miért távolítják el a németek az embereiket a tömegből a film felvétele előtt, és miért uszítják minél nagyobb durvaságra a csendőröket. A forgatás alatt rájöttünk: ezzel akartak külföldön mosakodni, és minden gázságot és aljasságot ránk, a magyarokra kenni” – mondta tajtékzó dühvel az alezredes úr.

Tény, később megtudtuk, hogy a németek a felháborodott világgözü vélemény lecsendesítésére tényleg készítettek filmeket, és nem sokkal később be is mutatták azokat a semleges országokban működő követségeiken a diplomáciai karnak. A németek minden következményt a hűséges magyar szövetséges nyakába igyekeztek varrni. A jól sikerült filmek élethűen szemléltették a magyar csendőrök féktelen garázdálkodását, láthatta a világ, hogy mi az a deportálás. Ezzel szemben néhány határ menti átvevőállomáson felvett filmen fehérbóbitás ápolónők fogadták a vagonokból kirakott szerencsétlen zsidókat, akiket kórházi személyzet, Pullman vagonok sora, kórházkocsi, fürdő várt. A magyar kormány, amikor a dologról értesült, nagy felháborodásának adott kifejezést. A németek a filmek bemutatását le is állították. Így évődtek egymással a kedves és egymást határtalanul imádó fegyvertársak.

Augusztus vége felé a német SS-csapatok a fővárosban, s főleg a környéken erősen megsaporodtak. A zsidók nagy rémületére egyszer tűn-

²⁰⁸ A szerző tévesen emlékezett, mert a nagyváradai gettóról készítettek filmet a németek.

tetőn végig is vonultak a városon.²⁰⁹ Lehet, hogy a dolog nem annyira a zsidóknak, inkább Horthyéknak szólt, akik ekkor már Eichmann-nak és társainak minden fenyegetésével szemben is kitartottak amellett, hogy a pesti zsidóság deportálásába nem hajlandók belemenni.

Ferenczy úr megtartotta a szavát. Augusztus utolsó hetében olyan csendőráradat lepte el a budapesti utcákat,²¹⁰ hogy a szerencsétlen pesti zsidóság, amely a háttérrel nem ismerte, nem tudta, mitől féljen jobban: az SS-ektől, a kakastollasoktól, avagy mindkettőjüktől együtt.

Hogy az augusztusi deportálás a németeknél elhatározott dolog volt, az a zsidóság előtt valószínűnek látszott abból is, hogy augusztus első felében hagyta el az országot Románia felé a Freudiger család, és velük egy 70 fős csoport.²¹¹ A csoport hónapokkal korábban érkezett román útlevelek felhasználásával utazott el, mégis, tudva Freudiger és Wisliceny kapcsolatáról, a pestiek biztosnak látták, hogy Wisliceny a deportálás elől tanácsolta el Freudigeréket. A csoport elutazása után tehát még nagyobb félelemben várták a további fejleményeket. Érdekes, hogy az esemény után Eichmann úr adta a főlháborodottat, és a „zsidószöktetés” miatt a Zsidó Tanácsot tette felelőssé. Három tagját, Stern Samut, Wilhelm Károlyt és Petőt²¹² le is fogatta, csak a kormányzó intervenciójára bocsátotta mégis szabadon őket néhány nap múlva. Nem került azonban

²⁰⁹ Vélelmezhetően egy átvonuló alakulatot látott a szerző, erről a tüntető végigvonulásról más forrásunk nincs. Érdeemes megjegyezni, hogy 1944 késő nyarán a németeknek már minden épkezláb csapatra a frontokon volt szükségük.

²¹⁰ 1944 augusztusában a németek folytatni szeretnék volna a deportálásokat, nyilván ekkor már a fővárosi, illetve az ott lévő zsidóság volt a célkeresztben. A német tervről tudtak a zsidó vezetők is, de a magyar kormány sem zárkózott el az ötlet elől. Mindezzel párhuzamosan Ferenczy külön is tárgyalta a zsidó vezetőkkel, akik előtt most mint barátjuk és megmentőjük próbált meg fellépni. Az 1944. augusztusi eseményekről részletesen lásd Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája – a holocaust Magyarországon*. 1–2. kötet. Budapest, Park Könyvkiadó, 2015, 1041–1048.

²¹¹ 1944. augusztus 9-én, hamis román útlevelek felhasználásával, igencsak ellentmondásos körülmények közepette – egyesek szerint Wisliceny segítségével, avagy megvesztegetésével – hagyta el családjával és kísérőivel az országot.

²¹² Dr. Pető Ernő.

szabadlábra Gábor János, akit ugyanakkor fogtak le, deportáltak, és soha többé nem került elő. Fiatál, áldott állapotban levő felesége sokszor járt nálunk, a Vadász utcában, de sajnos nem sikerült az ügyében semmit sem tennünk.

Voltak olyan hangok is a Zsidó Tanács és a cionisták körében, amelyek a deportálásról szóló híreket csak Ferenczy fontoskodásának tulajdonították, a német páncélosflotta-tüntetés céljának is a magyar kormány megfélemlítését látták. Ők úgy gondolták, hogy Eichmannék számára a deportálás eredetileg sem volt olyan érdekes, mint a magyaroknak, csak addig szorgalmazták minden erővel azt, amíg ezen a címen a külföldi zsidóságtól pénzt lehetett kicsikarni. Mihelyt nyilvánvaló lett előttük, hogy a külföldi zsidóság nem tud, vagy nem akar további zsidókért ellenértéket nyújtani, a deportálás forszírozása már nem volt olyan érdekes számukra. Most már egy ellenkező magyar kormányzattal találták szembe magukat, és különösen a románok augusztus végi átállása is megtörtént már, és az oroszok széles fronton közeledtek a Tisza vonalához.

A Vadász utca 29. falain belül mindezek az események erős hullámokat vernek. A román átállás augusztus 23. után csökkenti a lehetőségeket, Románián át a csoportok már nem mehetnek. Németországon nem óhajtunk átmenni. A svájci közös útlevelemben szerepelni, és erről igazolással bírni, még mindig kívánatos. A feszültség ugyan enyhül, a Lakatos-kormány több könnyítést vezet be a csillagos házak lakói számára. A németeknek tett ígérethez híven elkezdődik a zsidók munkára való besorolása. S ez alól a külföldi zsidóság mentesítve van. Az csak természetes, hogy a kollektív útlevelemben szereplő Vadász utcaiak külföldieknek számítottak. Ezt már a különféle külügyi és belügyi tárgyalásokon Lutz konzul és Krausz elintézte. Régen találkoztunk ennyi jóindulattal a magyar kormányzat hivatalaiban.

A belügyminisztériumban a referensek szinte előzékenységi versenyre keltek egymással, ha rólunk volt szó. Érdekes példáját láttuk ennek a tisztviselők igazolásának a kiállításánál. Először csak azt kértük, hogy a bejáró tisztviselők szabad mozgásának a lehetővé tétele érdekében lászanak el bennünket az úgynevezett barna igazoló könyvecskékkel. Ez

is nagy vívmány volt, de aztán Lutz konzul kérte, hogy a Zsidó Tanács tagjaihoz hasonlóan mentesítsék a csillagviselés alól a svájci követségi tisztviselőit is. Előbb csak 8-10 főtisztviselőnek kérte az úgynevezett „fehér” igazolást, de aztán Krausz ösztönzésére étvágyat kapott. Különbösen is Mezei Rudi, aki félnapokat töltött el a belügyminisztériumban, és mint svájci követségi főtisztviselő kitűnő összeköttetésekre tett szert, megtalálta a további lehetőségeket is. Heteken belül úgyszólván az egész stáb „csillagtalánítva” volt, sőt kinti cionista barátainknak is egyre-másra szereztük meg a sárga csillag viselése alóli felmentést. Mezei Rudi elemében volt. Ám ha déltájt, mosolygó képpel, a zsebében egy-egy halom „flepnivel” megjelent az épület kapujában, s ott esetleg valami rendetlenséget látott, nem felejtette el a fejét rázva, méltatlankodva megjegyezni: „De kérem, ez a svájci követség!”

Sose felejttem el azt a pénteki napot, mikor a csillagtalansági igazolást a feleségemnek és a fiamnak is megkaptam. Nem akartam az épületből telefonálni fel a hegyre, hanem egy utcai telefonfülkébe merészkedtem be. Dél volt, s a svábhegyi ház utcai részén levő tejcsarnokot hívtam fel, ahova feleségem már bejáratos volt. Hallottam, amint a vastag tulajdonos kikiabált a kert felé: A Somogyiné önnagyságát a telefonhoz hívják. Somogyiné aztán nagy rohanással meg is érkezett, és miután sejtette, hogy miről van szó, csak annyit kérdezett: megvan? Megvan, mind a kettő, válaszoltam, mire ledobta a kagylót, és rohant a jó hírrel az ifjabb Somogyihoz.

Régen volt olyan boldog esténk, mint akkor péntek este, amikor a szobába bezárkózva asztalhoz ültünk, és a vadonatúj csillagtalansági kártyákat a zsebemből kiraktam. Zsidóörömök anno 1944. Éjszaka, talán először március 19. óta végre nyugodtan aludt három ember a Svábhegy oldalában.

Késő délután, a lépcsőházban egy hórihorgas alakba ütközöm. Feivel Róth volt, a lengyel haluc, akit a márciusi napok óta nem láttam. Azóta hatalmas magyar bajuszt növesztett, meghízott és lebarnult. A kartotékszobából nemrég kisöpört nagy papírhulladék-kupacon keresztül vezetem be az egyik irodafülkébe. Boldogan meséli el, hogy milyen sze-

rencsés helyre került a családjával. Az elhagyott pesterzsébeti ház mindvégig üresen állt, ők a pincében nagyszerűen berendezkedtek. Általában nappal alszanak, éjszakánként kiülnek 1-2 órára levegőzni. A nagyobb bombázásokat sokszor megcsodálják. Három családdal együtt bújtak el. A férfiaknak aránylag jó irataik vannak, ők intézik a beszerzéseket, hetenként egyszer-kétszer, felváltva járnak a városba. Kapacitál, hogy csatlakozzam hozzájuk a családommal együtt. Mondom neki, hogy nem érdemes, nemsokára vége lesz. Ő azonban tagadólag int a fejével. „Ne legyetek optimisták! Arra mi már sokszor ráfizettünk. Itt különben is nagyon kirakatban vagytok, nem tartom jónak ezt a helyet.” Még elbeszélgetünk egy ideig, de esteledik, neki is mennie kell. Elbúcsúzunk egymástól, együtt megyünk le, de külön-külön indulunk ki a kapun. Ő a Belváros felé megy, én a Nyugati pályaudvar irányába. Sokáig nézek utána. A magyaros bajuszviseléttel és a lesült barna arcával az egész testtartása és a járása is megváltozott. Mosolyogva gondoltam vissza az első találkozásunkra, amikor még félszeg és ijedt haluc gyerekként jelentkezett a mizrachi ifjúságnál a Laudon utcában.

Néhány nap múlva szomorúbb bunkerlakó jelentkezett a Vadász utcában. Nagy tömeg közepén álltam éppen, dél lehetett, mikor valamelyik halucunk egy vékony, bricsesznadrágos, kockás inges férfit vezet oda hozzám.²¹³ Először a széles sárga szalagot néztem a vadászkalapján, és csak később ismertem fel. A szeplős arc és az apró, szomorú, nyugtalan barna szem: a fiatalabbik Wittmann! Ő és Chaim Katz siklatta ki Törökbálintnál a vagonokat.²¹⁴ Még emlékeztem az üzenetükre: „Mi voltunk.” Megszorongatom a vállát, de furcsa módon nem reagál. Szemét a földre szegezi, sokáig néz maga elé, majd egyszerre minden átmenet nélkül egész testét megrázó, nehéz zokogás fogja el. Leültetjük a nagyteremben, az ablak alatt. Nehezen tud erőt venni magán. Röviden elmondja, hogy az utóbbi évben mennyi kaland és megpróbáltatás jutott ki neki. Feleségével és két kislányával menekült el Lengyelországból,

²¹³ Bricsesznadrág: térdnadrág, a combnál bő, a térd alatt szorosan záródik.

²¹⁴ Lásd a 83. oldalt is. Az esetről más forrás nem ad hírt.

szlovákiai bunkerekben rejtőzött velük, aztán átjött Magyarországra. Itt mint keresztény lengyel élt egy darabig, aztán ez a figura is rossz lett, s akkor újabb iratokat szerezve, hónapokig egy nagy gyárban mint keresztény munkás dolgozott. Amikor elkezdődött az ő korosztályának a behívása, otthagya a gyárat, vidékre költözött. Megint más iratokat szerzett, amelyek idősebbnek mutatták, és szorgalmasan járt a Palesztina Hivatalba az alija ügyében.

Márciusban, a megszállás után több ismerős családdal együtt bunkerba vonultak. Egy félig lebombázott törökbálinti házat béreltek ki. Katz Chaim, a felvidékről származó magyaros kinézésű haluc a családjával együtt mint pesti kibombázott foglalta el a lakást, és látszólag csak ők egyedül laktak benne. A következő éjszakán aztán nagy titokban a többiek is beköltöztek a ház alatti pincébe. Néhány hétig tűrhető volt a sorsuk. Chaim ügyes ember volt, jól beszélt magyarul, az igazolványai kitűnőek voltak, egy felvidéki építőmunkástól vásárolta. Kora reggel, mint-ha munkába menne, mindennap beutazott Pestre, majd este, a szükséges élelem beszerzése után, jól megrakodva érkezett haza. A vonatrobbanásra sokáig készültek. Minden éjjel figyelték a Pest felé haladó hosszú, sötét vagon sorokat. Nagyon elővigyázatosan néhány méterrel meglazították a síneket. A kis Wittmann csinált már ilyet Lengyelországban is. Az esőzés a töltést azon a helyen alaposan kimosta. Ennek dacára azt hitték, hogy a munkát még folytatniuk kell, s ezért nagy csodálkozással tapasztalták hajnalban, hogy a Bécs felől érkező szerelvény a kritikus helyen, a kanyar előtt óriási robajjal az árokba fordul. Az éjszakát rettenetes jajkiáltások verték fel, a közeli házak álomból felvert lakói a töltéshez rohantak, ahol a mozdony és a széntároló kocsi sisteregő lángoszlopokkal égett. A kis Wittmann szomorú, sovány arcán még most is kísérteties káröröm jelenik meg, amikor visszaemlékezik a hajnali világosodó láthatárra, a májusi égen még hatalmas csillagok ragyognak, és a felborult égő mozdony kormos lángjai az égbe kígyóznak.

Napokig nem történt semmi, de aztán a környéken nagy csendőrségi és katonai nyomozás kezdődött. Egy éjszaka nagy zajra ébredtek. Reggel felmerészkedtek a pincéből, a lakást üresen találják. Chaimék nincsenek

ott, és nem is kerülnek elő többé. Elvitték őket. A bunkerlakók között nagy pánik tör ki. Mi lesz, ha a kopók visszajönnek, és alaposabb kutatásba kezdenek? A pince egyik zugában lázas munkával majdnem tökéletesen befalazzák magukat. Fent napokig emberi lépések zaja hallatszik le hozzájuk. És amikor a zaj végre elhallgat, egy éjszaka kimerészkednek. Általános a vélemény közöttük, hogy új tanyát kell keresniük. A következő éjszaka két fiatal szlovákiai férfi el is indul új bunker keresésére, és másnap éjszaka jelentik, hogy Tétény határában kiváló bunkerra akadtak. Az épület kívülről teljes rom benyomását kelti, de a pincerész, amely kívülről csak nagy üggyel-bajjal közelíthető meg, nagyszerű állapotban van. Elhatározzák, hogy éjszakánként részletekben fognak átköltözni. A Wittmann család a két kislánnyal utolsó éjszaka költözik. A kisebbik leánya súlyosan megbetegszik. A 2-3 éves gyerek már a szlovákiai bunkerben, csecsemőként tüdőgyulladásra esett át, azóta sem tudta magát összeszedni. A gyerek állandóan lázas, nyugtalan. Hogy a sírás nehogy elárulja őket, állandóan altatóval etetik. A kislány egészen aluszékony lett, és miután nem tud táplálkozni, még jobban leromlik. Az anya, aki eddig a legkitartóbb volt, szintén összeroppan. Idegileg már egy idő óta rosszul bírja, és a gyerek baja végképp tönkreteszi. A társaság már mind odaát van az új bunkerban. A következő éjszakára halasztják az átköltözést, s a férfi hajnaltájban pokrócba csomagolva, ölébe veszi a gyermeket, és elindul vele Pest felé, megkeresi egy orvos barátunkat, aki már kezelte a gyereket. Az orvos a Király utca egyik csillagos házában lakik. A ház kapujában a kimerült embert a lázas gyerekekkel a házbizalmi fogadja nagy kiabálással: „Micsoda, maga zsidó orvoshoz akar menni?!” Persze, erről egészen megfeledkezett. Nagy igyekezettel fordul tehát ki a kapun, eszébe jut a Kertész utcai orvosi rendelő, amit a hitközség tart fenn. Odaindul, és ott talál is egy orvosnőt, aki a gyereket kezelésbe veszi. Az orvosnő nézi, nézi a lefogyott pici gyerektestet, és csak a fejét csóválja: kórházban kellene elhelyezni, bár sokat már az sem segít. Délután van, vissza kellene már indulni, az asszony és a másik kislány egyedül van az elhagyott házban. A lázas gyerek görcsösen szorítja az apja ujjait. Az orvosnő injekciót ad a gyereknek, aztán kiüríti a szekrényben feltalálható minden

gyógyszerét, s odaadja nekik. Felsegíti a gyermeket az apja ölébe és a kis Wittmann, a forró kis gyerektesttel az ölében elindul a Rókus felé. A portás gyanúsán végignézi őket, azt mondja, nincs hely, jöjjön reggel a gyerekkel. Az apa szót fogad, elindul a villamos felé, esteledik már, késő éjszaka kerül haza a kies ház pincéjébe. Reggel vissza akar menni a városba. Lefekszenek. Hajnalban nagy zajra ébrednek. Fent a lakásban nagy szaladgálás és bútortologatás. A kiabálásból és rendezgetésből megtudják, hogy Tiszántúlról érkezett valódi kibombázottak költöznek be a lakásba. Úgy érzik, hogy el vannak veszve, végérvényesen kelepcebe kerültek. Nincs más kiút, mint feljönni, és megadni magukat sorsuknak. A férfi azonban gondol egyet, és nagy lelkierővel, több mint 24 óráig tartó munkával egy hátsó kijáratot vág a pince falába. Mire a szabaddá tett nyíláson keresztül meglátják az éjszakai csillagos eget, amely most nekik – ki tudja hányadszor életükben – megint a szabadulást jelenti, meghal a kisgyerek. Az apa betakarja, és vállára veszi a halott kislányt, kimászik az alacsony nyíláson, az anya kézen fogja a nagyobbikat, és a másik kezében néhány cók mókot szorongatva elindul a sötét mezőn az ura és a halott gyermeke nyomában. A szomorú család kora hajnalban érkezik a tétényi bunkerba. Ott temetik el a kicsi halottat, a régi bunkertársak segítségével.

És most itt ül előttünk a kis Wittmann, már nem szól többet, csak néz maga elé. Én meg nézem őt, a vándorlásban és menekülésben megfáradt, szerencsétlen zsidó testvéremet, és látom a magyaros vadászkalapját, a széles sárga szalaggal, hátul a madártollakkal. A szörnyű európai farsang legmegrázóbb maskarája.

Szomorú maskarák Vadász utcai életünkben később is fel-feltűntek. Egészen meglepő, hogy egyik-másik haluc, illetve a legzsidósabb kinézésű lengyel vagy szlovák menekült micsoda átváltozóművészettel maszkírozza át magát „fajmagyarrá”. Mi, az aránylag jó sorsban élt magyar zsidók valószínűleg nem tudtuk volna utánozni azt az átváltozóképességet, mimikrit, amelyet az üldöztetés iskoláját végigjárt testvéreink meglepő művészettel gyakoroltak. Azt is megtanulták, hogy minden lehetőségre fel legyenek készülve, és a gyanúsításra a legnagyobb hidegvérrel, sőt felháborodással reagáljanak. A határozott, kioktató fellépés a nyilas

brigantikak nemcsak meghunyászkodásra kényszerítette, hanem egyenesen megfélemlítette őket. Voltak, akik hidegvérükkel és nyugodt felépésükkel egész családjukat megmentették, miközben aránylag nyugodt életet biztosítottak maguknak. A mi családjunk egyik jeles talmudistája például stramm tűzoltó volt. (A tűzoltó álca jó volt, mert nem kellett bevonulniuk.) Zuglóban lakott egy bérelt lakásban mindvégig, s csak az zavarta, hogy a házban egy másik tűzoltó is lakott, akivel éjszakánként, bombatámadáskor a légópincében mindig összeháldozott. Egy ismerős harmadik, szintén „keresztény” lakó révén megtudta, hogy az illető szintén zsidó.

Kitűnő ötlete támadt annak a felvidéki haverunknak (Ben Slomo, a héber költő volt), aki a későbbi nehéz napok alatt, amikor zsidó ember a pesti utcán már mutatkozni sem mert, piszkos ingben, a vállán szerszámládjával, kormos ábrázattal, mint szerelő jelentkezett nálunk. Később is így járt ki a Wekerle utcai fiókvállalatunk épületéből a legszörnyűbb időben, a legnagyobb bombazápor idején. Vitte és hozta a híreket és üzeneteket, többször biztonságba helyezte, mindig külön-külön a feleségét és a három kicsi kislányát.

A rekordot a vörös szakállú, Apponyi-orrú Pest vidéki metsző vitte el. Mint lengyel menekült került Pest környékére népes családjával együtt, egy kis községben kántor-metsző lett, bizonyára hamisított iratokkal játszotta ki az ellenőrzést. Bejöttek a németek, akikkel ő már régtől fogva nem szimpatizált, hiszen 1940-ben is miattuk tette át a székhelyét a Kárpátokon. Nem várva meg, hogy a német fiúkkal közelebbi érintkezésbe kerüljön, becsomagolta apró értékeit, ügyesen megspórolt néhány ezer pengőjét, népes családját felültette egy lovas szekérre, és meg sem állt egy Szolnok megyei faluig. 11 gyermeke volt, mind vörös és görbe orrú, ezenkívül egyetlenegy magyar szót nem tudtak helyesen kimondani, csak lengyelesen meg zsidósan. Mire odaértek, barátunk levágta a szakállát, félreapta sárga bársony kalapját, és arcába lógó nagy vörös hajzattal, mint családját mentő, kibombázott gazda jelent meg. Jó pénzért bérbe vett egy tanyaházat, szántófölddel, és tizenegy gyerekével együtt úgy gazdálkodott, hogy mindenki megirigyelhette.

Hanem hát a mulatság kezd egy kicsit hosszúra nyúlni, különösen azok számára, akik az utóbbi hónapok nagy részét a föld alatt kénytelenek eltölteni. A menekültek kezdenek az anyagiakból is kifogyni, a kinti pénzek is rendetlenül jönnek. Mi ugyan igyekszünk minden úton-módon segíteni rajtuk, de az kevés. A csillagos házak lakói is belefáradtak a várakozásokkal teli hónapokba, és nehezzé válik a városban és környékén élő „keresztények” helyzete is.

Mikor lesz vége? Rövidesen? És ha nem? Hogy fogjuk végigcsinálni? Ezek a kérdések járnak a fejünkben, s bár a hegyen pompázik a ragyogó őszelő, felrémlik a tél, amelyet idefent nemigen tudunk bevárni. A szobákban fűteni nem lehet, s különben is: hosszú maradásunkkal nem akarjuk magunkat gyanússá tenni a házbeliék előtt. A gyermeknek őszszel kezdődik az iskola. A kilátástalanság és reménytelenség nagy súllyal nehezedik ránk.

Estefelé kimerészkedünk egy-egy félórás sétára. Ilyenkor jövünk rá, hogy a hegyen nem egyedül képviseljük a keresztények szektáját. A sétán sokszor nagyon ismerős arcokat fedezünk fel, de persze nem veszünk tudomást egymásról.

Beköszönt az ősz. A hegy reggelenként sűrű ködbe burkolódzik, s mikor a köd felszáll, a legcsodálatosabb színek tarka orgiája tárul elénk. Úgy tekintünk e gyönyörűsége, mint letűnt, soha vissza nem térő életünk rekvizitumaira.

Nem felejtsem el soha az őszi nagy ünnepek félelmetes napjait, amelyeket a hegyen töltöttünk el. Emlékszem, hogy az első „szlichesz”²¹⁵ előtti éjszaka állandó bombatámadással és szirénázással telt el, s mikor hajnal felé a ház nyugovóra tért, még fényesen világítottak a szeptemberi csillagok, mi elővettük a „szlichesz” könyvecskéket, s elmondtuk mindazt belőle, amit egy szorongatásban élő nép évszázadokon keresztül imádkozott, könyörgött, remélt és sírt el nagy bánatában. „Hallgasd meg hangunkat, Urunk, Istenünk!” Régen imádkozhattak a hegyen ennyi fájdalommal, mint mi. Ki tudja, még hányan imádkoztak sírva a hegyen,

²¹⁵ Szlichesz: bűnbánó ima.

megbújva a föld alatti bunkerekben? S ki tudja, hányan imádkoztak még messzebb, európai tájakon? Vannak-e még, akik velünk imádkoznak? Erről akkor még nem tudtunk semmit sem.

Egy este érdekes vendégünk volt. Az utca másik oldalán lévő „Köz-ségi” fiók vezetője, Takácsné látogatott át hozzánk. Nem ismertem, de feleségem már régen jó barátságba került vele. Naponta átjárt hozzá bevásárolni, és mindig mondogatta, hogy milyen rendesen szolgálja ki őt, sokszor olyan áruval is, ami egyébként nem volt már kapható. Néha nagyon sokan voltak az üzletben. Ilyenkor Takácsné nem engedte várni a feleségemet, hanem megkérdezte, mit akar, és visszarendelte később-re. Előfordult, hogy este, zárás után maga hozta át a kért élelmiszert. Ilyenkor nagyon beszédes és nagyon érdeklődő volt, de minden szavából jóindulat csengett ki. Mintha sejtene valamit, s meg akarna nyugtatni bennünket.

Most este aztán megint átjött, és miután kivételesen korán jöttem haza, engem is otthon talált. Kövér, nagydarab asszony volt, barátságos, bizalmat gerjesztő kinézéssel. Volt benne valami megnyugtató, láttára nem éreztem azt a nyugtalanságot, ami elfogott akkoriban, ha véletlenül keresztény emberrel kerültem szembe. A beszerzési nehézségekről beszélt, meg a bombatámadásokról, amelyek miatt félnapokat vesztelgel az áru a városban, nem tudják felküldeni. Aztán a háborúra került a szó. Disznóság, mondta, amit a németek tesznek velünk. Maholnap nincs mit ennünk, de mindent elszállítanak maguknak. Naponta viszik nekik a legszebb húst, gyümölcsöt és a borokat teherautószámra. Én intem, hogy csendesebben beszéljen erről a dologról, ő halkabbra veszi a szót, de látva, hogy nem vagyunk felháborodva, bátorságot kap, és nagy elkeseredéssel folytatja: „Mit tetszik képzelni, mi lesz ennek a szörnyű bombázásnak a vége? Mind elpusztulunk! El mi, egy szálig, ha ezeket a rablókat ki nem kergetjük innen!” Megrendül, jóindulatú arca egészen szomorúvá változik. „Ez a Jézus büntetése rajtunk, amiért zsidó embertársainkkal ilyen csúnyán elbántunk.” „Maga ezt honnan tudja, Takácsné asszony?” – kérdezem megdöbbenve. Most aztán ő is egész suttogóra változtatja a hangját, és így mondja közel hajolva: „Tudunk mi mindent,

eleget jár a férjem mostanában vidéken, és nagyon sok vidéki emberrel van alkalmunk beszélni az üzletben is. Ilyen égbekiáltó gazság, hogy gyerekeket, öregeket, betegeket raktak be a marhavagonokba. Ezek a gazok csinálják ezt, de majd a levét mi fogjuk meginni. És talán meg is fogjuk érdemelni. Úgy fognak bennünket is végighajszolni az országutakon, meg a vagonokban, mint ahogy mi engedjük őket végighajszolni. Mindennek megjön a maga büntetése, mert ilyen égbekiáltó szörnyűséget nem lehet büntetlenül elkövetni. De hol lesznek már akkor a német zsidványok?”

Egy kis szünet után nagyon halkán, úgyszólván minden átmenet nélkül egyszerre csak kiböki: „Tessék már mondani – ne tessék haragudni, nem kíváncsiságból kérdem, csak emberségből – ugye szintén zsidóknak tetszenek lenni?”

Mi egy kicsit meghökkenünk, szerencsére egészen sötét van már, feleségem mondani akar valamit, de ő nyugodtan folytatja: „Ne tessék haragudni, csak úgy eszembe jutott. Nem akartam én megbántani a Somogyi úrérkat, tetszik tudni olyan szörnyű, felfordult világot élünk, az urammal annyiszor meghányjuk-vetjük ezt a dolgot, és annyiszor megállapítottuk magunkban, hogy három ilyen levert, szomorú embert mi még soha nem láttunk. Hát csak azért jutott eszembe ilyesmit mondani. Én hát, tetszik tudni, én csak azt tartom, hogy ember az ember. Van jó ember, és van rossz ember, de más nincsen. Szombathelyi gyerek voltam, ott együtt nevelkedtem velük, jóban-rosszban együtt nőttem fel a zsidó családok gyerekeivel, és bizony nem láttam, hogy más Isten teremtményei lettek volna, mint jómagunk.”

Elfárad, abbahagyja. Csend van, és főleg sötétség. Hallgatunk, nem tudjuk, mit mondjunk, ő lassan feláll, de azt mondja: „Már ideje, hogy menjek. Ne tessék haragudni, hogy ilyen sok badarságot összebeszéltem, de úgy érzem, hogy meg kell egymást keresni a tisztességes embereknek.” Aztán jó éjszakát kíván, és a kerten keresztül csendesen elmegy.

Egyedül maradunk. Valami zavar van bennünk, de nem félelem. Inkább a nagyon egyszerű, de jóindulatú ember megjelenésének megnyugtató érzése marad vissza bennünk. Később soha többet nem beszélt erről a feleségemmel, de ha lehet, még az eddiginél is készségesebb volt, s mint

később megtudtuk, rengeteg hasonló zsidó familiát látott el a hegyen hónapokon keresztül mindennel, amivel csak tehette. Abban az időben ilyen keresztények is akadtak, megható volt az emberségük.

Közben az ünnepek közelednek. A nagy napok hangulata annyira ránk nehezedik, hogy úgy érezzük, nem tudnók ott fent a hegyen az ünnepeket eltölteni, templom és közös imádkozás nélkül. Úgy határozunk, hogy a lakásbérletet a bombázásokra hivatkozással fenntartjuk, holmink nagy részét otthagyjuk, és a legszükségesebb dolgainkkal a városmajori Szeretetházba megyünk, ott töltjük az ünnepeket. Hogy aztán mi lesz, majd meglátjuk.

Az Alma utcai Szeretetházban²¹⁶ az elhelyezkedésünk nem volt könnyű. Szeptember közepén voltak az ünnepek, előtte hetekig kergették egymást a városban a különböző jó hírek. Hallottunk a finnek fegyverletételéről,²¹⁷ az oroszok előrenyomulásáról és az állítólagos fegyverszünet magyar előkészületeiről. Az eszünkkel tudtuk, hogy rövidesen vége lesz a megpróbáltatásnak, de a szívünkben éreztük, hogy valami nehéz stáció még hátravan.

Éjjel-nappal bombáznak. A város egyik-másik része, különösen a gyárnegyedek környéke romhalmaz már. Az ünnep előtti napon kimentem a budai temetőbe. A Csörsz utcai temető elhagyott, az ilyenkor szokásos nagy forgalomnak semmi nyoma, egyedül álltam a sírok között. Visszafelé jövet, a tabáni sétátéren utolért a riadó. Bombatámadás. Az utasok leugrálnak a villamosról, és berohannak a hatalmas, nyilvános óvóhelyre. Magam is ott húzódok meg órákig. Egy csillagos házaspárt a riadó lefűvése után az óvóhelyről rendőr visz el, mert túllépték a ki-maradási időt. A szerencsétlenek sétára indultak, és nem gondolták, hogy délután ötig nem tudnak hazajutni. Órákig álltam a tömegben. Féltem, de közönyt mutattam, és hallgattam a félhomályban, amint

²¹⁶ Az Alma utca 2/b szám alatt ma is működik egy zsidó szeretetotthon.

²¹⁷ Finnország 1944. szeptember 19-én Moszkvában aláírta a fegyverszünetet, s egyben ígéretet tett arra, hogy hadat üzen Németországnak, amit 1945. március 3-án meg is tett a finn kormány.

a jó budai atyafiak heccelődtek a csillagos házaspár rovására. A levegő fűledt volt, hányinger környékezett. Szerencse, hogy véget ért a riadó. Rohanva értem fel a hegyre, már esteledni kezdett, mikor a nehéz koffert a fiammal a fogaskerekű vasúthoz cipeltük. Sötétben értünk a Városmajorba. Végre hosszú hónapok után, boldogan elvegyültünk az imádkozók között. Az ünnepeket megnyugvás, remény és békesség hangulatában és nagy várakozásban töltöttük, közben félnapokat és éjszakákat ültünk az óvóhelyen.

Ünnep után néhány napig még az Alma utcában maradtunk, nem tudtuk eldönteni, mitévők legyünk. Aztán magasabb helyen döntöttek felőlünk. Jött október 15., a nyilasok hatalomátvétele. A francia forradalomból ismert rémuralom jutott eszembe, bár azt hiszem, ez véresebb volt annál, és aljasabb ösztönök fűtötték.

Október 15. vasárnapra esett. A Vadász utcai kis tanácsteremben együtt ült a vezetőség. Reggel Komoly Ottó járt nálunk, délelőtt Berend Béla rabbi, a Zsidó Tanács tagja. A furcsa és egzaltált dolgai miatt rengeteg vádaskodás középpontjába került dunántúli rabbi gyakran látogatott minket. A Zsidó Tanácsba Stöckler Lajossal egyidejűleg került be, utólag, de még Endre László érája alatt. Különféle értesüléseket hozott az ismerős referenseknek. Templomi ornátusban járt az utcán, hogy katolikus papnak higgyék. Hangos nevetés közben mesélte, hogy az öregasszonyok az utcán milyen ájtatos Dicsértessék!-kel köszöntik. Egyszer csak valaki bejött, és izgatottan mondta, hogy telefonon értesítették: Horthy fegyverszünetet kért.²¹⁸ Perceken belül többen érkeztek az Üvegházba, akik hallották a rádióban a proklamációt.

Egymásra néztünk, hirtelen fel sem tudtuk fogni a hír értelmét. Régen vártuk, de most mégis megzavart minket. Nem ismertük pontosan a helyzetet, nem tudtuk, hogy örülhetünk-e. Mindenesetre nagy megnyugvás vett rajtunk erőt, de ernyedtség és kábultság is, ami nem csoda az utóbbi hónapok állandó feszültsége és félelme után. Nem-

²¹⁸ Ezt a kormányzó híressé vált rádióbeszédében jelentette be 1944. október 15-én.

sokára hozták a déli lapot, abban már részletesen olvashattuk a kormányzó késői bánatának szomorú megnyilatkozását. A kényszerű háborúba sodródást geográfiai helyzetünk indokolta, olvastuk. Sorolta a németek szószegését, hogy a megállapodás ellenére a magyar csapatokat a határon túl harcba vetették, hogy a márciusi német bevonulás alatt Hitler főhadiszállásán erőszakkal fogva tartották, hogy a Gestapo garázdálkodik az országban, letartóztattak minisztereket, képviselőket és polgárokat. Felemlgette az állandó rablásokat, és végül a szomorú záróakkord: a háborút a németek elvesztették, kénytelenek voltunk fegyverszünetet kérni. Bízunk az ellenfelek igazságérzetében. Végre egy nyilatkozat, amelyben az elkeseredett, későn ébredt Horthy kormányzó nevének nevezi a gyereket.

Az Üvegház percekben belül kiürült, szaladt mindenki haza. Még nem tudtuk, mi lesz, de a dolgok alakulását mindenki otthon akarta bevárni. Vannak különleges órák az ember életében. Látszólag jelentéktelenek, de történéseit soha nem tudjuk elfelejteni, akár évtizedek múlva is úgyszólván minden percéről számot tudunk adni. Gyalog indultam a fiammal Budára, a Városmajor utcába. Gyönyörű őszi nap volt. A Lánc hídon megyünk keresztül. A Duna-part napfényben fürdött, jó vízszag terjengett a levegőben. Mintha filmet látnék: nincs forgalom, a híd közepén német katona vezet egy sánta lovat. A német vitéz mintha meg lenne riadva, sapkáját mélyen a fülére húzva bandukol a kötőfékkal a kezében. A fiam meghúzza a kabátom ujját, s int az ipse felé. „Jól néz ki, mi?” Jó érzésünk támad: érezzük, hogy mégiscsak felülkerekedtünk. (Életünk során éreztünk ilyesmit párszor, de mint ez alkalommal, más-kor is nagyot tévedtünk.)

A pesti oldal is csendes, de a budai utcákon némaság fogad bennünket. Alig néhány tétova járókelő mutatkozik. A Városmajor utcában egy öreg épp most szedi le az egyik házról a csillagos táblát. Egy másik bácsi elégedetten mosolyogva áll mellette a kapuban. A Szeretetház öregjei majdnem mind csillagtagalanul fogadnak minket. A társalgóban nagy tanakodás folyik. Az ebédnél nagy gaudium. A Bunczel gyerekek már nagy terveket szőnek a fiammal egyetemben. Apjuk azonban tamásko-

dik, sehogy se akar hinni a szerencsés fordulatban. Délután furcsa hírek érkeznek, és a Városmajor utcában is gyanús mozgólódás támad.

A továbbiakról már a rádióból értesülünk. A Szeretetház vendégszobájában még működik a telefonhírmondó. Az ágyon ülve, a fülhallgatót hajnalig a fejemen tartva tudom meg, mi történt, mi az újabb, minden eddiginél nagyobb szerencsétlenség, amely lesújtott reánk.

Nem sokkal a Horthy-proklamáció beolvasása után megszakadt a rádióleadás, és minden átmenet nélkül német harci dalokat és indulókat kezdett közvetíteni. Hideg rémület szalad át rajtam. Mereven ülök a hallgatóval a fejemen, mikor felhangzik, most egymás után többször is a furcsa felhívás: „Beregffy²¹⁹ vezérezredes azonnal jöjjön Budapestre!” Este a gyerekek mesélik, hogy a Városmajorban nagy élénkséget tapasztaltak, estefelé furcsa, sötét ruhás alakokat láttak ólálkodni, mire megijedtek és visszajöttek az Alma utcába. Azt még látták, hogy a hatalmas német tankok, amelyek délelőtt az Olasz fasorban²²⁰ Hűvösvölgy felé tartottak, most hatalmas dübörgéssel visszafelé jöttek, a városba. Kitartóan ülök a rádiónál, hiába akarnék, úgyse tudnék felállni. Késő este megszólal a bemondó: Szálasi Ferenc hadparancsa a magyar nemzetéhez...

Letettem a fejhallgatót, mondtam, mit hallottam. Megdöbbenve, sápadtan néztünk egymásra, aztán sokáig ültünk egymás mellett a vetetlen ágyon. Hajnalig hevertünk álmatlanul. Gyakori lövöldözést hallottunk. Hajnalban felkeltünk, lementünk a nagyterembe. Az emberek rémülten álltak. A kapu felől két nyilas karszalagos legény jött be, a gondnokot keresik. Figyelmeztetik, hogy a csillagos táblát helyezze vissza a homlokzatra. Alig mennek el, három másik egyenruhás nyilas jelentkezik. A rádiót és a fejhallgatókat jöttek összeszedni.

A rádió közben egyfolytában adja le a Szálasi-kormány rendelkezéseit, de ezeket mi már nem halljuk. Kivételezett zsidó nincsen, minden zsidó menjen vissza a csillagos házakba. Általános nagy elrendezés következik,

²¹⁹ Helyesen: Beregfy Károly.

²²⁰ Ma Szilágyi Erzsébet fasor.

mondja Vajna Gábor belügyminiszter. Délután öt órakor az összes csillagos házak kapuja lezárandó. A rendelkezés szerint ettől kezdve zsidók egyáltalán nem mehetnek az utcára. Sem ma, se a következő napokban. Kelepcében vagyunk. A hozzánk eljutott hírek szerint éjjel néhány pesti csillagos ház lakói már ízelítőt kaptak az új elrendezésből. Nagy rablás folyik, igaz, egyelőre csak elszórtan. A királyi várban, mint utólag halljuk, a németek kizárólagos joggal fosztogatnak, ebből a nyilas testvérek teljesen ki vannak zárva.

A szomszédos orthodox szanatórium²²¹ telefonjához szaladok, az Üvegházat próbálom hívni, azonban nem kapok összeköttetést. Csak az a megoldás látszik számunkra elérhetőnek, hogy oda bemenjünk. Korábban beszéltünk róla, hogy nem várt, kellemetlen fordulat esetén a családjainkkal együtt oda bevonulunk. A Szeretetházba bezárkózni nem merünk. Elhatározzuk, hogy a délutáni, öt órai kapuzárás előtt gyalog indulunk a Vadász utcába.

Délután öt óra előtt indulunk el az Alma utcából kezünkben apró csomagokkal, élelmiszerrel és a legszükségesebb ruhaneművel. A kapun kilépve, a túlsó oldalon fiatal, hosszú kék fityulás ápolónőt pillantok meg, aki mintha bennünket figyelne. Nem hederíték rá, a fiammal előre-indulok. Néhány lépéssel hátrább követ minket a feleségem. A Városmajor utcában már látjuk, hogy az út nem lesz zökkenőmentes. Az utca feketéllik a nyilasoktól. Visszafordulni már nem merünk. A következő sarkon fordulunk a Vérmező felé, de tíz lépést sem haladunk, mikor erős fékezéssel autó áll meg közvetlen mellettünk, s belőle nyilas karszalagos rendőr ugrik elénk. „Hova mennek, igazolják magukat!” – kiált ránk harsányan. Bal oldali belső zsebemben vannak a csillagtalansággal ellátott zsidó irataim, a jobb oldali zsebemben a keresztény iratok. Egy pillanatig gondolkozom, de csak egy pillanatig, aztán kiveszem a zsidó irataimat a fehér, csillagtalansági kártyával, és odanyújtom. „Ez mi?” „Csillagtalansági igazolás.” A nyilas rendőr félbeszakít, rám ordít: „Micsoda? Te büdös zsidó! Nem tudod, hogy reggel óta nincs kivételezett zsidó? Csillagtalansági igazolás!”

²²¹ Ez a Városmajor utca 64–66. szám alatti Bíró Dániel Orthodox Szanatórium.

ság? Mennyiért vetted, büdös zsidó?” Kínos magyarázkodásba kezdek a svájci követségről meg arról, hogy mi nem hallottunk a rádióban semmit, ő azonban előbb engem, aztán a gyereket rúgásokkal betuszkol az autóba. A kocsiból hátranézek, gondolom legalább a feleségem meglépett, de tévedek, mert éppen egy másik nyilasnak magyarázza, hogy hozzánk tartozik, s jön is szaladva utánunk. Az utcasarkon meglátom a fityulás ápolónőt, amint egy csoport nyilasnak magyaráz nagy gesztusokkal, és felénk mutat. A feleségemet közben betuszkolják hozzánk, a szűk autóba, a nyilas rendőr beugrik a sofőr mellé. „A pártházba!” – utasítja, mire a másik indít, de megkérdezi: „Nem kár a benzinért? Miért nem visszük őket egyenesen a Dunához?”

Az éjjeli atrocitásokról már hallottunk valamit, szörnyű állapotban vagyunk. Az Olasz fasorból a kocsi balra kanyarodik. Néhány perc múlva megérkezünk egy hatalmas Pasaréti úti villa elé,²²² amely előtt az utcán és a járdán feketélik a sok nyilas karszalagos villamoskalauz. Mindegyiknek a vállán fegyver van. Szálasi legrégibb hívei. A kocsiból az odaseregülő villamoskalauzok röheje között kászálódunk ki, és fegyveres kalauz kíséri minket az udvarra. Az udvar füves részén „megállj, zsidó!” felkiáltással állít meg a négy közül az egyik. „Te vagy az a híres csillagtalán zsidó? Na, állj csak oda a kerítéshez!” Int a három fegyveresnek, hogy sorakozzanak fel a kerítéssel szemben. Erőltlenül ejtem ki a kezemből a táskákat, ráborulok a gyermekre és a feleségemre, aztán elszántan elindulok a kerítés felé... Mire odaérek, a főnyilas erőltetett röhögésbe tör ki: „Na, gyáva zsidó, ugye félted az életed? Egyelőre abtréten!” Int a három zsványnak, és azt mondja „majd később.” Megint közrefognak bennünket, úgy vezetnek le az épület sötét pincehelyiségébe.

Október 16-án, délután 5 óra tájban fogtak le bennünket, és ettől kezdve pontosan 21 órán keresztül „tartózkodtunk” harmincadmagunkkal abban a homályos, szűk pincerészben, amely valószínűleg az épület valamelyik lakásának a szenespincéje volt. Az egyik sarokban, az évek óta összegyűlt, fél méter magas szénpor tetején néhány fenék nélküli szenes-

²²² Vételezhetően a Pasaréti út 10. szám alatti villáról van szó.

kosár és pár törött láda hevert. Öt-hat ember azokra telepedett le. A többiek, mi is, előbb a falnak támaszkodva álltunk, de éjszaka a fáradtság rákényszerített minket is, hogy a szénporba tett apró batyuinkra ülünk.

Már lefelé menet a sötét pincelépcsőn és a kacskaringós folyosókon, amelyeken keresztül az egyik fegyveres zsvány vezetett bennünket, úgy éreztem, hogy most aztán nincs tovább. Még inkább feladtam magunkat, amikor ezt a szűk ketrecet megláttam, amelynek alacsony plafonjáról rácsos védő mögül pókhálós szomorú kis villanykörte szórta halvány fényét a nedves falakra és a rengeteg embervastagságú csőre, amelyek a falakon végigszaladtak.

Aztán nagyon rövid időn belül, látva, hogy semmi sem történik velünk, más érzés kerekedett felül bennem. Úgy éreztem egyszerre, hogy nincs vesztenivalónk, minden mindegy, s valami érthetetlen aktivitás vett erőt rajtam... „Fellépni! Fellépni!” – mondta valami belül, és én, aki világeletemben olyan csapnivalóan rossz „fellépő” voltam, egészen hihetetlen dologra szántam el magam. Levezetésünk után nemsokára egy valamivel jobbképű, tiszti rangban lévő nyilas lépett be a pincébe, s a gyereket kiintette a folyosóra. Szörnyű érzés szaladt rám. Az ajtó mellett álltam, kiléptem a folyosóra, megálltam a nyilas előtt, és elszánt hangon azt mondtam neki: „Ne válasszák el a gyereket tőlünk. Különben is X.Y. svájci követségi főtisztviselő vagyok, nem volt joguk bennünket letartóztatni.” A nyilas mintha csodálkozó arcot vágott volna, nem volt goromba, s azt mondta: „A fiú mindjárt visszajön.” S valóban: néhány perc múlva a gyerek visszajött. Mindenféle személyi kérdéseket tett fel neki a nyilas, de aztán azt is megkérdezte, hogy milyen svájci tisztviselő vagyok. Az volt az érzésem, hogy jó úton haladok. A belső félelem és a szörnyű aggodalom nem engedett ugyan fel bennem egy pillanatra sem, de az aktivitást egy percre sem adtam fel.

A pince foglyaival lassan összeismerkedtünk. Mind a harminc-valahányan úgynevezett csillagatlan zsidók voltak, svájci vagy svéd kivételezettek. Voltak köztük néhányan olyanok, egy fiatal házaspárra emlékszem, akik elég jól tartották magukat, de a többség siralmas állapotban volt. Rátkai Mártonra emlékszem és a lányára, Mártára. A Rózsadombról

hozták be őket. Az öreg Rátkai apatikusan ült a sarokban, egy szeneskosár tetején. Egy rendkívül finom idős dáma, Frommerné, a híres Frommer fegyvergyáros családból.²²³ Még ott, a szenespincében is tiszteletet parancsolóan ült a törött láda tetején, fekete ruhában, kesztyűs kezében ezüstfejű, fekete sétapalcát tartott. Érdekes, hogy a többiek elesettségére cselekvésre ösztönzött. A csillagtalanokat együvé terelték, ebbe kell tehát kapaszkodni. A pince alsó bejáratánál óránként váltották egymást a fegyveres őrök. Az ajtó nyílásából odaláthattam. Minden váltás után kimentem a folyosóra, odaléptem az őrhöz, és elmondtam a mondókámat: ez és ez vagyok, svájci követségi főtisztviselő, családommal együtt jogtalanul vagyok itt lefogva a többiekkel együtt, kérem, hogy haladéktalanul vezessen a parancsnok elé. Az első kettő még gorombán rám förmedt, és lezsídózott, de a későbbiek közül már akadt, aki szóba állt velem. Igaz, annyit mondott csak, hogy nincs most itt a parancsnok, csak reggel érkezik, azt is megtudtam azonban, hogy Barcsay²²⁴ alezredes úrnak hívják. A hírhedt név elárulta, hogy a nyilas főhadiszálláson vagyunk. Hajnalban már ismert figurája lehettem az épületnek. Úgy láttam, az őrségváltásnál már vártak a jelentkezésemre.

A szűk pinceodúban rettenetes lett a levegő. Több asszony rosszul lett, egy öreg férfi görcsösen sírni kezdett. Ültem a gyerek mellett a szénporban, és az egyes lejelentkezések közötti időt arra használtam fel, hogy a hármunk „keresztény” iratait a körmeimmel milliméter nagyságú darabokra morzsoltam, és a szénpor alá kotortam. Nyilvánvalóvá vált, hogy ha délután, az igazoltatásnál a keresztény irataimat veszem elő, soha ki nem kerülök a kezükből. „És így?” – tettem fel a kérdést magamnak.

Éjfél felé egyenként szólítani kezdtek bennünket. Mindenkinék át kellett menni egy szomszédos helyiségbe, ahol mindent ki kellett tenni a zsebünkből. Félig levetkezve megmotoztak bennünket, átvizsgálták a cókómókjainkat is. Addigra, hála istennek, keresztény irataink utolsó ma-

²²³ Utalás fegyverneki Frommer Rudolf, a Magyar Fegyver- és Gépgyár 1936-ban elhunyt igazgatójának családjára.

²²⁴ Barcsay Árpád.

radékát is eltemettem a szénpor alá. Már itt is becsületem volt, mert a motozó nyilas „testvér” a „csókolni való” rojtomat nagy kegyesen mindjárt visszaadta.

A hajnali őrségváltásnál megint csak jelentkeztem. Az őr mellett egy magas, úribb arcú tiszt állt. Meghallgatta a mondókámat, s azt mondta, hogy majd reggel az alezredes úrnak jelenteni fogja. Reggel hét órakor kivittek bennünket sétára. A ház előtti füves térségen jártunk libasorban körbe-körbe, a szitáló őszi esőben. Az egyik nyilas kiszólitotta a körből a feleségemet és Rátkai Mártát. Negyedóra múlva jöttek vissza, nekik kellett rendbe tenni a pincehelyiséget. A séta közben üres teherautók álltak meg az utcán. Biztosra vettük, hogy értünk jöttek, de a séta végén ismét leterelnek bennünket a fogdába. További kínos órák következnek.

Kilenc órakor kiszólitottak közülünk egy férfit. Kint bútorokat szállítottak, segíteni kell. Mikor visszajött, azt mondta: az egyik rakodó nyilas megmondta neki, hogy ki fog szabadulni. A dolgok nem mentek hamar. Reggeltől délután ötig még szörnyű órákat éltünk át, de éreztem, hogy ügyünkben valami történt. Az alezredes elé nem vezettek ugyan, de a pince legfelső szelelőnyílásán lehetett látni, hogy az udvarban 3-4 tiszt között hosszú tanácskozás folyt, s lehallatszott, hogy az emeleten állandóan csengett a telefon. Hogy miért respektálták a semleges követségeket egyelőre, azt csak később tudtam meg. Tény azonban, hogy délután négy óra felé, miután minden értéktárgyunkat és minden pénzünket hiánytalanul visszaadták, kivezettek bennünket az udvarra. Éppen nagy bombatámadás volt. Egyre-másra hozták be a lefogottakat, láttuk őket az udvaron, de bennünket öt óra után szabadon bocsátottak.

Esteledett, mikor piszkos cókmókjainkkal a kapu felé tartottunk. Az utcán ott feketélt a tegnapi félelmetes tömeg. Nem volt semmi biztonságom, hogy kint a következő utcasarkon nem fognak-e ismét le bennünket. Kiszemeltem egy jobb kinézésű zsidóanyát, s odaléptem hozzá. Elmondtam, hogy tévedés folytán kerültünk a pártházba. Svájci követségi ember vagyok. Oda megyek most be. Ha valamit akar, keressen fel a követségen, amit lehet, megteszek neki, de kérem, kísérjen el minket a Széna térig. Az ipse nem szabadkozott, az egész csillagatlan csoport

hozzánk csatlakozott, és ő elkísért bennünket a villamosig. Útközben elmondta, hogy őket csak az elv vezeti, ők nem azok a nyilasok, akik atrocitásokat követnek el, ők nem a kis zsidóra haragszanak, hanem a nagyokra. A Széna téren már vaksötét volt. Még megkértem, hogy juttassa el hozzám a követségre a pártházba vitt zsidók listáját. Nem lehet tudni, mi jön, mondtam, mi még hálások lehetünk neki. Úgy vettem észre, nincs felháborodva. Közben befutott a villamosunk, gyorsan felszálltunk, a Vilmos császár úton meg le, és futólépésben igyekeztünk a Vadász utcába. Hosszú csengetés után maga Weiss Arthur szaladt le a kapuhoz. Széles gesztussal, mosolyogva fogadott. Beugrottunk a kapun, s mikor az utánunk becsapódott, úgy éreztük magunkat, mint akik megvannak mentve...

A fenti, nagy tanácssteremben ismerősök üdvözöltek, a referensek csaknem teljes számban jelen voltak, többen már a családtagjaikkal. A Weiss-konyháról teát hoztak, közben el kell mondanunk a kalandunkat. Fogalmuk sem volt, merre vagyunk, telefonon nem tudtak bennünket elérni, biztosra vették, hogy visszamenekültünk a hegyre.

A magunk története után megismertük az utóbbi három nap eseményeit. A gátlástalan nyilas hóhérlégények már első éjszaka járták az utcákat, és belekötve egy-egy véletlenül eléjük kerülő zsidóba vagy munkaszolgálatosba, ott a helyszínen, vagy a Duna partján agyonlőtték őket. Vasárnap éjjel az egyik Népszínház utcai házból rálöttek a nyilasokra.²²⁵ Hajnalra a ház lakóinak nagy része holtan hevert. Néhány halucunk szemtanúja volt az eseménynek. Dél előtt a Népszínház utca és a Teleki tér környékén utcára terelték az összes csillagos ház lakóit, és fegyveres nyilasok tömege kísérte a feltartott kezű embereket a Körút felé.

A csillagos házakban retteg a zsidó tömeg. Munkára hajszoltak tömegével van tele a Tattersall, a Dohány utcai és a Rumbach utcai templom,

²²⁵ 1944. október 15–16-án néhány munkaszolgálatos és környékbeli zsidó fegyverhez jutott, és felvették a küzdelmet a Népszínház utcában, illetve a Teleki téren. Az ellenállás nagyságára és pontos térbeli kiterjedtségére, nemkülönben szervezettségére vonatkozó források meglehetősen ellentmondásosak.

ahol napokon keresztül étlen-szomjan tartják őket. A Kazinczy utcai nagytemplomot március 19. óta már a németek tartják megszállva, műhely és áruraktár van benne, úgyszintén az orthodox iskola helyiségeiben. A jámbor brigantik biztosra veszik, hogy az angolok bombája elkerüli a gettó szűk utcáit s pláne a templomot. S véletlenül nem is nagyon tévedtek. Az embereket Wallenberg²²⁶ és a svájci követség közbeavatkozása után bocsátják el, napok múltával. Sajnos az utcán tomboló terror miatt nem tud mind visszajutni a csillagos házakba. Nagyon sokan nem is akarnak, ők a már régen kéznél levő „keresztény” papírjaik segítségével indulnak bűvőhelyet keresni. Néhányan a fantasztikus bujkálás után megússzák a vészt, mások soha nem kerülnek elő. Az addig szerencsésen megmenekült pesti zsidók tömegét napokon belül a Vadász utcai üvegház előtt látjuk felsorakozni. Felsorakozni? Igen, az első napokban. Kis idő elteltével azonban egy tomboló, és halálfélelmében egymást tapodó, harcoló embergomoly dőngeti majd a kaput.

Miután valamelyest számba vettük az eseményeket, a családok elhelyezését beszéltük meg. Azokét, akik már benn voltak, s azokét, akik még jönni fognak. A kívül rekedt referensekre gondoltunk, a régi cionista famíliákra, idősebb zsidó vezetőkre, akik nehezen tudnak bujdoskolni. Akkor még csak 50-60 személy volt az épületben, úgy gondoltuk, hogy a létszám legvégső esetben 200-300 lehet, és persze nagy részük a termék padlóján fekszik majd. Weiss Arthur már pontos tervet készített az elhelyezésről.

A következő gond, hogy a nyilas rablóktól megszállt utcákon keresztül hogyan tudjuk őket az Üvegházba csempészni, ha a csillagos házakból egyáltalán sikerül kiszabadítani őket. A házmester és a házbizalmi mellett már sok helyen külön nyilas házőrség is működött, nem szólva a cirkáló nyilas alakulatokról. „Minden rendben lesz, mondta Weiss Arthur, és megnyugtatóan mosolygott. A fiúkkal már mindent megbeszéltem, reggel elindul az akció, meglátjátok, hogy a dolog menni fog.” Később is mindig nagy megnyugvás volt nekem nyugodt és biztos munkáját látni

²²⁶ Raoul Wallenberg.

és optimista terveztetéseit hallgatni. Igazi intézkedő és tetterre kész ember volt, az ilyen személyiségeket világleletemben csodáltam és szerettem. Most különösen jó érzéssel töltött el az aktivitása.

Ernyedten ültem a tanácsterem hosszú asztala mellett, az ismerős, bizalmat és barátságot sugárzó arcok között. Kint, a szűk Vadász utcában néma csend volt, csak messziről hallatszott olykor-olykor puska lövés. Boldogan gondoltam a megmenekülésünkre. Biztosra vettem, hogy a cionista stáb jól fog dolgozni, számíthat ránk a tömeg az újabb szerencsétlenségben is. Bár még nem láttuk pontosan, mit kell tennünk, nem sejtettem, milyen hosszú ideig tart a pokol, és mennyi véráldozattal jár a munka, annyit tudtam, hogy új próbatétel előtt állunk.

Weiss Arthur szemlére invitált a félig homályos, elsötétített ablakú épületben. Most volt alkalmam megismerni Weiss Arthur igazi szervező-képességét és praktikus észjárását. Az épületben a régi rend uralkodott, de minden terem és fülke fal melletti oldalán plédok, takarók, esetleg letakart matracok heverték. A mellékhelyiségek és a mosdók folyosóin lesötétített, színes villanykörtek égtek. Az egyik udvari raktárhelyiségben ládák és polcok anyagából emeletes ágyak épültek. A földszinten láttam a konyhát és az éléskamrát a készletekkel. Az üzletház azt a benyomását keltette, mintha vállalkozó szellemű tulajdonosai a nyári szezonra turistaszállóvá alakították át. A félig sötét lépcsőkön botorkálva, és Weiss Arthur lelkes előadását hallgatva azt latolgattam magamban, hogy vajon milyen hosszú „szezonzár” rendezkedünk be?

Hívtak vissza a felső terembe. Lutz konzul és Krausz Miklós érkezett meg a Szabadság téri épületből.²²⁷ Hallották már, milyen kalandosan menekültünk meg, a két ház közötti telefon majdnem végig jól szuperált. Lutz boldog volt, hogy ott látott bennünket. Leültünk megbeszélni a munkarendet és a további tennivalókat. Elmondtam a nyilasházban szerzett benyomásaimat. Neki is az volt a véleménye, hogy a semleges követségeknek módjuk lesz segíteni, mert őket talán még a nyilasok is respektálni

²²⁷ Carl Lutz svájci alkonzul a Szabadság tér 12.-ben, az USA-nagykövetség épületében rendezte be az idegenérdek-képviselési irodát.

fogják. Nagy titokban elmondta, hogy újabb, erélyes amerikai demars készül. A tényeket a követség jelentéséből ismerik. Napokon belül tárgyalások kezdődnek a kollektív útlevélben szereplők kivándorlása ügyében.

Az újabb szerencsétlenség dacára ezen az estén mindenki optimistának bizonyult. Mikor megkérdeztük Lutztól, hogy szerinté meddig fog tartani a nyilasok uralma, azt felelte: nem sokáig, az oroszok előrenyomulását tekintve néhány hét alatt vége lesz.

Lutz és Krausz elment, mindenki lefekvésre készülődött. Mi a nagyterem szőnyegére „ágyaztunk” meg magunknak. A szőnyeg alatt irtózatosan kemény volt a padló. A gyerek a másik teremben, asztalra könyökölve, és a kabátjával takarózva bóbiskolt. Többször is kimentem hozzá. Az első, csendes Vadász utcai éjszakán nem sokat aludtunk, mégis biztonságban éreztük magunkat, és nyugodtak voltunk.

Komor, szürke reggelre ébredtünk. Nem tudom, hogy az elkövetkező hetek és hónapok Pest felett valóban napsütés nélküliek voltak-e, de én Vadász utcai tartózkodásom egész idejére visszatekintve csak szürke, komor és sötét napokra emlékszem. Voltak ugyan könnyedebb óráink és lefekvés előtti meghitt beszélgetéseink is, de a dolgok rohamosan elnehezültek.

Ahogyan a tragikus események követik egymást odakint, a Vadász utcai épület is nehéz gondok tömegével telik meg. Képzeletemben látom a házat és az eső áztatta raktárakat megtöltő tömeget, érzem a termék nehéz levegőjét és a csontjaimban a bénító félelmet. Minél tovább tartott, s minél nagyobb tömeg gyűlt a házban, annál inkább éreztük ezt. Nem hittük, hogy a zsványok az épületet sokáig respektálni fogják. S ez az aggodalmunk helytállónak bizonyult.

A gyorsan növekvő sokaság a mi félelmünkből még semmit sem sejtett. Korán reggel gyorsan szedelőzködtünk, a mosdófülkékhez hamar odajuthattunk. A délelőtti tervezgetéssel és rendezgetéssel telt, ültünk a telefonnál, vártuk a híreket, tanácskoztunk az ifjúsági mozgalmak beérkező vezetőivel. Már az első napok eseményeiből láttuk, hogy elérkezett a régen rettegett végkifejlet. Fel kell készülni rá, mint Jákob ősatyánknak a veszedelem idején: nemcsak imával, ajándékkal, hanem fegyverrel is. Az első napoktól kezdve megkezdődött a fegyverek becsempészése és el-

rejtése a pincék rejtekeiben. A fiúk egyenként surrantak be a gondosan őrzött, de adott jelre mindig gyorsan nyíló és becsapódó üveges nagykapun, s hozták kabátjuk, katonaköpenyük alatt a nagyrészt munkaszolgálatosok által szerzett fegyvereket. A katonai pisztolyokat és tölténytárat, az automata fegyverek alkatrészeit egyelőre a pincék földjébe ásták el.

Az épület az idők folyamán amolyan támaszpontfélélévé alakult át, ahonnan embereink a különféle vállalkozásokra, a nyilasházak²²⁸ kikémlelésére indultak, és ide tértek vissza. Sajnos voltak olyanok, akik soha többé nem érkezhettek vissza. Az Üvegházban megbújó embereket a tisztviselők családtagjainak hívtuk, legalábbis addig, ameddig a különböző nyilas és egyéb hatósági szervek ezt elhítték nekünk. Napokon belül beindult az irodai apparátus, amely mint majd látni fogjuk, úgyszólván éjjel-nappal üzemben volt, és 150-200 „konzuli tisztviselő”-t foglalkoztatott. Egy ilyen konzulátusi épület diplomáciai irodáinak a nagyszabású adminisztrációs munkája mögött igazán nem lehetett semmi gyanús ténykedésre gondolni... Így gondoltuk legalábbis mi.

A valóság az, hogy az első napokban megkezdődött a referensek családtagjainak, majd a további munkatársaknak, cionista familiáknak, zsidó vezető embereknek a Vadász utcába való bemenekülése. A dolog nem ment könnyen. Az utcán a közlekedés a garázdálkodó terroristák miatt életveszélyes volt. Ezenkívül a csillagos házak kapuja szigorúan zárva volt. Csak a nyilas brigantik dörömbölésére nyíltak ki, akik ezekben a házakban vígan randalíroztak, s főleg raboltak, és még jó volt, ha utána a szerzett zsákmánnyal gyilkolás nélkül továbbállottak. Meg kellett tehát alakítsuk haladéktalanul a saját „nyilas” gárdánkat, akik már az első nap megkezdték a munkát a városban. A mi nyilasaink heten voltak, csupa stramm, nagyszerű legény, a négy párt haluca. Amikor reggel Weiss Arthur rejtélyes arkifejezéssel a pincébe invitált bennünket, és a fegyveres nyilasokat ott élénk állította, először meghűlt bennem a vér, de miután hangos hahotába törtek ki, egyre-másra fedeztem fel a nyilas

²²⁸ Közkeletűen így hívták azokat az épületeket, amelyekben a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom működtetett irodát, kerületi központot.

mundérban az ismerős fiúkat. A nagy Oszit,²²⁹ Dávidot és a többieket. Ki lehet a sor végén az az ismerős, vékony arcú, sovány gyerek? Te jó Isten! Pinchász²³⁰ az, a kisvárdai rabbi fia, a Mizrachi halucok egyik vezetője! Múlt héten még pájesszal járkált, s most itt áll nyilas jelvénnel, karszalaggal, sapkában, fegyverrel a vállán, és komor arccal várja az indulást. A saját hosszú, vékony kamaszomra gondolok. Istenem, holnap ugyanúgy fog ő is beállni a sorba? És ha akarja, van-e jogom visszatartani? Mindenkinek fel kell sorakoznia! Mégis arra gondolok, hogy az én kis Pinchász barátom egyedül áll ma a világban. Már tudjuk, hogy a kisvárdai rabbit egész családjával deportálták. Odalépek hozzá, de ő észreveszi a szándékomat, és mielőtt megszólalhatnék, azt mondja: „Éppen őket akarom megbosszulni, most végre ütött az óra.”

Egyenként mennek ki az épületből, nagy garra csapják be maguk mögött a kaput, és hangosan indignálódnak az utcán, mint akik véletlenül alkalmatlan épületbe nyitottak be, és csalódva távoznak éppen. Kora délutántól feltűnő szaporán kezdenek beérkezni az addig csak ritkán szállingózó barátok. Kinn rekedt családok együtt, családtagok, aktivisták, akiket egy-egy marcona nyilas kísér. A megadott címeken a fiúk mint a kerületi nyilas pártház kiküldöttei jelentkeztek, és nagy hangon követelték a házmesterektől és a házbizalmítól a zsidónak a kiadását, akit parancs szerint családjukkal együtt kell letartóztatni és a pártházba bekísérni. A házbizalmi és a házmester a legtöbb helyen megszeppent, de volt, hogy szívesen tett eleget a nyeglén handabandázó és zsidózó „nyilas testvér” felszólításának. Készséggel rohant a „nyilas” előtt felfelé a lépcsőn a keresett zsidó lakást megmutatni. Bent a lakásban aztán nyers, sőt durva hangon adták tudtára a családnak, hogy parancsuk van a letartóztatásukra, és a pártházba való beszállításukra. 10-20 percet adtak nekik a legszükségesebb felsőruha, takarók és élelem összecsomagolására. A barátok legtöbb helyen tudtak már a dologról, telefonon, küldöncök útján próbáltunk nekik már a délelőtt folyamán értesítéseket küldeni.

²²⁹ Herman Auslander.

²³⁰ Dr. Rosenbaum Tibor.

Voltak olyanok, akik csak sejtették a dolgot, esetleg a nyilasnak az arca nagyon ismerős volt nekik, s nagy megdöbbenést színelve végigjátszottak a játékot. Voltak aztán barátaink, akik semmit nem sejtettek az egészből, és halálra rémülten indultak a fegyveres nyilastól kísérve lefelé a lépcsőn, sebtében összepakolt nehéz batyuikkal a hátukon, sokszor a lépcsőházban összesereglett megrökönyödött lakók sorfala között. Ha veszélytelenül megtehették a fiúk, a kapkodó csomagolás közben odasodródtak valamelyik családtaghoz, s tudtára adták, hogy miről van szó, de volt úgy, hogy csak kint az utcán tudták megmondani a boldogan fellélegző családnak, hogy ahova bekísérni óhajtják őket, az a Vadász utca 29. lesz. Azután pedig tovább is marcona képpel terelték maguk előtt a szomorú arccal bandukoló, nehéz batyuk alatt görnyedő embereket.

Estére majdnem megduplázódott a ház létszáma. Minden sarokban ismerősök örültek egymásnak, és boldog csodálkozással mesélték el a fiúk hihetetlenül vakmerő fellépését. Pinchász késő este másodszor jelentkezett már az általa „letartóztatott” delikvenssekkel: a Gestapótól nemrég szabadult Fränkel Jenőt és családját hozta be. A família, amely már retentő félelemben számolta a perceket, és várta, hogy tegyenek valamit az érdekükben, felszabadultan, de még mindig az események hatása alatt mesélte el Pinchász megjelenését.

Késő délután erős csengetést hallottak a földszinti házmesterlakás felől, majd türelmetlen kapudöngetést. Mint utólag kiderült, Pinchász döngette fegyverével a kaput, és mikor a házmesterné és a bizalmi megjelent a kapuban, ordítózni kezdett. A durva hang felhallatszott az emeletre: „Ne tátsa a száját, vén csoroszlya! Maga meg mit áll itt! Mondtam, hogy parancsom van bevinni azt a disznó zsidót, majd megmutatjuk neki, merre van Palesztina. Azonnal mutassa meg, hun lakik!” Nagy trappban vágta fel a Paulay Ede utcai ház (általa jól ismert) harmadik emeleti lakásába. Fränkel Jenő már messziről megismerte Pinchász hangját, de természetesen a feleségével együtt arcrándulás nélkül végigjátszotta a jelenetet. A félve kíváncsiskodó lakók szeme láttára az ordítózó nyilassal levonult a lépcsőn, hogy a kapun kilépve boldogan igyekezzen a Vadász utca felé.

Megérkezett az amerikai kormány újabb erélyes demarsa, amely a

magyar kormánynak többrendbeli jó dolgokat helyez kilátásba, ha a gazságokat abba nem hagyja. Lutz konzul azon melegében szaladt vele a külügyminisztériumba, és mesélte nekünk, hogy milyen hosszú orruk lett a külügyéreknek, mikor a jegyzéket kézbe vették.²³¹

Péntek, október 20. A sötét, esős hajnalban nagy kapudöngetésre ébredt az Üvegház népe. Percek alatt ébren volt az egész társaság mind a két teremben. Nagy ijedelem közben kezdtük magunkra kapkodni ruhadarabjainkat a félhomályban. A kaput másodszor is megdöngették, most már kiabáltak is. Mi azonban nem gyújtottunk villanyt, és a kapunál sem jelentkeztünk. A társaság némán várta a fejleményeket. Kinyílt a tanácsteremnek a Weiss-lakásra nyíló ajtaja, berohantak a félig öltözött családtagok, és nyomban be is csapták maguk mögött az ajtót. Legfőbb ideje volt, mert már a terem ajtaját kezdték döngetni. Most már megértettük a döngtetést kísérő szöveget is: a zsidó férfiakat szólították fel azonnali jelentkezésre. A hangoskodók a lakáshoz vezető kapun jöttek be, és jutottak egészen a nagyterem ajtajáig. Mikor már hallhatóan fegyver tusával verték az ajtót, Weiss Arthur harsányan megszólalt: „Mit akarnak itt? Ez svájci követségi épület. Hogy mertek ide bejönni?” Kint halk tanakodás kezdődött, de megint felharsant az egyik zsvány hangja: „Zsidókat keresünk, nyomban nyissák ki az ajtót!” Néhány perces szóváltás következett a bezárt ajtón keresztül. Weiss Arthur a külügyminisztériummal, a rendőrséggel és a városparancsnoksággal fenyegetőzött, a nyilasok szaporán ordítottak vissza, de érezni lehetett, hogy az erélyes hang használ, a támadás ereje gyengül. A zsványok lassan defenzívába kényszerültek, majd végérvényesen elhallgattak. Kisvártatva lefelé haladó lépteiket hallhattuk.

Aznap délben megjelent egy rendelet a 18–60 éves zsidó férfiak bevonulásáról.²³² A felhívás munkaszolgálatra szolt, de tulajdonképpen az

²³¹ 1944. október 28-án érkezett meg az Amerikai Egyesült Államok kormányának figyelmeztetése: a budapesti zsidók deportálása esetén a bűnösöket a háború után felelősségre vonják.

²³² A munkaszolgálatos századok mellett a fővárosi civil zsidó lakosok tízezreit adták „kölcson” a németeknek az ún. „keleti fal” építésére. Előzőleg azonban, 1944.

volt a célja, hogy törvényesítse az elhurcolásokat. A délben megjelent felhívás persze nem beszélt arról, hogy a csillagos házakból már hajnalban kihajtották a férfiakat. Elvitték a 70-80 éves embereket is. Az utcákat sorra vették az ordító nyilasok és rendőrök, a házakból percekben belül kellett levonulni a zsidó férfiaknak. Háromnapi élelmet kellett volna magukkal vinniük, célszerű lett volna téli öltözképről is gondoskodniuk, de a legtöbb házban annyi időt sem engedélyeztek a számukra, hogy valamit összecsomagoljanak. Így rengetegen vonultak az utcán kiskabátban, félcipőben, egy vekni kenyérrel vagy abroszba tekert étellel a hónuk alatt. Vitték, amit hamarjában összekapkodtak számukra az asszonyok.

Az asszonyok az ajtóban, a lépcsőházban, a kapualjakban álltak, és döbönt félelemmel nézték, amint a fegyveres martalócok puskatussal ösztönözték férjeiket, fiaikat gyorsabb cihelődésre. A tömeget a lóverseny-téren és a KISOK-pályán²³³ gyűjtötték egybe. (Ez utóbbi helyre cipelték ki a bergen-belseni csoport elutazása után a Columbus utcai, úgynevezett „védett” német tábor visszamaradt lakóit. A KISOK-pályán akkor a nyilas belügyminiszter megbízásából Batizfalvy kapitány²³⁴ parancsnokolt, aki ezelőtt mindenben igyekezett segítségünkre lenni, és egészen kivételesen rendesen viselkedett. Itt viszont eltúrte a kegyetlenkedést, a Columbus utcai táborból hozzánk menekültek egybehangzó vallomása szerint semmire sem reagált.)

Az embereket menetszázadokba osztották, úgy indultak a „sáncárkos” századok. Az oroszok már Pest megye déli határán nyomultak előre, oda indították a munkaszolgálatosokat a Ferihegy, Dunaharaszti, Gyálliget

október 20. (körül) elrendelték, hogy a 16–60 éves korú munkaképes zsidó férfiak, később a fiatalabb zsidó nők is „honvédelmi szolgálatra” jelentkezzenek. Feladatuk eleinte a Budapest környéki sáncok építése volt, ezért is nevezték őket „sáncászó zsidóknak”

²³³ A Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja fenntartásában működött sportpálya a főváros XIV. kerületében, Zuglóban, a Mexikói út – Erzsébet királyné útja – Columbus utca által határolt területen. Egy alkalommal, 1944. október 23-án gyűjtőtáborként működött.

²³⁴ Batizfalvy Nándor.

útvonalon. A zsidó századok erősen megfogyatkozva érkeztek a front közelébe. A kíséző nyilasok a napokig tartó gyaloglás közben nem adtak ennivalót, nem engedélyeztek pihenést az erőtlenül menetelő tömegnek. A lemaradókat lepuffantották, mint a beteg kutyákat. A halálmenetből megszökött férfiak az Üvegházban eszelős arckifejezéssel beszéltek a hajmeresztő kegyetlenkedésekről. Gács Teri férje²³⁵ is ebből a halálmarsból menekülve került be hozzánk, az Üvegházba.²³⁶

Egy hét múlva, az orosz támadás nyomása alatt a századokat visszafordították, de hasonló kísézőjelenségek mellett. Az emberek megtizedelve, kiéhezve és betegen kerültek a pesti oldalra. Pestszentimrén a nyilasok egy egész századot legyilkoltak.²³⁷ Sokan Budafokon, mások feljebb, Püspökfürdőn rekednek. A még jó erőben lévők közül sokaknak sikerült a nyilasok megvesztegetésével megszökni. A titokban eldugott jegygyűrűket, órákat, pénzt adták oda a keretnek. A svájci papírokkal mi is kimentettünk embereket, másoknak a svédek küldtek védleveleket, ennek ellenére a legtöbben az óbudai téglagyárba kerültek, és onnan a bécsi országútra, Hegyeshalom végállomással. A németek, akik megint átvették a rendelkezést, átvették a németországi munkára nekik megfelelőket. A többiek még náluk is szörnyűbb sorsra jutottak.

Két nap múlva megjelent egy plakát a 18–50 éves zsidó nők behívásáról.²³⁸ Október 23-án reggel hátizsákkal vonuló fiatal anyák és leányok tömege lepté el a pesti utcát. A szétesőben levő Zsidó Tanács maradéka megpróbál interveniálni a kisgyermekes anyák érdekében, de válasz sehonnan nem érkezik. A kapualjban megrázó jelenetek ját-

²³⁵ Obláth Lipót.

²³⁶ Gács Teri visszaemlékező könyvében, (*A mélységből kiáltunk hozzád*) az epizódot részletesen leírta.

²³⁷ 1944. november 3-án hatvan menetképtelen zsidót lőttek bele egy bombatölcsérbe.

²³⁸ 1944. október 26-án minden zsidónak minősülő 16–40 éves nőnek kötelezően be kellett vonulnia munkaszolgálatra. November elején azonban a varrni tudó 16–50 éves zsidó nők felé újból kihirdették a bevonulási felhívást, de aztán nem sokkal később ismét a 16 és 40 év közötti zsidó nők számára írta elő a Honvédelmi Minisztérium, hogy vonuljanak be „honvédelemmel kapcsolatos munkaszolgálatra”.

szódnak le: anyák búcsúznak apró gyermekeiktől, akiket majd a jóindulatú szomszédok vagy rokonok vesznek pártfogásba. Rengeteg aszszony nagyocská gyerekét kézen fogva viszi magával. A kapukból síró öregemberek integetnek az elmenők után. Az anyák és a lányok nem néznek vissza, összeszorítják ajkukat, nem sírnak. Indulnak a sorsuk elé.

Az a tény, hogy a bevonulásra 24 óra adatott, s hogy nem a házakból vitték el őket, alkalmat szolgáltatott a szökésre. Sokan szöknek keresztény ismerősökhöz, előveszik régen előkészített keresztény irataikat, s jelentkeznek Budán vagy a közeli falvakban mint kibombázottak.

Az Üvegház előtt is nagy tömeg áll, elindult az új akció. A ház létszáma másnap reggelre majdnem a duplájára emelkedett. A következő napokban a gyűjtőhelyek emberségesebb parancsnokai százával bocsátanak el asszonyokat, nem tudnak mit kezdeni az ezrekre duzzadt tömegekkel. A többség azonban nem szabadul, végigmegy a szörnyű kálvárián. Kispest, Püspökfürdő, Harkány, óbudai téglagyár és végül gyalogmenet 8-10 napon keresztül Nyugatra.

A bécsi országúton megjelennek a semleges követségek tisztviselői, a híressé vált svájci és svéd védlevelekkel. Megjelenik ugyanis a Szálasi-kormány rendelete arról, hogy el kell ismerni a külföldi követségek által kiadott igazolványok érvényességét, továbbá, hogy nem kell bevonulni semmiféle szolgálatra azoknak a zsidóknak, akik külföldi állampolgárok és érvényes útlevéllel rendelkeznek.²³⁹

Ez az utóbbi kitétel volt az, ami nekünk kellett. Úgy éreztük, ez az a pont, ahonnan végre kimozdíthatjuk a sarkaiból a Szálasi-féle aljas világot. Innen jutottunk el addig a gondolatig, amelyet az üveg-házi stáb Lutz konzullal spekulált ki egy éjszaka: aki a svájci kollektív útlevélben szerepel, az érvényes útlevél birtokában lévő személynek tekintendő. Ezen a mondaton épült fel a híres svájci mentőmunka, a Schutzpass-akció.

²³⁹ Mindennek háttérében nyilván a nyilas kormányzat azon vágya állt, hogy a tengelyállamok mellett legalább a semleges országok ismerjék el Szálasi Ferencet és kormányát.

„A svájci követség Idegen Érdekek Képviselőlete igazolja, hogy X. Y. a svájci csoportos (kollektív) útlevélben szerepel, és ezért nevezett érvényes útlevél birtokában lévő személynek tekintendő. Budapest, 1944. október 23.”

Ez volt a szövege annak a szép, merített papíron nyomott írásnak, amelyet felül még piros mezőben a svájci címer is díszített, és amelybe a nevet a megfelelő helyen géppel kellett utólag bevezetni. Egy hét telt el az Üvegházba menekülésünk napjától. Ez a néhány nap a tökéletes átalakulás és átállítás hete volt. Egy héttel ezelőtt csak éreztük, hogy valamilyen irányban el kell indulnunk, valamit tenni kell az apró egyéni akciókon túl. Most már tudtuk pontosan, hogy mit kell tennünk, és ami eddig türelmetlen idegesség volt bennünk, az most egyszerre lázas tevékenységgé változott. A Szálasi-kormány külső nyomásra és a semleges államok általi elismertetése reményében napokig tartó alkudozás után elismerte a kivándorlásra jelentkezők kivételezettségét.

A németek jóváhagyásával október végén megjelent rendelkezés szerint a kivándorlást engedélyezni fogják. A legvégső határidő november 15. Addig a szóban forgó személyeket a követségek megfelelő igazolvánnyal látják el. Az igazolásokat a hatósági személyek kötelesek elfogadni. Mi is tudtuk, és ők is, hogy ebből kivándorlás nem lesz. Viszont volt valami, amibe kapaszkodhattunk. November 15. három hét múlva lesz, mondtuk magunkban. Egy hajnalba nyúló tanácskozáson, a rádió mellett ültünk, néztük Magyarország térképét. Az oroszok a Duna–Tisza közén nyomultak előre, valahol Kecskemét körül folyt a harc.

Azon a hajnalon elkezdődött az Üvegház átszervezése. Az alvó emberek nem tudták mire vélni a hirtelen sürgés-forgást, amely körülöttük támadt, de mind talpon volt első szóra. Gyors mosakodás a sötét udvarban, az ágynemű és egyéb cókókók eltüntetése után az íróasztalok rakodása, a raktárakból deszkalapok és asztallábnak való gerendák szállítása kezdődött. Írógépek kerültek elő a szekrényekből és a táborlakók poggyászaiból. Az emeleti teremben és az üvegfülkékben, a földszinten az egykori műhelyben kartonnal leborított asztalsorokat állítottunk fel.

Irodává alakult át az épületnek úgyszólván minden zuga, még a telefonfülkék, sőt az utcára nyíló garázsok is.

Reggel kilencre az egész épület egy mozgósított hadsereg főhadiszállásának a képét mutatta. Az asztalok és a gépek mint a katonák sorakoztak fel egymás mellett és mögöttük ott ült már készenlétben a legalább száz referens és hivatalnok, gyors- és gépíró. Készenlétben vártak az összekötők, az expedíció emberei, a rendfenntartók, a futárok és a műszakiak. Az Üvegház kivándorlási irodája ehhez a nagyszabású üzemhez viszonyítva kis szatócsüzlet volt. Minden készen állott a jelentkezők fogadására és kiszolgálására. A megrendelők tömege pedig, a sok meghajszolt pesti zsidó nem váratott sokáig magára. Eddig is jöttek igazolást kérni vagy előjegyzésbe vétetni magukat, menedéket keresni, ideiglenesen vagy végleg megbújni az Üvegház rejtekeiben. Igazolócédulákat előbb is adtunk azoknak, akik a kollektív útlevelekben szerepeltek, illetve nálunk valaha előjegyzésben voltak. Most azonban, hogy a rádió is bemondta a Schutzpass, a védleveknek érvényességét, a bevonulásra kötelezett férfiak és asszonyok már hajnalban ellepték a Vadász utcai járdát, sőt, az úttestet. A sor percről percre nőtt, és mire a kapunyitásra került a sor, a kigyózó tömeg egyik vége az Arany János utcánál, a másik valahol a Báthory utca sarkánál volt.

A Schutzpassok – emlékszem – délelőtt még nem voltak készen, dél felé érkezett meg az első szállítmány. Kilenc óra előtt adtunk utasítást a kapunyitásra. Tízes-húszas csoportokban akartuk az embereket bebocsátani, de a két rendőr a saját embereinkkel együtt se tudta a tömeget visszatartani. Csak 80-100 fő után voltak képesek az ostromlott kaput megint bezárni. A tömeget a földszinti nagyteremben ülők vették számba, a gépírónők a kitöltött űrlapok alapján listákat készítenek. A kitöltött védlevelek átvételére másnap kellett jelentkezni.

A napok múltával a tömeg nem csökkent, hanem egyre nőtt. Kiderült, hogy nemcsak a szökött munkaszolgálatosok jelentkeztek, hanem azok is, akik az előző nap „elfelejtettek” bevonulni. Ők is, sok ezren, a Vadász utcában sorakoztak. A cionista stáb határozata szerint védlevelet elsősorban a bevonulásra kötelezett férfiak és asszonyok kaptak, az ő ügyük elintézése

halasztást nem szenvedhetett. A kormány rendelete 7800 svájci védlevél kiadását engedélyezte, ezzel lényegében az általunk családi certifikátnak minősített kivándorlási engedélyeket egyéni vízumokká alakították.²⁴⁰ Ez a „csekély” változtatás azonban bennünket nem alterált. A mi szemünk előtt nem a 7800-as létszám lebegett, hanem a három hét türelmi idő. Hogy azután mi lesz, ha addig nem ér véget a pokol, azt majd meglátjuk. Addig ki kell húzni! Úgyhogy nem akartunk „szőrszálhasogatók” lenni.

A többi semleges követség, úgy tudtuk, a svédek is, minden jelentkezőt (különösen az akció elején) körülményes igazolásoknak és válogató eljárásnak vetették alá. Mi a folyamatot végtelen módon leegyszerűsítettük. Az űrlapokat a földszinti tereméből majdnem percenként hozták fel a tanácsterembe. Az asztalok körül, a melléktermekben és az üvegfülkékben mindenütt referensekből álló bizottságok ültek. Ezek feladata volt a kérések elbírálása. A jelszó az volt, hogy mindenki, akit a védlevél megillet, 24 órán belül meg kell, hogy kapja az igazolást. Hogy kit illet meg? Első napokban azt gondoltuk, hogy elsősorban azokat, akik az alija-listára annak idején feliratkoztak, és most bevonulási parancs vonatkozott rájuk. Hamar rájöttünk, hogy nincs jogunk válogatni a bevonulásra kötelezettek között. Nem sokkal később már tudtuk, hogy a menlevél minden szerencsétlen testvérünket megilleti, aki az Üvegházban jelentkezik. Meg azokat is, akik nem tudnak eljutni a Vadász utcába...

Bevezettük a házhoz szállító szolgálatot. Formailag tartottuk magunkat a követség által előírt eljáráshoz. A referensek a bizottságokkal együtt hajnaltól éjfélig számba vették a kérelmeket. Minden kérvényező nevét listába foglalták, és egyidejűleg az asztal körül ülő gépírónők ki állították számukra a Schutzpassokat. Volt referens, aki 2-3 gépírónőnek diktált egyszerre. Voltak napok, amikor egyik-másik 18-20 órát ült a tornyosuló űrlapok előtt.

A kész védlevelre másnap reggel az utcára nyíló garázs előtt, külön sorban várakoztak emberek. Egy referens kiáltotta a nevet, az illető átvethette az iratot. Ebből persze hamarosan nagy tumultus keletkezett.

²⁴⁰ Erről szól: MNL OL K 63–1944–12929. – Géppel írt másolat.

Ez csak az elején volt így. Az ügymenetet hamarosan odáig fejlesztettük, hogy a délelőtti jelentkezők már délután kézbe kapták a Schutzpassukat, nem kellett másnap még egyszer jelentkezniük. Az egész procedura így is nagyon veszélyes volt. Meg kellett reszkírozni, hogy kimaradási időn túl is kitartsanak a sorban. Voltak rendőrök, akik külön juttatás ellenében elnézték a dolgot, azonban nagyon sűrűn látogattak a Vadász utcába nyilas alakulatok, és ezek bizony egész csoportokat vittek el a sorban állók közül. Ilyenkor nagy volt a riadalom és a futás, de a tömeg percekben belül megint összeállt. A hatóságoknál ez ellen se a követség, se mi magunk semmit nem tudtunk tenni. Így aztán voltak napok, hogy a délutáni védlevél-osztogatásnál a Schutzpass-igénylők egy-egy kisebb-nagyobb csoportja nem tudott már jelen lenni.

Új módszerekkel próbálkoztunk tehát. A sorba állított embereket néhány referens és gyorsíró az utcán próbálta névsorba foglalni. A 10-20 percenként felküldött listák nyomán félóránként jöttek le a védlevelek, amelyeket aztán ott nyomban szétosztottunk. Az új rendszer 3-4 napig volt érvényben. A megfélemlített, türelmetlen tömeg nem tudta a sorát kivárni, állandóan felborult a rend, körülfogtak bennünket, a falhoz szorulva sokszor már moccanni sem tudtunk. Egy esős szombat délelőtt a rendet már lovas rendőrök tartották fenn. A tömegtől sodortatva egyszer egy rendőrlő lábai alatt találtam magam.

A 7800-at erősen túlhaladtuk már, de mi csak osztogattuk a Schutzpassokat. A Jóisten kontójára. 7800-nál magasabb sorszám sose ment ki a kezünk alól. Nem csoda, ha a tömeg nőttön-nőtt, s hogy az egyéb követségektől elutasítottak is nálunk, az Üvegháznál, a Vadász utcában sorakoztak fel. Később Wallenberg is rájött a mi módszerünk helyességére.

A muszosok eleinte csak egyenként jelentkeztek az Üvegház kapujánál. Lopva, izgatottan jöttek, igyekeztünk őket soron kívül bebocsátani. Megjelent a rendelet a külön „védett” századokról,²⁴¹ amelyeket az egyik Aréna úti laktanyában a védlevelekből állítottak össze.²⁴²

²⁴¹ A Honvédelmi Miniszter 152.730/Eln/42/1944 sz. rendelete.

²⁴² V.ö. Szzita Szabolcs: *Halálérőd.* Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1989, 70–71.

Attól kezdve tömegesen érkeztek a Vadász utcába, tucatszám kérték maguknak és a környéken táborozó alakulatokban várakozó társaiknak a védleveleket. Ha a jelentkező ismerős volt, nem sokat teketóriáztunk, kiadtuk a bajtársaknak is a Schutzpassokat. Márpedig a cionista stábban mindig akadt valaki, aki ismerte az illetőket. Az Üvegház, és főleg a megváltó Schutzpass híre gyorsan eljutott az ország különböző részein táborozó, bevagonírozásra váró, országutakon vonuló, sáncmunkára kirendelt zsidó századokhoz. Voltak emberséges parancsnokok, akik a századból egész népes küldöttséget indítottak Pestre, a Vadász utcába, sőt, kísérő keretlegényeket is rendeltek melléjük, és meleg hangú levéllel adták kezükbe az egész század névsorát. Megható volt látni ezeket a fiúkat, amint a jobb érzésű keretlegényekkel egyetemben a bajtársaik védleveleiért harcoltak, és sürgettek minket, hogy mielőbb indulhassanak vissza bizonytalan jövőjű századukhoz.

A forgalom nőtt, és a tömeg egyre dagadt. A muszosok már éjjel-nappal jöttek, az ő számukra nem létezett hivatalos óra. Az Üvegház egyfolytában üzemelt – és zúgott. A Szabadság téri épületből jövet még hajnali órán, az utcasarkon is meghallottuk ezt a szüntelen zúgást. A ház előtt éjjelenként egész századok jelentek már meg, testületileg készültek meglogni, vagy menetszázadként „ejtették útba” a Vadász utcát.

A muszosok a földszinti nagyteremben és az udvarban táboroztak. Zengett a ház a kiabálásuktól. Mindenki a másik előtt akart Schutzpassokhoz jutni. „Ti még ráértek, a mi századunk már menetkész.” Az ordítás nem csak az épületben belül hallatszott, az eseményekről természetesen értesült a csendes utca, a környező házak minden lakója is. Eleinte megijedtünk a nagy zajongástól, aztán belenyugodtunk a megváltoztathatatlanba. Elvégre nagyüzem vagyunk, és egy nagyvállalat forgalmát nem lehet csendben lebonyolítani. Boldogok voltunk, mikor egy-egy alakulat nagy csörömpöléssel – és a Schutzpassok tömegével – kifelé indult a házból. Örülünk, ha aztán hírt kapunk tőlük az Aréna úti védett századból, hogy megérkeztek.

A Vadász utcai gépezet a megnövekedett feladatokat a régi apparátus-sal már nem tudta ellátni. A stáb bővült. Régi barátok újabb csoportjai

érkeztek, sok muszos is végérvényesen az Üvegházban maradt. A muszosok általában ügyes beszivárgók voltak. Még akkor is jöttek, láthatatlan utakon, az ifjúsági mozgalmak jóvoltából, amikor már régen tele volt az Üvegház.

A muszosok védleveleinek intézésére külön alakulatot kellett felállítani. A földszint minden helyiségét erre a célra engedték át. A muszos védlevelek elbírálásának ügye volt munkaszolgálatosokból összeállított külön bizottság elé került. A „civilek” nem szóltak bele a munkájukba, legfeljebb felügyeletet gyakoroltunk, és természetesen igyekeztünk a Szabadság téri épületből a megfelelő mennyiségű védlevelet kellő időben előteremteni. Ez is csak egy darabig volt így, nemsokára a fiatalok irat-hamisító műhelye a megfelelő védlevél-űrlapot már maga is elő tudta teremteni.

A muszosok védlevélrészlegének a fővezére Groszmann Sanyi, a somérok embere volt. Nagy segítségére volt a miskolci „különítmény” és számos haluc, ragyogó lányok-fiúk. A mindenre elszánt Kluger Lacira emlékszem, akinek a számára nem volt lehetetlenség. A haluc vezetők gárdája Hunwald Simchával bővült. A garanyi napok²⁴³ és az oroszországi büntetőszázad²⁴⁴ után, lesoványodva, kicsit szomorúan, de azért mosolyogva jelent meg a Vadász utcában. Nagy öröm fogadta minden mozgalom részéről. Az egyik tetre kész vezetője volt az Üvegháznak is, míg egy havas napon a nyilasok a ház elől el nem hurcolták. Az örökmozgó, okos képű, folyton intézkedő Gál Bandi jelenik meg előttem, amint Groszmann Sanyival és a miskolci stábbal állandóan újabb és újabb akciókon töri a fejét. Feltűnik Klein Vili, aki később az élelmezést segít megoldani.

A Schutzpass-utánpótlással egyelőre nagy gondjaink vannak. Krausz Miklóshoz, a Szabadság térre vittük naponként (inkább éjszakánként) az elrontott, használhatatlanná lett, ki nem kézbesíthető Schutzpassokat. Ő aztán újra és újra megvívta a harcot az új nyomtatványok engedélyezéséért. A blankettákat már mi nyomtattuk, de a bélyegzőt, a szép,

²⁴³ Nyilván az internálás időszakára való visszautalás.

²⁴⁴ A munkaszolgálatos századok mellett voltak külön büntetőszázadok is.

lila-barna pecsétet odaát nyomták rájuk. (A pecsét sok álmatlan éjszakát okozott később.) Sajnos, Lutz konzul nem egyedül volt a vásáron, ott volt még ebben az időben felette a követ,²⁴⁵ aki bizony nem volt szentimentális ember, inkább hideg diplomata. És ott volt mellette néhány követségi és konzuli al- és főtisztviselő, akik bizony nem mind értették meg az ő intencióit. Némelyik nem kedvelt bennünket. Lutz csak egy volt nekünk, igaz, hogy ez az egy felért az összes többiekkel, és azt hiszem, az igazi svájci szellemet egyedül ő képviselte. Az idegen érdekek képviselete az ő kezében volt ugyan, de nem akart felesleges háborúskodást a saját portáján, és azonkívül féltett bennünket is, az Üvegházat. Jól tudta persze, hogy a 7800-as számot többszörösen túlhaladtuk,²⁴⁶ nem tudta azonban megtagadni soha a további védlevelek kiadását. Hivatalos formába öltöztette tehát a napi védlevéladag kiszolgáltatását. Számba vette jegyzőkönyv szerint a visszahozott érvénytelen védlevélcsomagot, aztán kiszámolta a nyomda által hozzá szállított védlevelekből a megfelelő számot, átadta nekünk a pecsétnyomóját, kiment a szobából, és mi ketten-hárman elkezdtük a lázas pecsételést. És nem felejtettük lepecsételni soha azt a Schutzpass-tömeget se, amelyet külön csempésztünk át magunkkal minden alkalommal abból a kötegből, amelyet viszont a nyomdász a mi számunkra készített. Később az ifjúság jóvoltából saját nyomdánk is volt, amint az Üvegházon kívül dolgozó irathamisítóknak is.

Még fejünk búbjáig voltunk a muszosok ellátásával, mikor újabb szerencsétlenség szakadt a nyakunkba. Két héttel a Schutzpass-akció elindulása után a varrónők jelentkeztek az Üvegházban. A varrónők bevonulását a rádió útján rendelték el, de órákon belül megjelent a bevonulást elrendelő plakát is. A katonai hatóságok Budán rendeztek be nagy varrodákat, szünet nélküli termeléssel akarták – legalább részben – pótolni az elpusztult honvédelmi ruházatot.

²⁴⁵ Maximilian Jäger 1936 és 1944 között volt Svájc budapesti követe.

²⁴⁶ Ez igaz volt minden semleges állammal megkötött kvótára, amelyet nyilván az adott követség munkatársainak aktív hozzájárulása nélkül nem lehetett volna megtenni.

A varrónők tömege egy kora reggeli szürkületben lepte el a Vadász utcát. A Schutzpass-ellátmánnyal átmenetileg éppen bajban voltunk. Az asszonyok még késő délután is az utcán álldogáltak. Izgatottan telefonáltunk át Krauszhoz a Szabadság térre, többször személyesen is felkerestük. Lutz konzul nem volt az épületben, a konzulátusi tisztviselőikkel pedig nem tudtunk zöldágra vergődni. Esteledett már, mire Schutzpass nélkül visszaérkeztünk az Üvegházba. Az asszonyok nem mozdultak, vártak, féltek védlevél nélkül visszamenni a csillagos házakba. A cionista stáb úgy határozott, hogy ideiglenes igazolásokat adunk nekik.

Tíz percen belül a földszinti teremben felállították az asztalokat, mellük telepedett az igazolócédulákat osztogató alakulat. Weiss Arthur elemében volt. A villany éppen kialudt, akkoriban ez már gyakrabban fordult elő, az asztalokra gyertyákat állítottak. Weiss Arthur alakja a sápadt gyertyafényben mintha most is előttem állana, amint a gépelők feje felett az asztalok fölé hajol, és utasításokat ad. Az asszonyokat csoportokban bocsátják be. Kivételesen minden csendben zajlik. A kísérteties fényben halk utasításokkal terelik az asztaloknál görnyedő hivatalnokokhoz és a gépirók seregéhez a nőket. Formaságok nélkül minden asszony perceként belül a kezébe kapja az igazolást arról, hogy a svájci kollektív útlevélben szerepel, és hogy az erről szóló hivatalos védlevelet egy-két napon belül megkapja. A németek használtak sokféle „különleges” háborús iratot. Mi is létrehoztunk egyet, a „Schutzpass-Ersatz”-ot, a védlevélpótlást. Az elkínzott, reggel óta utcán fagyoskodó asszonyok mindenesetre felélegeztek a kis géppel írott cédula láttára. Boldogok voltak, mikor megémberegett kezükben az apró papírszelettel kifelé tartottak. Éjszaka bizonyára nyugodtan aludtak, abban a tudatban, hogy a másnap reggeli sorakozásnál az Üvegház váltóját beválthatják.

Annál nyugtalanabb volt az Üvegház éjszakája. A stáb ébren gubbasztott a sötétben. Lutz konzul valahol a budai rezidencián maradt, Krausz kétségbeesetten telefonált, hogy nem tud mihez kezdeni. Az épületben nincs felelős személy, Schutzpass egyelőre tehát nincs. Reggel majd a harcot előlről kezdi. Mi egymásra néztünk, reggelig nem várhatunk. Rövid tanakodás után megint a Szabadság teret hívtuk. Éjjel 1 óra van. Krausz

a telefontól ül. Csak annyit kérdezzük tőle, hogy Lutz szobája nyitva van-e, és tudnánk-e ott bizonyos halaszthatatlan munkát elvégezni, tekintve, hogy jelenleg nincs villanyunk. Krausz megértette, hogy mit akarunk, s azt felelte: „Nyitva van ugyan, de mindenesetre gyertek át!”

Tíz perc múlva öten vagy hatan vonulunk le az üveglépcsőn, ki az épületből, a néptelen, sötét utcára. A levegőt időnként irtózatosszerű detonációk reszkettették meg, órák óta bombázzák Budapestet. Fejünket lehajtva, libasorban vonultunk a házfalak mellett, mindegyikünk hóna alatt egy jókora köteg üres védlevél. A Szabadság téri épület bejáratánál Krausz várt minket. Zajtalanul lépkedünk a márvány lépcsőház vastag szőnyegén. Lutz szobája tényleg nyitva volt, de a szekrények és persze a nagy barna íróasztal fiókjai mind zárva. Krausz olyan mozdulatot tett, mint aki azt kérdezi: „Mit akartok most tenni?” Néztünk egymásra, a hatalmas íróasztalra, mígnem valaki megszólalt: „A bélyegzőt elő kell keríteni!” Minden zsebből kulcsomók kerültek elő. Az íróasztal fiókja percekben belül nyitva volt. Eszeveszett iramban kezdődött a munka. Hajnalban néhány ezer lepecsételt védlevéllel a hónunk alatt osontunk vissza a Vadász utcába. A Szabadság téri épületben szolgáló becsületes rendőr alig bírt velünk lépést tartani, pedig Krausz azért adta mellénk, hogy kísérsen minket, mintha lefogottak volnánk. Mikor az Üveg ház kapuján halkán belopakodtunk, a kapuőrök marcona muszorisai úgy fogadtak bennünket, mint a felmentő sereget, amely az ostromlott vár lebocsátott függőhídján keresztül most tartja bevonulását az ódon várfalak közé.

Már második éjszaka, hogy szemhunyásnyit sem aludtunk. Megszoktuk lassan, hogy akkor szunyókáltunk el egy-egy órára (nappal vagy éjjel, mindegy volt nekünk), amikor a munkában rövid szünet állott be. Kora reggel már az utcán sorakoztak a varrónők. Félve kémlelték az emeleti ablakokat, hogy nincs-e valami hiba? Az Üveg ház fényes és büszke ablaktáblái biztatón tükröződtek a felderengő világosságban. A svájci követség hivatalnokai betartják adott szavukat, s noha kicsit körülményesen, de pontosan be fogják váltani a látra szóló váltókat. A varrónők Schutzpassainak a kiosztása csodálatos gyorsasággal ment végbe. Még így is a késő éjszakáig tartott.

Mire végeztünk, félig ájultan merültem volna álomba a kis irodaszoba priccsén. Gács Teri, a mindig éber WIZO-asszony²⁴⁷ a lábamnál fogva felrángatott, és szelíd, könyörgő hangon még egy Schutzpasst kért egy elkésve érkezett varrónő számára. Félig még kábultan valami szörnyű gorombaságot akartam szegény Gács Teri fejéhez vagdოსni, mikor megpillantottam mellette a csapzott, csuromvizesre ázott, kendőbe bugyolált asszonyt, aki valahonnan a kültelekről csak most ért a Vadász utcába. Gács Teri kezében égő gyertya volt, azzal indultunk el hárman az alvó embereket kerülgetve, botorkálva a nagytermen keresztül, megkeresni az egyik titkos szekrény mélyén azt a dossziét, amelyben 5-6 tartalék Schutzpasst tartogattunk a legnehezebb és legsürgősebb esetekre számíva. Lebotorkáltunk a földszintre. Ott egy sebtében előkerített írógépen a nevet a megváltó Schutzpassba belepötyögettük. Gács Teri, a soha nem lankadó és soha nem fáradt jótét lélek, miközben az okmányt az asszony kezébe nyomta, hozzátett néhány jókívánságot is, és a lelkére kötötte, hogy vigyázzon magára a hajnali utcákon... Soha nem felejttem el azokat a hálás, megkínzott szemeket, amelyekkel ez a szerencsétlen asszony ránk nézett. És soha még olyan hálás embernek még nem voltam, mint Gács Terinek ebben a pillanatban.

A Vadász utcai üzemnek november eleje óta egy új osztálya volt, az országúti. A Schutzpassok kikészítése a város legkülönbözőbb pontjaira eddig is éjjel-nappal szakadatlanul folyt. A csillagos házakból érkezett megkeresésekre, telefoni kérésekre és a legfantasztikusabb úton hozzánk érkezett üzenetekre azon nyomban indultak a futárok, és szünet nélkül vitték az életmentő Schutzpasst, biciklin, gyalog, később a követség kocsiján. A nagyrészt fiatal fiúkból álló futáralakulat tagjai voltak az üvegházi mentőmunka igazi hősei. A követség pecsétjével ellátott fényképes igazolvány némi védelmet nyújtott nekik, de nem sokáig. A napi nyolc-tíz futár közül egy-kettő este nem jelentkezett. Voltak, akiket soha többé nem láttunk. Január elején az egyik ilyen

²⁴⁷ *Women's International Zionist Organization* (Nők Nemzetközi Cionista Szervezete).

hős futárunkat, Fürst Kálmánt egyik útvjáról hazatérőben a nyilasok a Vadász utcában, az Üvegház kapuja előtt lőtték agyon.²⁴⁸

November elejétől kezdve a házhoz szállító szolgálatot ki kellett terjeszteni a bécsi országútra is. Az óbudai téglagyárba zsúfolt emberek, lányok, öregasszonyok, a sáncmunkás századok maradékai ott meneteltek már ismeretlen cél felé. Hegyeshalomnál német válogató bizottság várt rájuk, amely munkaszolgálatra osztotta be az alkalmasnak minősítetteket. A gyöngéket és a betegeket a bizottság visszautasította, ők, néhány ezren, november közepétől étlen-szomjan, diarétól és vérhastól naponként megtizedelve hevertek a határ menti község pajtáiban, fészerek alján és parasztházak udvarában a rothadt szalmán. Az út maga, a híres dunántúli „halálmars” nyilvánvalóan nem azt a célt szolgálta, hogy a németek számára minél több munkaképes zsidót szolgáltatassanak ki, hanem éppen fordítva: azt, hogy Hegyeshalomig minél többen hulljanak el belőlük. A hat-hét napos szakadatlan menetelés, illetve hajsza ennek a célnak tökéletesen megfelelt. Volt úgy, hogy napjában csak egyszer pihentették le a fegyveres nyilas hajcsárok az agyonhajszolt szerencsétleneket, akikről a ruhadarabok már foszlányokban lógtak. A pihenőhely valamelyik falu sáros vásártere, vagy az országúti árkok széle volt. Nem volt külön az éjszakai szállás sem, és ennek megfelelő volt az ellátás is. Voltak a menetelők között olyanok, akik ennivalót napokon keresztül nem láttak. Sok beteg volt, annyira legyengülve, hogy jártányi ereje sem volt. Természetesen a halálnak a bécsi országúton bő aratása volt. Embereink, akik erről az országútról visszatértek, s az onnan szerencsésen hozzánk visszamenekültek mesélték, hogy egyes útszakaszokon az országút szélén, az árkok mentén és a pocsolyákban temetetlen holttestek feküdtek. Sokan közülük kimerültség és betegség következtében lehették ki megkínzott lelküket, de voltak halomszámra olyanok, akiket a nyilas hajcsárok golyója segített át életük utolsó, nehéz percein. Ezek voltak azok, akik már nem bírták tovább, és a közismerten „könyörületes” brigantik így siettek segítségükre, hogy szenvedésüktől mielőbb megszabadulhassanak.

²⁴⁸ Az eset január 5-én történt, lásd a DEGOB 3598 számú jegyzőkönyveket!

Hírhedtté lett a halálmarsnak a gönyői állomása, ahol a Dunán vesztelő néhány uszály „vérhaskórházzá” lett előléptetve. Ide zsúfolták össze azokat, akik már tovább menetelni nem tudtak, s akiknek nagy részét ott aztán végleg sorsukra hagyták. A szerencsétlenek közül százával kúsztak az éj leple alatt az uszályok korlátjához és vetették magukat nesztelenül az éjféli Dunába.

Az elsők között, aki a Vadász utcából a bécsi országútra kimerészkedett, dr. Ungár Sándor volt. A követség egyik kocsiján ment ki másodmagával. Egy köteg lebélyegzett Schutzpasst és egy apró írógépet vitt magával. Ezenkívül rengeteg kitöltött, kézbesíthetetlennek bizonyult Schutzpasst olyan nevekre kiállítva, akikről feltételeztük, hogy a bécsi országúton fogjuk őket megtalálni. Első útjáról másnap este érkezett vissza, és az ő előadásából értesültünk először arról a mozgó infernóról, amely most az esőverte bécsi országúton, a szürke novemberi magyar ég alatt vonult előre. Megállani a tömegek között nem nagyon lehetett, de ha ismerős arcokat fedezett fel, vagy ha a tömegből lemaradozókat figyelt meg, a lelassított kocsiból intett nekik, hogy húzódjanak az árokba vagy a bokrok mögé. Aztán a tömeg elvonulása után leállította a kocsit, számba vette név szerint a lemaradtakat, visszament a kocsinhoz, és percekben belül hozta nekik a frissen kiállított vadonatúj Schutzpassokat. Ezeknek egy része aztán vagy a legközelebbi állomáson igyekezett az illetékes hatóságoknál jelentkezni, vagy, nem sokat teketóriázva, mindjárt vissza-indult Pest irányába, és a legnagyobb része több-kevesebb viszontagság után egyenesen az Üvegházba érkezett meg.

Aztán merészebb lett, a pihenőhelyeken, a pajtákban és vásártereken állt le a kocsijával. A nyilasok előtt a svájci bélyegzővel ellátott fényképes konzulátusi írással igazolta magát, mindjárt hivatalos hangon szólította fel a zsványokat, hogy hívják fel jelentkezésre a svájci Schutzpassal rendelkezőket, esetleg azokat, akiknek volt, de elveszett. A védlevél-rendelkezésről tudtak a nyilasok, volt tehát közöttük olyan, amelyik nem ellenkezett. Ilyen helyeken aztán vígan osztogatta Ungár Sanyi a régi kötegből a sokszor egészen megfelelő, máskor csak hasonló névre szóló védleveleket. Esetleg olyan ürüggyel, hogy az illető neve a nála

levő alija-listában (amelyet tüzetesen átvizsgált ilyenkor) szerepel, ott, a helyszínen állított ki egy-egy védlevelet. Az így védlevéllel felruházottak egy nagy része később szerencsésen Pestre vissza is érkezett. Mikor aztán a védlevél-állomány elfogyott, ez már másnap délután volt, hazafelé tartva, még megtoldotta az első országúti mentőakciót egy további svindlivel. (Hiába, ha az ember letér az egyenes útról, nehezen talál oda vissza.) A szembejövő menetelő tömegek szélén bandukoló idős asszonyok egyike-másika előtt elhaladva, egyszerűen kiszólt a kocsiból, hogy maradjanak le, és aztán egy óvatlan pillanatban megpróbálta őket hirtelen a kocsiba tuszkolni. Őt ilyen kimerült asszonyt szállított haza első útjáról egyenesen az Üvegházba. A svájci jelvénnnyel ellátott autót visszafelé már senki nem tartóztatta fel.

November közepén Batizfalvy kapitány²⁴⁹ Ferenczy alezredes tudtával négy, szabad közlekedést biztosító hivatalos igazolást adott. A svédekkel megállapodtunk, hogy a négy menlevelet négy semleges követség között osztjuk fel. Minden követség egy-két követségi autóval, két-két emberrel, megfelelő számú védlevéllel és gyógyszerrel indult el a Bécs felé húzódó országutakon. A Wallenberggel történt megállapodásunk értelmében ezenkívül két nagy teherautót raktunk meg élelmiszerrel, rummal és gyógyszerekkel. Ahol aztán a svédek és a svájciak kocsija Schutzpass-osztogatás céljából megállt, mindjárt megálltak a teherautók is, és elkezdődött a megkínzott és elgyötört emberek számára az élelmiszer- és gyógyszerosztogatás.

A svájciak és Wallenbergék a mentést a téglagyárban kezdték el. A hivatalos nyilas pecsétekkel ellátott nyílt parancsok alapján embereink megpróbálták magabiztosabban fellépni. Kluger Laci, aki a mi kocsinkat vezette, zamatos miskolci kiszólások kíséretében gorombított le a meghökkent nyilasokat, aztán tömegével szedte ki már a téglagyárban az embereket, és irányította őket nyomban, rendőri kíséret mellett a Vadász utcába. Hogy pedig Wallenberg, a svéd akció vezetője mit vitt végbe ezeken a kirándulásokon, arról még a mi miskolci betyárjaink is ámulva

²⁴⁹ A kapitány szó itt Batizfalvy Nándor rendfokozatára utal (rendőrkapitány).

beszéltek. Szőnyegnél, egy táborhelyen, ahol az ő megállapítása szerint sok svéd védett volt, s akiket ő nyomban le is akart kapcsolni a menetről, majdnem közelharcra került sor a nyilasokkal. Gönyűn parancsot adott az embereinek, hogy a haláluszályokra rakják fel az élelem nagyobb részét. Miután pedig a munka nem ment elég gyorsan, nekivetkőzött maga is, és úgy diktálta a rakodó munkásoknak a tempót.

Az egyik hegyeshalmi túrára dr. Breszlauer²⁵⁰ kísérte el Kluger Lacit. A jegyzőkönyv, amit megérkezése után produkált a hegyeshalmi állapotokról, minden elképzelésünket meghaladta. Maga a robusztus ember, a régi kipróbált cháver, aki nemigen ijedt meg a saját árnyékától, és aki Vadász utcai tartózkodása alatt a legmerészebb akciókra vállalkozott, felismerhetetlenül letörve érkezett vissza napok múltán az üvegházi „paradicsom”-ba, ahogy mondta. Többek között egy elhagyott erdei romházat talált, közvetlenül a határ mentén, amelyben még élő embereket látott heverni a németek által át nem vett árnyalakok közül a már régen halott emberek tetemei között. A vérhas és a végelgyengülés utolsó stádiumában mozdulatlanul heverve vártak a megváltó halálra.

Egy este, a Szabadság térről jövet, az Üvegház előtti tumultusban egy ismerős fiatalasszony arcára figyeltem fel. Eszter volt, a szép erdélyi leány, aki évekig volt nálunk alkalmazott. Jól ment férjhez, sokáig nem láttuk, s most elkínzott, beesett arccal került elélem. Nem szólt semmit, csak megfogta a kabátom szélét, és úgy adta tudtomra erőtlenül, hogy vigyem be magammal. Előretoltam őt magam előtt a kapuhoz, mielőtt azonban belépett volna, még hátrafelé nézett. A túlsó oldalon, a járdán, egy szörnyen kancsal, ragyás cigány legény állt, neki intett, hogy elmehet. Csak aztán indult befelé.

Vadász utcai szállásunk így bővült egy jövevénnel, Eszterrel. Éjjel meghallgattuk Eszter szomorú történetét a réglagyárról, a halálmarsról és az ácsi réten való táborozásról. Esteledett, mesélte, amikor Ács alatt, a fáradtságtól kábultan a vizes rétre telepedhettek. Felfigyelt rá, hogy távolabbról egy szörnyű kinézetű cigány legény néz feléjük ki-

²⁵⁰ Dr. Breszlauer Leopold.

tartóan. Kis idő múlva a kancsal legény, szinte macskaügyességgel, melléje lopakodott. A rét mögötti kukoricásban lakik az anyja, a falu alatt, öt perc az út odáig, menjen vele, invitálta Esztert melegen, az éjszaka sötétjében kilopja őt a csoportból úgy, hogy senki észre nem veszi. Eszter szótlanul fordult el a szörnyű alaktól, s ő hason csúszva, ahogy jött, igyekezett a szomszédos bozótban eltűnni. Az egyik nyilas hajcsár valamit észrevehetett. Odament, és amint látta, hogy az Eszter mellett heverő idős asszony kenyeret majszol, a megfordított puskanyelével szó nélkül fejbe verte. Az asszonyt előtötte a vér, és úgy feküdt eszméletlenül egész éjszaka. Hajnalban Eszter különös motoszkálásra ébredt. A cigány legény guggolt mellette. Az arcát nem látta, csak az ijesztő szemfehérje világított. Halkan kérte, hogy menjen vele. Nem lesz semmi bántódása, majd aztán ő cigányruhába öltözteti, és visszakíséri Pestre. Eszter ránézett a vérében mellette fetrengő asszonytársára, nem érzett már semmi félelmet, sem utálatot, csak azt érezte, hogy ebből az iszonyatból valahogy ki kell kerülnie. És elment a legénnyel, aki azután el is kíserte őt a Vadász utcába.

Dr. Breszlauer többnapig hegyeshalmi tárgyalása nem járt ugyan közvetlen eredménnyel, később azonban, a Wallenberg-féle svéd csoporttal együtt mégis több száz svájci védett és beteg érkezett vissza a fővárosba. A védettek most már automatikusan az Üvegházba vonultak be, a betegeket igyekeztünk a Wesselényi utcai kórházba juttatni. Nagy részük siralmas állapotban volt, sokakat már végső stádiumban szedtek ki a hegyeshalmi vagonokból.

Az Üvegház létszáma közeledett a kétezerhez. Nagy tömegben voltak már bent az ifjúsági csoportok tagjai. A Budapest környéki bunkereket elég gyakran „plankolták” fel a nyilasok, az ilyen bunkerből megmenekültek majdnem teljes számban, az Üvegházban találtak menedéket. Naponta érkeztek a védettek csoportjai a bécsi országútról, és tömegével jöttek a muszosok. A „védett” századok létszáma tudniillik nagyon erősen megnövekedett. Nyilvánvaló lett a nyilas hatóságok előtt, hogy a svájci követség a kiadott védlevelek számát „némileg” túllépte, így fenyegetett a veszély, hogy a védett századokat deportálni fogják.

A legnagyobb baj az volt, hogy november 15. veszélyesen közeledett. Ez volt tulajdonképpen a Schutzpass-osztogatás végső dátuma. A magyar kormánnyal, majd a németekkel való megállapodás szerint is eredetileg eddig a dátumig az összes védetteknek el kellett volna hagyniuk az országot. A nyilvánvaló adminisztratív és technikai akadályok, az utazási nehézségek, a vagonhiány miatt a kivándorlás mindig későbbre halasztódott. A semleges követségek által számon tartott, kivándorlásra feliratkozott védett személyek a megadott dátumig kötelesek voltak bevonulni az úgynevezett védett házakba. Közölték, hogy aki védettet november 15. után a hatóság a védett házakon kívül talál, azt deportálják.

Bár a magyar és a német hatóságok előtt nyilvánvaló volt, hogy az adott körülmények között a kivándorlást nem lehet lebonyolítani, a svájci és a svéd követségénél – ezek rendelkeztek a legtöbb kivándorlási engedéllyel – állandóan siettették azt. Mi, mint jó fiúk erre fel a külügyminisztériumot állandó beadványokkal ostromoltuk a német átutazás megszerzésére, vagonok rendelkezésre bocsátása ügyében. Ugyanakkor Lutz konzul a rendes postával, hogy a magyarok is elolvassák, állandóan sürgős beadványokat menesztett saját kormányához, amelyben kérte azt, hogy interveniáljon külön is a németeknél a csoportok Svájcig való átengedése tárgyában.

Mi persze tudtuk, és Lutz is tisztában volt vele, hogy egy hirtelen kivándorlási lehetőség a legnagyobb szerencsétlenséget jelentené számunkra. Mit kezdtünk volna a 7800 svájci kivándorló után visszamaradt, most már jó néhány tízezernyi Schutzpass-tulajdonossal?

Így viszont ránk szakadt az újabb baj: a védett házak. Húztuk az időt, ameddig lehetett. November 10. körül azonban a nyilas hatóságok türelmetlenek lettek, s kezdték a rég kijelölt újlipótvárosi házakból a régi lakókat kiköltöztetni. A kiürített házak zsidó lakóinak egy része a távolabbi utcák csillagos házaiba került, de sajnos nagy tömegük az óbudai téglagyárba. A svájci védettek számára 72 házat jelöltek ki. Ezekbe a házakba kellett, hogy bevonuljon a 7800 svájci védleveles. Mi be is utaltuk a 7800 személyt, de amikor az illetők megjelentek, ott már sok ezer más, svájci védlevéllel ellátott zsidót találtak. Nyilvánvaló volt, hogy valami-

lyen „tévedés”-nek kellett fennforognia. A kellemetlen csak az volt, hogy a „tévedésre” a nyilasok is kezdtek felfigyelni. Egyre-másra küldték a követségekre a különféle igazoltatásoknál elszedett, láthatóan hamis Schutzpassokat, és bizonygatták kitartóan, hogy szerintük a 7800 védlevélnek a többszöröse van már forgalomban. Kezdtünk tehát gyanúsak lenni.

Bejelentettük ezért, hogy tisztogatást viszünk végbe a Schutzpass-tulajdonosok között. Majd mi rájövünk a csalásra, csak persze a hatóságok adjanak rá módot, s főleg engedélyezzenek időt erre a célra. Kiment a rendelkezés a Schutzpassok átcserélésére. Az Üvegház elkezdte a különféle, eredetileg német pecséttel kibocsátott védlevelek átcserélését francia nyelvű bélyegzővel ellátottra. A csere lebonyolítása szigorúan a nálunk „névsorba foglalt” 7800 személy listája alapján történt, és nagy precizitással. (Újabb időhúzás, további Schutzpass-osztogató.)

A hatóságok azonban kezdték a védett házak létszámát felülvizsgálni. Lutz erőlesen tiltakozott mind a magyar, mind a német kormánynál, mondván, hogy a védett házak szigorúan a követség felügyelete alatt állanak. A hatóságok a svájciakkal egyelőre türelmesek voltak. A magyarok még mindig remélték tőlük a Szálasi-kormány elismerését, bár a válasz sehogy sem akart megérkezni, a németeknek meg minden egyéb okuk megvolt arra, hogy ezt az utolsó kapcsolatot a világgal, amit nekik Svájc jelentett, ne adják fel. Kijött a rendelkezés, hogy a védett házak átvizsgálása és a létszám megállapítása csak a követség embereinek a közreműködésével történhet.

Az atrocitások és bitangságok persze ettől fogva a védett házak ellen állandóan folytak, de az úgynevezett hivatalos létszám-megállapításoknál mi is állandóan jelen voltunk. Ez azért volt fontos, mert így naponta majdnem pontosan tudtuk, hogy melyek azok a házak, amelyek másnap sorra kerülnek. (Kitűnő kapcsolatot tartottunk fenn az V. kerületi nyilas különítménnyel, Győri nyilas testvérrel²⁵¹ és a társaival, akiket később mind felhúztak, de akiknek egyelőre rendes havi apanázst folyósítottunk,

²⁵¹ Győri Dénes kerületi vezetőnek a Szent István körút 2. szám alatt volt a székhelye.

és később megfelelő adagokat az Üvegház élelmiszerraktárából. A hiba csak az volt, hogy minden kerületnek volt külön nyilas különítménye, amely garázdálkodás céljából más kerületekbe is átlátogatott.) Ezen épült fel a 7800-as lista legendája, amelyet azóta versben is, prózában is többen megénekeltek, s amely bizonyára be fog majd kerülni a szerencsésen megmentett pesti zsidóság majdani történetébe.

Az Üvegházban, illetve a november végén létesített másik épületben, a Wekerlében ettől kezdve éjjel-nappal folyt a 7800-as lista összeállítása.²⁵² Minden éjszaka másik lista született, mindig arról a néhány házról, amelyet a másnapi népszámlálásra kijelöltek. A sorra kerülő házak lakóinak a névsora általában feltűnően stimmelt. Úgy készült tudniillik, hogy embereink előző nap felvették az illető házak állományát és névsorát, s a Wekerle utcában éjszaka át-, reggelre összeszerkesztették. A tökéletesen egész, teljes 7800-as listát persze mi a kezünkől soha ki nem adtuk. Ilyen nem volt, de nem is lehetett. A 7800-as listát naponta változtatnunk kellett, hogy mindenki beleférjen.

A pecsétet is vizsgálták a nyilasok. Már tudták, hogy sok hamis Schutzpass van forgalomban, de azt még nem tudták, hogy a kifogástalan pecséttel ellátott védlevelek nagy tömege is hamis.

Következett a Schutzpass megsemmisítésének a korszaka. Garmadával semmisítettek meg védleveleket, jó bélyegzővel ellátottakat is. Rengetegen kerültek megint a téglagyárba. Hála istennek nagyon sokan kerültek onnan megint vissza is. Most már mindenki a Vadász utcába, az Üvegházba igyekezett. Ez volt az új Róma, ahová minden út vezetett. Aki tehetett, beszivárgott, és a nagy zsúfoltság dacára maradt is. A többiek tovább vándoroltak, de ehhez új védlevéllel kellett ellátni őket. Természetesen „szigorúan” a 7800-as kereten belül, és „vaskalaposan” a nálunk felfektetett nyilvántartás szerint. A Schutzpass-osztogatás tulajdonképpen soha le nem állott.

Az Üvegház utcai részén, a földszinti nagyteremben és az emeleti termekben készültek a védlevelek, éjjel-nappal írták és szerkesztették a listá-

²⁵² Wekerle Sándor utca 17.

kat. A létszám veszélyesen közeledett a kétezerhez, s az embereknek élni is kellett... Az épület belső részében, az udvaron és a pincékben kitűnően megszervezett élet volt. A kis apparátusból semmi sem hiányzott. Először is a közéleti stáb: Klein Vili, Gedeon Bandi és a kis Geier.²⁵³ A főintéző és készletfelhajtó az öreg Somló bácsi²⁵⁴ volt, akihez fogható leleményes élelmezési főnököt én még életemben nem láttam. Mint volt importőr, kint a városban két nagy élelmiszerraktár felett is rendelkezett. Az egyiket már november elején felgyújtották a nyilasok, és az majdnem teljesen elpusztult, de a másiktól még hetekig hordta be az élelmiszert a Vadász utcai raktárába. Mikor ez is kiapadt, Somló bácsi akkor is kiment, majdnem naponként a kis teherkocsijával, és esténként mindig megrakodva érkezett az Üvegházba vissza. Biztos, hogy nagyon veszélyes vállalkozás volt.

Később megnyílt a Wekerle utcai raktár is. Ez már a Vöröskereszttel való együttműködés eredménye volt. Groszmann Sanyi vezette ezt a raktárt, miután a Vadász utcából ide tette át a székhelyét. Eleinte az Üvegházba menekült tehetősebbektől bizonyos összegű heti élelmezési járulékot szedtünk, és ezekből az összegekből igyekeztünk élelmiszert beszerezni. December közepére azonban elfogytak a készletek a városban. Nehéz volt a beszállítás is, az élelmezési stáb nagy gondokkal küzdött.

Az épület udvari részén álló hatalmas konyha november közepe táján már 2000 ember számára szolgálta ki a napi háromszori étkezést. Eppler Sándorné, Widder Manóné, Rosenfeld Farkasné és Scheer Tiborné²⁵⁵ volt a főszakács, és töméntelen segítő kukta, tálaló, mosogató, felszolgáló asszony és leány volt a segítségükre. Eleinte a lakók körletek szerint maguk vonultak le az ételért, de a rengeteg referensnek, hivatalnoknak, gépírónőnek, a postázórészlegnek (naponta ezrével érkeztek a levelek) fel kellett hordani az ételt. Ők nem vesztegethették a drága időt a sorállással. A hatalmas védlevélkupacok között kanalazták a jó, forró répa-, bab-, vagy káposztalevest, és ették utána a tört krumplit. De jó

²⁵³ Dr. Geyer Arthur.

²⁵⁴ Somló Sándor.

²⁵⁵ Helyesen feltehetően Sher Tiborné.

is volt az a tört krumpli! Hát még azok a jó héjában sült apró krump-
lik, amiket a gondos szakácsnők küldtek fel nekünk hajnaltájban, ha a
munka nagyon hosszúra nyúlt! Olyan jó sült krumplit azóta sem ettem.

Volt egészségügyi osztályunk is, ragyogó betegszobával. Az utcai te-
remből homályos üvegfallal elválasztva. A betegek számára Budapest
legjobb orvosai állottak rendelkezésre. Válogathattunk közöttük. Böhm
Sanyi, Weinberger Ödön, Eppler Henrik, Nagy Laci voltak a Vadász-beli
üdülőház legtöbb munkával ellátott orvosai. Bármilyen keresett orvosok
voltak odakint az életben, akkora betegforgalmat biztosan nem bonyo-
lítottak le azelőtt, mint amilyet az Üvegházban.

Volt műszaki osztály, mérnökökkel, lakatosokkal, szerelőkkel, autó-
javítókkal, sofőrökkel. 72 védett ház tulajdonosai lettünk egyik napról
a másikra. A javító-szerelő osztagoknak úgyszólván óránként kellett ki-
vonulni valamelyik épülethez. A védett házakban külön lakáshivatalunk
működött, amely naponként igazította el a lakókat, esetleg próbálta
átirigálni a zsúfoltabb házak lakóit a ritkábban lakott épületekbe, no
és vette fel a másnapi „népszámlálás”-hoz az adatokat. Az emberek az
Üvegházból percnként indultak a védett házakba, a most már állandóan
rendelkezésünkre álló három követségi gépkocsit külön részleg dirigálta.
Sosem felejttem el a vékony Lakatos mérnököt, akinél pontosabb ember-
rel nemigen találkoztam. Az esténként felhozott indító-könyvben ilyen
adatok voltak: „8 óra 01 perc, a nagy kocsi a lakáshivatal beosztottjaival
indul a Hollán utcába. 8 óra 07 kis kocsi garázsba be, 8.14 és fél perc-
kor ki a Wesselényi utcai kórházba G.-nével. 8.43 perckor a nagy kocsi
sértetlenül beérkezik két futárral” stb., stb. Még mondja valaki, hogy
nem voltunk egy precíz nagyüzem!

Egyik orvosunk újlipótvárosi rendelőjéből és lakásából a védett há-
zak betegei számára ragyogóan felszerelt követségi kórházat rendeztünk
be. Volt abban röntgenlaboratórium, műtő és ragyogó tiszta betegszobák
hófehér ágyakkal. Mi ebben az időben a hófehér ágyakat már csak
emlékezetből ismertük.

Volt az Üvegházban jogügyi osztály is. Dr. Beregi Endre volt a legfőbb
helytartója, ő járt ki, leggyakrabban az V. kerületi rendőrségre, ahová a

Vadász utcában felsorakozott tömegből mindig nagy csoportokat kísérték be. Kitűnő összeköttetései voltak, és sok lefogottat sikerült kihoznia, még mielőtt az őrszobáról a nyilasok elcipelték volna őket.

Az Üvegház hivatali stábjá is folyton bővült. Dr. Róth Siegfried érkezett be hozzánk a Buda vidéki Gestapo-fogházban²⁵⁶ eltöltött hosszabb pihenője után. Ő lett később a Wekerle utcai stáb fő statisztikusa. Megérkezett a Horthy-ligetből szabadult különítmény, néhány halucvezér, Dévivel az élükön.

A háznak voltak rejtett zugai, ahová jó volt időnként egy-egy félórára elvonulni. Az ember úgy érezte magát, mintha hirtelen idegen, békés és nyugodt világba csöppent volna. Az ifúságnak elkülönített pince- vagy padlásrésze volt, ahol – csodálatos, de így volt – békebeli kultúra virágzott. A haluc ifúság úgy tartotta meg itt megbeszéléseit, héber nyelvóráit és egyéb előadásait, mint azelőtt a hachsarákon.²⁵⁷ A tanulás nem állhat meg, aki nincs szolgálatban, az sem henyélhet. A legszorgalmasabb előadótanár fent, a Bné Akiba udvari padlásának egyik sarkában a szegény megboldogult Klein Károly barátunk volt.

Ami végre a vallási életet illeti, azt hiszem, ebben a tekintetben az Üvegház semmi kívánnivalót maga után nem hagyott. Az „orthodox” pince lakói között rengeteg volt olyan, akinek a kezéből a talmudfóliáns soha nem hiányzott. Welz rabbi és a soproni Pozen rabbi²⁵⁸ voltak ennek a birodalomnak az elismert szellemi tekintélyei, noha Tóra-tudósok és az egyéb zsidó tudományok művelői voltak ennek a pincének lakói. Itt lakott Richtmann Mózes, és itt volt fellelhető a szeminárium egyik-másik tudós tanára is Löwinger rektorral²⁵⁹ és a fiatal Scheiber rabbival.²⁶⁰

Esténként, gyertyagyújtás után – villany már ebben az időben nemigen volt – ha lement az ember az „orthodox” pincébe, mintha közép-

²⁵⁶ Az ún. Gestapo-fogház a budai Fő utcában, a Pestvidéki Fogház épületében volt.

²⁵⁷ Hachsara: mezőgazdasági munkára felkészítő tábor, a palesztinai kivándorlás előfeltétele.

²⁵⁸ Helyesen: Simon Izrael Posen.

²⁵⁹ Löwinger Sámuel.

²⁶⁰ Scheiber Sándor.

kori katakombák mélyére érkezett volna. Október végén egy este ott imádkoztam velük, Jahrzeitom volt. Soha azokat a kékesen pislákoló kísérteties gyertyalángokat és azt a mélységes áhítatot a boltozatos pince mélyén nem felejttem el.

Ha időnk volt, késő este, ide mentünk le felkeresni dr. Richtmannt, egy kis éjféli beszélgetés céljából, ő éjféli symposionnak nevezte el ezeket a magas színvonalú üvegházi diskurzusokat, csak a megfelelő gazdag vacsorát reklamáta mindig.

Az „orthodox” pince jellegzetes, örökmozgó figurája volt Eckstein tanár, a ház fáradhatatlan postamestere. Ő dirigálta az Üvegház egész postaforgalmát. Ide érkezett meg esténként állandó felderítő és védlevél-kézbesítő útjairól a hallgató Platschek tanító. Míg aztán egyik útjáról soha többé nem tért vissza. Az Üvegház igazi hőseinek egyike volt.

A létszám most már óráról órára nőtt. Esténként, amikor összeült a bizottság, most már állandó téma volt az újak bebocsátása. A zsúfoltság olyan méreteket öltött, hogy az egyes termekben szobaparancsnokokat kellett kinevezni, különösen az éjjeli fekvőhelyek körül támadt viták elrendezésére. Éjfél felé, amikor végre a kis irodahelyiség sarkában leraktam magam, nagyon sokszor valamelyik szobaparancsnok azzal vert fel, hogy menjek a körletébe igazságot tenni, mert egyedül már nem tud rendet teremteni. A színhelyen rendszeren két negligzében lévő, talán a rendesnél kicsit korpulensebb lakót találtam, akik gyertyafény mellett, a szomszédok püsszegésétől kísérve azon vitatkoztak, hogy melyikük követett el „határsértést” a másik terhére. Szorgalmasan méricskéltek a padlót kinyújtott araszukkal. 35-40 centiméter volt már csak az egy személyre kimért hely. Nem csoda, ha az egymás mellé került testesebb törzslakók már csak oldalukon fekvé fértek el egymás mellett.

Egy Svájcban élő magyar zsidó üzletember, Georges Mantello, El Salvador genfi konzulja volt az ottani segítő bizottság egyik legaktívabb tagja.²⁶¹ Mikor a deportálásról és a megsemmisítő táborokról szóló első

²⁶¹ El Salvador konzulja Castellanos ezredes volt, Mantello (Mandel György) pedig a konzulátus főtitkára.

dokumentumok a kezébe kerültek, azonnal riasztotta a világlapokat. Neki és dr. Riegnernek, a Zsidó Világkongresszus titkárának köszönhetően Roosevelt jegyzékei²⁶² és egyéb, kora nyári külföldi tiltakozások.²⁶³ Minden befolyását latba vetette, hogy a segítség-szervezetektől pénzt szerezzen a magyar cionisták számára. Tevékenységét a felszabadulásig folytatta, a legnagyobb jótevője volt annak a bergen-belseni csoportnak is, amely végre Svájcba érkezett. Mindenki, aki hozzáfordult, nála a legmelegebb fogadtatásra és istápolásra talált.

Mantello ötlete volt az El Salvador-i állampolgárság. Az egyetlen hátránya a mi számunkra csak az volt, hogy az iratok nevekre kiállítva érkeztek hozzánk. Viszont hivatalos írás volt, valódi pecséttel és aláírással, később fénykép is került rá, s a magyarországi és a világ minden részéből jövő magyar zsidó hozzátartozók által megadott nevekre és címekre érkeztek nagy tömeggel. Több ezer magyar zsidó ezek segítségével menekült meg. El Salvador Köztársaság ideiglenes székhelye nálunk, az Üvegház emeleti nagytermének jobb oldali, utolsó üvegfülkéjében volt. Dr. Geyer Albert volt a köztársaság legfőbb meghatalmazottja. A kicsi, de előkelő külföldi hatalomhoz illő méltósággal fogadta a kiértésett feleket (egyiket-másikat a szegény futárok az állandó címváltozások miatt hetekig nem tudták fellelni), és adta kezükbe boldogan a nagyméretű hivatalos írást.

Egy délután megjelent a Vadász utcában Steiner úr, a svájci követség titkára, aki már régóta nem nézte jó szemmel a ténykedésünket. Hoszszan tárgyalt Weiss Arthurral és Mezei Rudival, majd hozzám lépett, és ellenkezést nem tűrő hangon kijelentette, hogy ezt a rendetlenséget és az egész tömegszállást, amit itt a követség leple alatt intézményesítettünk, a svájci követség nem tűri tovább. Tudja, hogy mindezt a mozgalmak csinálják, amelyekért én vagyok a felelős. Felszólít tehát, hogy másnap

²⁶² 1944. március 24-én az elnök óva intette a magyar hatóságokat a kegyetlen zsidóellenes intézkedések végrehajtásától, június 26-án pedig már figyelmezteti az ország vezetőit a következményekre.

²⁶³ XII. Piusz pápa 1944. június 25-én, Gusztáv svéd király június 30-án tiltakozott a zsidóellenes intézkedések, illetve a deportálások miatt.

este 6 óráig a házat ürítsem ki úgy, hogy abban csak a tisztviselők és a szorosán vett hozzátartozók maradhatnak bent. A hangja kemény és szigorú volt, azt mondta, ha nem intézkedem, majd ő fog intézkedni, és majd meglátjuk a következményeket. Még azt is kifogásolta, hogy olyan tétozva állok, amíg hallgatom.

Őszintén szólva tényleg csodálkoztam, hogy a felszólítás hallatára még egyáltalában állni tudok a lábamon, de nem tétováztam. Azt mondtam neki, hogy nem tudom a házat kiüríteni, és azt meg sem fogom próbálni. Egyébként majd közvetlenül érintkezésbe lépünk a követséggel. Rettenetes haragra gerjedve ment el, illetve ment volna, ha a tömegben keresztül magának utat vághatott volna, így tehát előbb az egész kapuőrseget mozgósítani kellett, hogy valahogy az épületből kijuttassák. Nagyon le voltam persze törve, amikor késő este a Szabadság térre bandukoltam.

Lutz nem volt az épületben, és másnap csak Krausztól értesült a történekről. Ő, aki ismerte az Üvegházban uralkodó viszonyokat, és tudta, hogy mit kockáztat, nem habozott mellénk állni ebben az esetben sem. Először keményen megmondta Steiner úrnak a magáét, majd közölte vele, hogy az idegen érdekek védelme (az Üvegház) attól kezdve nem tartozik a reszortjához. Steiner urat soha többé nem láttuk.

Az épületben a zsúfoltság valóban életveszélyessé vált. A létszám a 2000 fölé emelkedett. Rendszeres munkáról már nemigen lehetett beszélni. Kapóra jött a Krausz által felvetett újabb terv, a Wekerle utcai Kammer-ház két emeletének a kibérlése további követségi irodák számára. A megállapodás hamar létrejött, Lutz konzul a területenkívüliséget ügyesen megszerezte, és november második felében elkezdődött a referensek átköltözése. A Kammer-cég a ragyogóan berendezett, tágas irodákban még a hatalmas szőnyeget is otthagya nekünk. Így született meg a svájci követség második cionista mentőállomása: a Wekerle.

Az Üvegház élén természetesen Weiss Arthur maradt. Magam is úgy határoztam, hogy maradok, különösen azért, hogy mellette dolgozhassak. Éjfél felé bejött hozzám, a kis irodába. Nagyon komoly és ünnepélyes volt. Napok óta szeretne velem beszélni, de egyikünk se jutott hozzá, hogy a rendes esti megbeszélésre összeüljünk. Hallotta, hogy esetleg én

is átmegyek a Wekerlébe. Nagyon kellemetlenül érinti a dolog, biztosra vette, hogy a régiek közül legalább én mellette maradok, hiszen mi igazán jól dolgoztunk együtt. Meglátom, hogy ezután még nagyobb összhang lesz közöttünk. Reméli, hogy engem nem csábít a nagyobb kényelem. Megpróbálja a lakás fürdőszobáját rendbe hozni, és talán akkor a magunk embertelen helyzetén is könnyítenénk valamit. Az Üvegház mégiscsak az a hely, ahol a munkát elkezdjük, ahol a nagyobb tömeg van, ahol nagyobb a veszély. „Meglátod – mondta befejezésül és vigasztalásul – itt meg fogjuk úszni. Maradjunk együtt!”

Másnap egész nagyszerű teljesítménnyel lepett meg bennünket, különösen engem. Kora délelőtt mosolyogva intett felém a nagyterem másik sarkából, az udvari erkélyhez mentem vele, és elcsodálkozva láttam a hatalmas társzekerek bevonulását a kitért nagykapun keresztül. Megszámlálhatatlan sok óriási hordót és borsajtoló kádat raktak le az udvar közepére. Hetek óta naponta mondtam neki, az az érzésem, hogy a brigantik egy szép napon elvágják a vízellátásunkat – hogy miért nem tették meg, azt soha nem fogom megérteni –, és akkor a legnagyobb tragédia előtt állunk. Állandóan sürgettem tehát a víztároló hordókat. Most aztán, azt hiszem a kis Geierral és Gedeon Bandival, akik a privát életben borkereskedők voltak, összeállva kerítette elő a sok hordót. Hogy hogyan oldotta meg olyan bravúrosan a hordók beszállítását, az már az ő titka volt. Mindenesetre úgy nézett rám mosolygó, diadalmas arcával, mint aki azt mondja: „Na, pupák, mit szólsz hozzám?”

Néhány nap múlva az öreg Weiss néni jött hozzám: rendben van a fürdőszoba, ha akarok, délután meg is fürödhetek. Nagy élmény volt számomra hónapok után megint kádban, meleg vízben fürödni. Egyúttal abban a nagy élményben volt részem, hogy levetkezve és a nagy falitükröbe nézve, szemléltetően láthattam, hogy festhetett a valóságban a prófétának az a látomása, mikor a csontokat hirtelen bőr fedte be. Viszont így néztünk ki akkor a Vadászban már mindannyian. Legalábbis a magas referensi kar.

Az orthodox részlegben a kis, vörös Róth Cháim volt a legaktívabb. Textiles volt a Rumbach utcában, emellett Chevra-elöljáró, hitközségi

funkcionárius és mindenféle alkalmi jótékonyági akció fő-fő motorja. Hogy mikor vezette a boltját, azt nehezen lehetett megállapítani. A fiai ültek az üzletben, ő meg járta reggeltől estig a Dob utca vidékét, a Teleki teret és kapcsolt részeit, és intézte a maga micve-ügyeit.²⁶⁴ Az évek során nagyszerű összeköttetéseket szerzett a hatóságoknál, s úgyszólván minden hivatalba bejáratos volt, mindenütt volt egy magas állású hivatalnok, akinek a kegyeibe férközött, aki mint régi ismerőst üdvözölte. Összeköttetései a negyvenes években is megmaradtak, így a hozzánk menekült lengyel és szlovák zsidókon is tudott segíteni. A rendkívül vallásos és tanult ember valóban önzetlen jótevő volt, és volt még egy kitűnő tulajdonsága: nem lehetett őt lerázni, ha kidobták az ajtón, bement az ablakon.

A Wesselényi utcai Népasztaltól²⁶⁵ vitték az óbudai téglagyárba, onnan jött az Üvegházba, a családjával együtt. A téglagyárból búcsú nélkül távozott, de ez nem gátolta őt abban, hogy másnap már kilátogasson Óbudára, és a magával vitt Schutzpassok segítségével, most már mint „svájci követségi alkalmazott” próbáljon kimenteni embereket.

Róth Cháim volt az egyetlen ember, aki százával, kitöltetlenül kapta tőlünk a védleveleket, mert meg voltunk győződve róla, hogy hűségesen fog velük sáfárkodni. Összeköttetéseit az Üvegházból is megpróbálta fenntartani. Annyit senki nem telefonált, mint ő. A telefonközpontban minden szavunkat lehallgatták, ezért külön engedélyhez kötöttük a hívást, és mindenki kapott egy álnevet. Róth Cháimnak az Üvegházban a Lukács nevet adtuk. Ezen a néven keresték a kinti ismerősök. Jó hangzású, magyar nevéről Róth Cháim mindig elfeledkezett, ebből aztán szörnyű galibák, és persze komikus esetek is adódtak. Egy délelőtti például az egész házat végigkiabálta az egyik telefonos kisasszony: Lukács urat keresik telefonon. Nem tudta, ki is az a Lukács úr. Végre

²⁶⁴ Micve: tudatos jócselekedet.

²⁶⁵ Az Orthodox Népasztal a Wesselényi utca 13. szám alatt működött, eredetileg a szegény sorsú ortodox hívők rituális étkezésének biztosítására szolgált. A német megszállás alatt az internáltakat is innen igyekeztek étellel segíteni.

előkerítették valahonnan a mi Róth barátunkat, s odatuszkolták a készülékhez. Mintha most is magam előtt látnám őt, amint egyik kezét a fülére tapasztva, igyekszik a nagy zajban megérteni a telefonbeszédet. „Hogyan? Kérem, kit tetszik keresni? Nem, kérem, itt a Róth...” Tovább aztán már nem is beszélhetett, mert hatalmas hahota tört ki az egyébként nem nagyon derült hangulatú teremben. Az általános derűtség villámgyorsan terjedt a házban, percekben belül már a pincék mélyén is nevettek az emberek.

Róth Cháim ismert volt a halucok körében is. Az egyik ködös novemberi reggel a Lánchídon igyekezett keresztül Buda felé. A híd közepe táján vett észre egy marcona nyilast. A zsebében lapuló svájci igazoló iratok dacára kezdte magát nagyon rosszul érezni. Biztosra vette, hogy a nyilas igazoltatni fogja. Ahogy közeledett, úgy növekedett a szorongása. A nyilas azonban nem mutatott rossz szándékot, sőt, amikor szorosan mellé ért, egészen csendesen megszólalt: „Shalom, Róth bácsi!”

Egy esős, szürke novemberi délelőtt odajön hozzám az én Róth barátom, megfogja a kabáthajtókámat – komoly dolgokról csak így tudott tárgyalni. Gondolhattam, hogy megint valamit kérni akar. Félttem, hogy újabb Schutzpassokat akar igényelni, s azok bizony nagyon fogytán voltak. Megnyugtattott azonban, hogy csak egy egészen kis szívesseget szeretne. A család néhány apró holmiját behozatná az Üveg-házba. Itt állnak már a csomagokkal a kapu előtt, és Weiss Arthur nem akarja az „apró holmikat” beengedni. Azt kéri, hogy adjak rá én engedélyt. Készségesen kiállítottam a cédulát, mire percekben belül Weiss Arthur izgatottan jön hozzám, s kérdezi, hogy megnéztem-e azt a holmit, amit Róth barátunk beszállítani készül. „Nem én, nincs azon látnivaló” – mondom. „Hát akkor gyere velem!” – s húz magával az utcai ablakhoz. Letekintve alkalmam volt számba venni azokat az apró holmikat, amiket Róth Cháim éppen behozni készült. Kétlovas teherkocsin rengeteg hatalmas láda. Mint később kitűnt, nemcsak a család legszükségesebb ruhaneműi és ágyneműje volt a ládában, hanem az üzletben megmaradt textilek, a háztartási eszközök és egyéb berendezési tárgyak, például a nagy ezüst gyertyatartók. A Róth Cháim

becsületére legyen mondva viszont, két ládában elhozták a Róth család könyvtárát is, az összes Talmud-fóliánsokkal. A nagykapu ebben az időben már nagy hordókkal, ládákkal és szöges dróttal volt eltorlaszolva, állandóan féltünk egy esetleges nyilas támadástól, de ebből az alkalomból, ki tudott Róth Cháimnak nemet mondani, egy fél órán belül minden akadály elgördült a nagykapu szájából, s a Róth-féle szállítmány diadalmasan bevonult az udvar közepére. Emlékszem, utána még sokáig ott álltunk az udvarban, s vártuk az üres kocsi kihúzását, hogy ellenőrizzük, vajon a kapuőrség rendesen visszahelyezi-e a kapu szájába a különféle torlaszokat.

Ugyanezekben a napokban nagyon kellemetlen látogatóink voltak. Két civil, az idősebb sovány, rendkívül szigorú ábrázattal, villogó szemekkel, s ha beszélt, a kiálló ádámcsutkája a torkában úgy ugrált, fel és alá, mintha minden pillanatban kiugrani készülne. A kapuőrség a kis irodába vezette fel őket. A Nemzeti Számonkérő Szék²⁶⁶ emberei, mondta az ádámcsutkás, a forgalomban lévő, hamis bélyegzővel ellátott védlevelek ügyében jöttek. A hamisítás számai ide, az Üvegházba vezetnek, s ők szeretnék, ha segítségükre lennének ennek az ügynek a tisztázására. A kis teremben Weiss Arthur és Mezei társaságában fogadtuk őket. Az idősebb nekik még kezét nyújtott, nálam ettől az udvariasságtól már eltekintett. Tünetőleg elnézett a fejem felett, megvetésfélét láttam az arckifejezésében. Nagyon rossz kinézésem lehetett, annak köszönhetem, hogy egy előkelő kézfogástól megmenekültem. Az ádámcsutkás nagy monológba kezdett. Nem hinné, mondotta vigyorogva, hogy ez a tömeg, amely az épületben hever, mind követségi tisztviselő lenne. Mindenesetre erről az állapotról még ma jelentést tesz a Nemzetvezető Testvérnek (ez volt Szálasi rangja). Most azonban a védlevelek ügyében jött, és előre meg-

²⁶⁶ A korban létezett Nemzeti Számonkérő Szék és Nemzeti Számonkérő Különítmény is, nem egy esetben azonban a mindennapi használatban keverték az elnevezéseket. Előbbi ugyanis egy speciális bíróság, míg utóbbi egy csendőrkülönítmény volt. Ennek volt egyik kiemelt feladata a „politikai” ügyek nyomozása, de tevékenységükbe beleért a bujkáló zsidók, illetve katonaszökevények felderítése is.

mondja, ha nem szolgáltatjuk ki nekik a hamisítókat, biztosak lehetünk benne, hogy huszonnégy órán belül ki fognak bennünket „nyírni”. Ilyen úri módon társalgott velünk mindvégig. Mi szabadkoztunk, hogy nem tudunk semmi hamisításról, illetve, hogy a hamisítások nem a házon belül történtek. Nyomban kutatni akartak, mi a területenkívüliségre hivatkoztunk, és erőlesen tiltakoztunk. Az ádámcsutkás spekulált egy percig, aztán a társával együtt felállt. Jól van, mondotta, jelentem a dolgot, de majd vissza fogunk jönni. Most aztán minden lekezelés nélkül mentek el, a nagy földszinti termen keresztül, amelyet közben a kapuőrség csodálatos módon majdnem teljesen kiürített. Nem jöttek vissza, de kinti embereink jelentése szerint a későbbi nyilas támadást ennek a látogatásnak köszönhattük.

Késő éjszaka – december eleje volt már – Groszmann Sanyi vert fel álmomból. A Wekerléből jött, egy asszonycsoportot talált az Üvegház bejárata előtt, akiket a kapuőrség nem akart bebocsátani. A ház már annyira tömve volt, hogy egy ember bebocsátásához is külön határozatra volt szükség. Lementem vele a bejárathoz. Az öt asszony már a kapun belül állt. Télikabátba és nagy kendőkbe bugyolálva is szörnyen csapzottak voltak, és az arcukon rettenetes félelem ült. Kérdésünkre elmondották, hogy nem zsidók, de politikailag üldözik őket, kettő közülük deportált, baloldali újságíró felesége, a többiek kommunista hozzátartozók. Férjeikről, családjukról hónapok óta nem tudnak semmit, és már a negyedik-ötödik helyen bujdosnak. Az utolsó rejtekhelyüket néhány órája felfedték a nyilasok. Nincs hova menjenek, szeretnék, ha legalább egy éjszakára befogadnánk őket.

Az általuk elmondott tényekben nem kételkedtünk, voltak ismerőseik is az épületben. Fenyegetett azonban a veszély, hogy a brigantik a nyomukban vannak, s nem lett volna kellemes a számunkra, ha a nyomok egyenesen az Üvegházba vezettek volna. Sokat nem spekulálhattunk, az asszonyok rettenetes állapotban voltak, egy egészen idős, nagykendős asszony közülük például alig tudott már a lábán állni. Azt mondtam nekik, maradjanak bent az éjszaka, viszont reggel igyekezzenek továbbmenni, mert félt, hogy mi is bajba kerülünk. Az asszonyok megnyu-

godva telepedtek le a nagyterem egyik sarkában, ott gubbasztottak egész éjszaka. Az éjjel, hála istennek, csendben telt el, még az angol és orosz bombázógépek is elmaradtak. Reggel nem láttam az asszonyokat a nagyteremben. A kapuőrség emberei nem szóltak az esetről, én meg nem kérdeztem semmit, jobbnak láttam hallgatni. Biztosra vettem, hogy valahol a házban vannak, és mint később megtudtam, egészen a felszabadulásig a fiatalok a somér pince mélyén rejtették őket.

Néhány nap múlva nagyon megdöbbsentem, mikor hajnalban azzal vertek fel bennünket, hogy tábori csendőrség szállta meg a házat.²⁶⁷ Mire leszaladtam, Weiss Arthur már a kapunál állt, s vitatkozott két csendőrtiszttel. Mellette állt Mezei és mások, a kapuőrség tagjai közül is többen. A ház olyan volt, mint egy megbolygatott méhkas. Kisült, hogy az utcai bejárat megszállásával egy időben az épület hátsó részét is megrohanták. A szomszéd házakon keresztül jöttek át, és az udvari épület padlásrészén hatoltak az épületbe. Az első csendőr, aki az épületbe jutott, a mizráchi padláson jelent meg. Asszonyok és gyerekek tömegébe ütközött, és persze óriási pánik támadt. Még fel se ocsúdtak a meglepetésükből, mikor a csendőr, kezében a fegyverét tartva, harsányan kiadta a jelszót, hogy kezeket feltartva, vonuljanak le az udvar közepére. Az udvari épület tetején feltűnt két másik fegyveres csendőr is. Valamit meghallhattak a kapu előtti csetepatéből, és most a fejleményekre vártak. Közben a bejáratnál tovább ordítottak. Weiss Arthur és a többiek úgy vették észre, hogy itt csak a nagy hang használ. Erélyesen tiltakoztak tehát a követség épületének a megsértése ellen, s fenyegetőztek városparancsnoksággal és egyebekkel. Közben Beregi doktor igyekezett telefonon az V. kerületi kapitányságot elérni, a dolog azonban nagyon nehezen ment.

A kapuhoz mentem, s meglepve láttam, hogy a vita és az ordítózás kezd szelídülni. A két csendőrtiszt hajlandó megvárni a kerületi rendőrkapitány embereit. További intézkedésig az udvarban levő csendőrök parancsot kapnak a visszavonulásra. Weiss Arthur kezdi megnyerni a csa-

²⁶⁷ A támadás napja: 1944. december 4.

tát. Csak ketten ágálnak a kapun belül, a többi briganti a ház előtt álló rendőrségi autók előtt áll. Az egyik tiszt mintha nem egészen szilárdan állna a lábán. Az emeletről jó erős itókát hozatunk le. Weiss Arthur a korai, hideg reggelt emlegeti a tiszt uraknak, és a nehéz szolgálatot. Biztatja őket, hogy csak nyugodtan igyanak addig is, ameddig az illetékesek megérkeznek. Az ital után nagy barátkozás kezdődik, s percekben belül már tudjuk, hogy milyen járatban vannak. Előző nap a Városi Színházban,²⁶⁸ Szálasi részvételével tömeggyűlés volt, és a gyűlés alatt egy időzített bomba robbant.²⁶⁹ A bomba nagyobb kárt nem tett, de a merénylők előkerítésére nagy eréllyel indult meg a kutatás. A jelentések szerint az Üvegházban rejtett fegyverraktár van, s a kezükben levő parancs szerint ezeket a fegyvereket akarják most felkutatni.

Nem az asszonyok miatt jöttek tehát, de ha a kutatást véghezviszik, még nagyobb katasztrófa készül ránk szakadni. Mi tudtuk, mit szállítottak be a fiúk a Vadászbá, s annak nagyobb része mindenre számítva még mindig a pincék alján hevert. Hosszú órák teltek el, mire megjöttek a kerületi kapitányság emberei. Véletlenül a mi embereink voltak. Megvizsgálták a csendőrök által felmutatott parancsot, és mindjárt megállapították, hogy valóban a nyilas főhadiszállás által van kiállítva, fegyverek és szökött katonák kiadására vonatkozik, de az épületbe való belépésre a csendőröket nem hatalmazza fel. Érdekes volt, hogy a két, már kicsit bepityókázott csendőrtiszt milyen könnyen engedte magát most már az egész vállalkozástól eltanácsolni.

Elmúlt megint egy veszélyhelyzet, illetve, amint később kitűnt, csak halasztódott, mert az eltanácsolt brigantik minden hasonló alkalom után csak még jobban szították a gyűlöletet ellenünk a nyilasházakban. És hogy a leszámolás útban van, arról embereink egészen pontos értesüléseket hoztak. Az egyik esti bizottsági ülésünk előtt két haluc jelent meg az Üvegházban, Szimcha Schön és a Pozsonyból menekült

²⁶⁸ Ma Erkel Színház.

²⁶⁹ 1944. december 2-án az ún. Szír csoport – vezetője Weinberger Dezső – által végrehajtott merénylet.

kis Breuer. Üzenetet hoztak a Szent István körúti nyilasházból,²⁷⁰ illetve Éli Weisztől, aki néhány társával együtt a hírhedt Nidosy²⁷¹ főhadiszállására, a Városház utcába²⁷² került be. A bejutásuk elég kalandos történet volt. Egy éjjel négy haluc indult „akciózni”. Nyilas maskarában, fegyverrel mentek, s mikor három valódi nyilasba ütköztek, nagy hangon igazoltatták őket. Miután keményen megdorgálták őket az éjszakai csavargásért, megfellebbezhetetlenül megállapították, hogy igazoló irataik nincsenek rendben. A „rossz” igazolványokat elkobozták, s rájuk parancsoltak, hogy másnap délelőtt jelenjenek meg a Szent István körúti pártházban, ahol majd tisztázni fogják az ügyüket. Barátaink az így megszerzett valódi iratokkal felszerelve jelentkeztek aztán a városházán, azzal, hogy a parancsnokság és a Szent István körúti hadiszállás között ők fogják fenntartani az összeköttetést.

Tőlük értesültünk arról, hogy az Üvegház ellen karácsony táján nagyszabású támadás, ahogy ott mondták, „kinyírás” készül. A nyilas pártházakban állandóan beszéltek rólunk, sokan fenték ránk a fogukat. Próbáltunk felkészülni, amennyire lehetséges volt. Az esti tanácskozásokon erről beszélgettünk. A védelem minden részlete nem volt kidolgozva, de abban mindannyian megegyeztünk, hogy fegyverhez csak végső esetben nyúlhatunk. Nagyon óvatosan akartunk eljárni, tisztában voltunk vele, hogy a házban összezsúfolódtott embereket veszélyeztetni nem szabad.

Hajnalban hírt kaptunk az egyik Pest környéki bunker „felplankolásáról”. Az egész csoport a Budavidékibe került, és onnan Horthy-ligetre. Mindegyiküket kínzó vallatásoknak vetettek alá, hogy megtudjanak valamit a többi bunkerről és a cionistákról. Nagyon érdekelte őket az Üvegház, sokat kérdeztek a hamis, bár lepecsételt védlevelekről. Ször-

²⁷⁰ Szent István körút 2.

²⁷¹ Helyesen: Nidosi (Nedics) Imre. Eredeti foglalkozása pedikűrös, fürdőmester. 1944. december 25-től „alezredesi” rangban a pesti oldal nyilas fegyveres osztagainak parancsnoka.

²⁷² Pontosan: Városház utca 14.

nyű kínzásoknak vetették alá a csoport vezetőjét, Neskát,²⁷³ de állta az embertelen kínzásokat, egy szót sem volt hajlandó elárulni a társairól.

Neska Goldfarb és a többiek kiszabadítása az üvegházi munka romantikus fejezete. Dr. Breszlauernek a hadügyben szolgáló kapcsolata révén megjelent egy fegyveres alakulat Horthy-ligeten, hivatalos parancsot mutatott fel, amelyben Neskának és társainak a kiadatását kérte. A parancs szerint a fegyveres alakulat a foglyokat „elintézés” céljából szállítja a Margit körúti fogház épületébe. Neskák persze rövidesen a Vadász utcában voltak. Az Üvegháznak, hosszú idő után, megint volt néhány boldog órája.

Mi történt eközben a nagyvilágban? A világ ebben az időben a mi számunkra már csak a szorosan vett Budapestet jelentette. A gettón és a védett házakon kívül rejtőzködő zsidókkal, a bunkerek lakóival és „keresztényekkel” már úgyszólván semmi kapcsolatunk nem volt. A városban működő néhány alakulattal azonban sűrű összeköttetést tartottunk fenn. Nagyszerű, fiatal gárda működött a mentők égisze alatt. Wilhelm György, Veres Bandi és mások vezetésével sokan jutottak a Mentők Egyesületének a székházába, ahol fiatal orvosok segítségével, betegszállítás ürügye alatt mentettek meg sok üldözöttet a biztos haláltól. Naponta szállították például az Üvegházba a „betegeket” olyan helyekről, ahová nekünk bejutni már teljességgel lehetetlen volt.

A gyerekházak eredetileg a svájci Vöröskereszt²⁷⁴ védelme alatt, a kormány hozzájárulásával, abból a célból alakultak, hogy a munkaszolgálatra bevonult, illetve a táborokba hurcolt zsidó apák és anyák egyedül maradt gyermekeit összegyűjtsék, és védelmükbe vegyék. A gyermekotthonok hálózata, hivatalos néven a Nemzetközi Vöröskereszt *A* osztálya, Komoly Ottó „birodalma” volt. A város több pontján, szétszórta működő gyermekotthonok és a központ között a kapcsolat már oly laza volt, hogy

²⁷³ Neska Goldfarb.

²⁷⁴ A gyerekházak a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álltak, igaz, annak budapesti képviselője, Friedrich Born svájci volt.

az egyes otthonok csak vezetőik vakmerő fellépése, partizán módszerei, önállósága révén tudták magukat fenntartani.

December elején, egy viharos téli napon az A osztály ismert embere, Komoly Ottó egyik legbensőbb munkatársa, Szamosi Laci járt nálunk. Sokszor volt az Üvegházban, ő volt a két szerv között az élő-mozgó összeköttetés. Csendes természetű, szótlan fiatalember volt, de munkatársai és a halucok csodálattal beszéltek tettekétségéről és a nyilasokkal szembeni bátor fellépéséről. Keresztény iratokkal vándorolt a városban egyik helyről a másikra, de miután családja nem bírta idegekkel az illegitást, bevonult az egyik Dob utcai gyermekotthonba. Az elhanyagolt intézmény rövidesen felvirágozott a keze alatt. Ötven-hatvan gyerek és ugyanannyi felnőtt „gondozó” húzta meg magát az otthonban. Laci edényeket szerzett, élelmiszert, gyógyszert, szappant, szinte mindent, ami az ostromlott városban már alig volt felhajtható. Egész nap az utcákat járta. Csillag nélkül, egy Vöröskereszt-„flepnyivel” a zsebében olyan arccal, mintha egyenesen Szálasitól kapná a titkos utasításokat. Mihelyt rendbe tette az otthon belső ügyeit, kezdte begyűjteni a csillagos házakban egyedül maradt gyerekeket. Az otthon csodálatos módon tágult, december elejére a létszám ötszázra gyarapodott.

A létszám emelésének voltak nem várt, önkéntes segítői is. Hajnalonként egy-egy anya letette a kapu alatt apró gyermekét, és azt mondta: „Be kell vonuljak, nem tudom őt magammal vinni, vigyázzanak rája, az Isten is megáldja magukat” – és zokogva továbbrohant. És a Dob utcai Szamosi-féle gyermekintézményben vigyáztak rájuk. Szamosi Laci járta a várost krumpliért meg káposztáért, a felesége fésülte és mosdatta a gyerekeket. Ehhez a munkához persze volt már bőven segítség is az otthonban. Nagyszerű asszonyok és emberek ténykedtek benne. Ez volt a nappali munka, de volt egy külön, éjszakai foglalkozása is.

A nappal puritán, becsületes otthonvezető éjjel okmányhamisító volt. Általában az Üvegházból vitt űrlapokat bővítette, vagy javította át. Írógépük típusa, betűje pont olyan volt, mint az egyik üvegházi gépé. Kiradírozta hát a kellemetlen adatokat, és begépelte a gyermek szüleinek a nevét. A meghamisított védlevelekkel Szamosi Laci új vállalkozásba

kezdt. Megfelelő összeköttetései révén kezdte kiszedegetni a gyermekek szüleit a téglagyárból, a menetszázadokból és az egyéb kellemetes helyekről. Egyik-másik javított védlevél többször is forgalomba került, ami Szamosiék beosztó gazdálkodását bizonyítja. Nehéz idők jártak a szegény magyar haza felett, spórolni kellett a finom, vízjegyes papirossal.

A központ, a Vöröskereszt *A* osztálya, s maga Komoly Ottó is, ezerről görnyedve a sok nyomorúság alatt természetesen megtett mindent, hogy élelemmel és minden egyébvel segítsen. Csakhogy ez most már édeskevés lehetett. Ahol az otthonvezetők nem álltak a helyzet magaslatán, ott bizony a gyerekek szerencsétlen sorsra jutottak. A gettó felállításával ugyanis megkezdődött a gyermekotthonok beköltöztetése. Jobban mondvá: a behurcolásuk.

A Dob utcai otthon eredetileg a Vöröskereszt védelme alatt állott. Szamosi Laci most érintkezésbe lépett a spanyol ügyvivővel, és megszerezte az ő védelmüket. Nemcsak a Dob utcaiaknak, hanem sok más gyermekotthon számára is. A kapun ettől kezdve a díszes spanyol címerrel ellátott követségi tábla lógott, amely az épület területenkívüliségét jelezte. „Kérem, mondta Szamosi Laci indignálódva egy-egy mégis befelé kandikáló nyilas zsványoknak, nem tudja, hogy a nagy Franco²⁷⁵ volt az egyetlen baráti államférfi, aki a Szálasi-kormányt elismerte?” A nyilas ilyenkor megszégyenülve távozott.

De nem voltak végig ilyen szégyenlősek a decemberi napokban. December 24. volt az otthonok gettóba költöztetésének utolsó dátuma. Egyre-másra jöttek a hírek az otthonok erőszakos likvidálásáról. A költöztetés közben szörnyű jelenetek játszódtak le. Volt olyan hely, ahonnan a gyerekek egy részét a fegyveres zsványok egyenesen a Dunához hajszolták, a szökéssel próbálkozókat az utca közepén lötték le. Szamosi Laci most új figurával operált. A spanyol kormány kinyilvánította, hogy hajlandó 500 gyermeket befogadni, akiket Tangerbe telepítenének, mihelyt ezt a közlekedési lehetőségek megengedik.²⁷⁶ A Komoly Ottóval

²⁷⁵ Francisco Franco.

²⁷⁶ Az ekkor Spanyolországhoz tartozó Tangerban egy jelentős zsidó, s ezen belül

együttesen kidolgozott stratégia szerint most Szamosi Laci azt tette, amit mi a védett házak hétezer-nyolcszázas listájával: mindig az volt az 500-as tangeri gyermekcsoport, amely éppen a kiürítésre sorra kerülő otthonban volt elhelyezve.

Néhány otthon erőszakkal a gettóba került, de miután Szamosi most már egy nemes és szuverén államhatalom képviselőjeként is mélyen megsértve érezte magát az erőszakos eljárásért, erőszakra erőszakkal válaszolt. Megtörtént, hogy ha már minden instanciázás, kérés és fenyegetés a hivatalos helyeken hiábavaló volt, a reggel gettóba szállított gyerekeket este, megfelelő emberek segítségével szépen visszalopta az otthonba. Szamosi Laci a svájciakon kívül Wallenberggel is tartotta a barátságot, és többek között ő volt az, aki a Hegyeshalomból visszaérkezett embertelen állapotban levő védetteknek és betegeknek a gettókórházba szállítását megszervezte.

December elején elhagyta az országot a spanyol ügyvivő, szerencsére viszont otthagyta a követségi épületben a nyomtatványokat, a bélyegzőket és a diplomáciai rendszámú gépkocsit. Szamosi Laci barátunk, mint spanyol követségi főtisztviselő biztonságba helyezte a családját, és beült a székházba követséget igazgatni. Volt egy olasz barátja, akit kinevezett ügyvivőnek, s akit minden hivatalos útjára magával cipelt.²⁷⁷ Végigjárta vele az összes nyilasházakat, és tucattal szabadította ki a lefoglaltakat. Ebben az időben egyébként már nagy, lelógó magyar bajuszt hordott, nehogy az előző találkozásokból a nyilasok valahogy ráismerjenek. A budai Gábor Áron úti gyermekotthont, ahol Péter Gábor is megbújt egy darabig, ő mentette meg a gettóba szállítástól. Rengeteg embert szerelt fel hamis iratokkal, s még többet helyezett el most már a saját igazgatása alatt álló spanyol védett házakban. Jó összeköttetést tartott fenn egyes apácakolostorokkal, ahonnan halomszámra kapta a különféle le- és felmenőket igazoló iratokat, és ezekből nagyon sokat használtak fel zsidó

egy kisebb magyar zsidó kolónia is élt, amely a spanyol kormányzat segítségével próbált megmenteni 500 zsidó gyereket.

²⁷⁷ Feltehetően Giorgio Perlascáról van szó.

lányok és asszonyok legalizálására. Szerteágazó és sokféle vállalkozása révén nagyon is kihívta maga ellen a nyilasok haragját, de ő javíthatatlan volt, s tovább folytatta apró imposztorkodásait.

Sokáig kapacitálta Komoly Ottót is, hogy vonuljon be hozzá a spanyol követség székházába, már december végén úgy volt, hogy a Ritz-be érte meg a követségi kocsival, és beszállítja őt, de akkor hirtelen kellemetlen, majdnem végzetessé válható kalandja támadt. Egy élelmi-szer-beszerző útján a kihalt, ostromlott város utcáján felfedezték kocsiját az orosz repülőök, akik olyan pontosan céloztak, hogy kocsijának teljes előrsze tönkrement, ő maga szerencsésen egy homloksérüléssel és egyik fülcimpájának a zúzódásával megúszta. Azonban a még mindig üzemben levő motor segítségével, erősen vérző állapotban is hazáig vitte a széttroncsolt kocsin a védett házaknak szánt élelmi cikkeket. Ez a kellemetlen kalandja akadályozta meg abban, hogy Komoly Ottót a követségre magával vigye.

Ezen a zimankós, szürke decemberi napon azonban, amelyen az Üvegházba látogatott, még ennek a kalandjának előtte volt. Udvariasan és halkán felelgetett a kérdéseinkre, igazgatta közben sokfajta zsidó és keresztény igazoló iratát, amelyeket ruhája különféle zsebeiben hordott. Nagy baj keletkezett volna abból, ha tévedésből egyszer felcseréli őket. Később még gyakrabban jelentkezett nálunk. Az ő közléseiből értesültünk főleg Komoly Ottó hónapok óta végzett emberfeletti munkájáról és tragikus elhurcolásáról.

Komoly ismert, jó nevű pesti mérnök volt, a cionista gondolatot és az ősi föld szeretetét a szülői házból hozta magával. Soha nem akart vezér lenni, de a sors vezéri szerepet szánt neki. Nem kívánt hős lenni soha, nem szerette a hangos kiállásokat, a vész idején a nagy mentőakciónak, a cionista frontnak mégis egyik legnagyobb alakja, tragikus hőse lett. A tragikus véget magában hordozta: a veszély idején sem tudott és nem akart meghátrálni. A cionista szövetség elnökeként nagy szerepet játszott a magyar zsidóság életében, a hitközségi életben, majd az OMZSA és később a Joint segítő munkájában. A német megszállás után ő is tagja lett a Zsidó Tanácsnak, de ezzel a testülettel sehogy sem tudott megba-

rátkozni. A bergen-belseni csoport elindulása után sokat fáradozott azon, hogy további németországi transzportokat lehessen elindítani. Mikor azonban látta, hogy a tárgyalások nem biztatnak eredménnyel, másféle tevékenységbe kezdett. Már a Kállay-kormány ideje alatt kitűnő összeköttetéseket szerzett. A külügy- és kultuszminisztérium nem egy magas rangú embere kérte ki titokban a tanácsát a követendő magyar politika tekintetében. Ezek a körök nagy szerepet szántak neki egy elkövetkezendő magyar átállás esetén. Tőle várták a világ zsidó közvéleményének az informálását és megnyerését a magyar ügy számára.

Az üvegházi kivándorlási iroda megnyitása után, az első hetekben nagyon gyakran megjelent a Vadász utcában. Tanácsal látott el bennünket, informált a tárgyalásairól és a Zsidó Tanácsban²⁷⁸ történetekről. Élénken vett részt az esti tanácskozásainkon is. Azután megkezdődtek a tömeges behívások, felvetődött az elhagyott, elárvult gyermekek problémája. Komoly Ottó a Nemzetközi Vöröskereszttel lépett érintkezésbe. Friedrich Born és Hans Weyermann segítségével megalakította a Nemzetközi Vöröskereszt úgynevezett A osztályát, az elhagyott, csillagos házakban visszamaradt apró gyermekek összegyűjtése és megmenetése céljából.

Mihelyt a hivatalos megbízást és a magyar kormány hozzájárulását és úgynevezett védelmét megkapta, nyomban maga köré gyűjtötte a cionisták elérhető aktivistáit, és kiadta a jelszót a gyermekotthonok felállítására. Hetek alatt tucatnyi gyermekotthon alakult. Hirtelen kiürített házak, iskolák szolgáltak erre a célra. Minden otthon heteken belül zsúfolva volt a gyerekekkel és a személyzettel, valamint a bécsi országútról megszökött civilekkel, bujkáló muszosokkal vagy éppen a gyermekekhez csatlakozott szülőkkel. Az otthonok, különösen a sok felnőtt miatt állandó támadások célpontjai lettek. Sok embert hurcoltak el belőlük, létük a vezetők ügyeskedésétől, fellépésétől és nem utolsósorban a kerületi nyilasházak vezetőivel megteremtett összeköttetésektől függött.

²⁷⁸ 1944 decemberében–1945 januárjában a Zsidó Tanács tényleges befolyása lényegében csak a gettóra terjedt ki, így néhány helyen gettótanácsként is említik.

Komoly Ottó a legszűkebb stábjával, Görög Friggyessel és a többiekkel már harmadik helyen ütötte fel az osztály főhadiszállását. A Kádár utca volt az első állomás, aztán a Baross utcában és végül a Munkácsi Mihály utcában székel az A osztály. Próbálta a stábot mindig lehetőleg biztosabb helyen elhelyezni, önmagával nem törődött sokat. Reggeltől estig járta az utcákat, látogatta az otthonokat, és próbálta megnyerni a hatóságok jóindulatát. Minden hivatalban régi ismerősöket keresett, és ha ilyeneket felfedezett, mindig sikerült tőlük az otthonok költöztetésére valamelyes haladékokat kikunyerálni. Minden gondolata az volt, hogy az otthonok időt nyerjenek.

Utoljára az Üvegházban láttam őt. December elején lehetett. Már nagyon leromlott állapotban volt. A valamikor ruganyos léptű és egyenes tartású férfi most kissé meghajolva járt. Mosolygott, mint mindig, ha beszélt, de mosolya mellett sovány arcán nehéz napok emléke ült. Változatlanul optimista volt, azt mondta nekünk: napok kérdése az egész, meglátjátok, rövidesen vége lesz. S hogy ő maga is hitt a dologban, mutatta az, hogy máris felkészült a felszabadulás utáni nagy munkára. Az ostrom utáni gyermekmentő munka haladéktalan megindítása céljából máris kibérelte a Ritz Szállónak egy üresen álló szárnyát, és erre a célra el is kezdte a berendezését. Sajnos a sors másképp határozott. Most is magam előtt látom az utolsó találkozásunkat: szomorúan mosolyog, miközben az Üvegház nagyterméből a lépcsőház felé indul. Néztem megtört alakját, kissé ideges rángatózását. Akkor még nem sejtettem, hogy utoljára látom őt.

A legsötétebb decemberi napok következtek. Az utcán ember már nemigen volt látható, de ő most is mindig úton volt. A cionista stáb, amely körülvette, sajnos folyton fogyott, a kint dolgozó emberekből esténként az otthonokba mindig kevesebben tértek vissza. Akik Komoly körül voltak, kérve kérték őt, hogy jobban vigyázzon magára. A Vöröskereszt-védettség kezdte értékét veszíteni. Szamosi Laci elhozta neki a spanyol követség kinevezését és a megfelelő iratokat. Mindannyian kérték, hogy vonuljon be feleségével a spanyol követségre, hiszen tudták már akkor, hogy a nyilasok minden lépését figyelik, ő azonban

egyelőre hajthatatlan maradt. „Nem bújok el, mondta, fel kell készülnöm az új munkára.”

Január 1-jén hurcolták el. Két nappal azelőtt megbeszélte Szamosival, hogy különösen felesége miatt mégiscsak bevonul a követségre. Másnap délelőtt várta őt a Ritzben, de Szamosit közben autóbaleset érte, nehezen tudta magát a sérült kocsival hazáig vonszolni. Szamosi délután – sérülten – még érintkezésbe lépett Komoly Ottóval, elmondta neki a történeteket, s megbeszélték, hogy másnap délelőtt, pontosan 11 órakor jelentkezni fog érte.

Másnap délelőtt 11 órakor azonban Komoly Ottó már aligha volt az élők sorában. Este a Ritz halljában a Vöröskereszt megbízottjával, Weyermann-nal beszélgetett, amikor a brigantik hozzáléptek, s néhány perces megbeszélésre a teremből kihívták. Weyermann néhány lépést tett, mint aki vele akar tartani, de Komoly Ottó egy kézmozdulattal maradásra kérte. Kiment velük az előcsarnokba, s többé nem jött vissza. A megdöbbenő hír hajnalban ért el hozzánk, a Vadász utcába. Egyébként is le voltunk már törve nagyon. A cionista stáb százfelé indult el keresésére. Azonban tudtuk első percben már, hogy soha többé nem fogjuk őt viszontlátni...

December elején kezdődött meg Budapest ostroma.²⁷⁹ A majdnem teljesen körülrzárt várost éjjel-nappal támadták a repülőök. Lassan azon vesszük észre magunkat, hogy a front kellős közepén vagyunk. A város határában torlaszok épülnek, s bent, az ostromlott város utcáin katonai gépek vonulnak hosszú sorokban, vagy táboroznak megbújva a szűk mellékutakban. Egy ilyen gépesített német osztag helyezkedik el a Vadász utcában is, a mi legnagyobb rémületünkre, mert az orosz repülőök egy-kettőre felfedezik őket, és ettől kezdve nincs egy percnyi nyugalma a környéknek. Az oroszok állandóan a fejünk felett keringenek, sűrűn hull a bomba, és elég gyakran éri repesz az Üvegházat is. Az emeleten már egyáltalán nem lehet tartózkodni, a Hanhac-padláson halálos áldozatunk is van. Egy fiatal

²⁷⁹ Pontosabban ekkor kezdődtek meg a Budapest körbezárására irányuló hadműveletek, maga az ostromgyűűrű majd csak karácsonykor zárult be a főváros körül.

halucunkat találja el a halált hozó bomba. Néhány nap múlva az oroszok telibe találták a németek gulyáságyúját, a géposzlopot mégiscsak kivonták a Vadász utcából. Néhány napig viszonylagos nyugalmat élveztünk.

A nyugalom azonban nem tartott sokáig, mert a németek felfedezték, hogy a mögöttünk álló ötemeletes épület teteje alkalmas egy léghárító gépfegyverállás berendezésére. Ezzel a pokol közepébe kerültünk. Egész nap és egész éjjel ugatott felettünk a léghárító fegyver, süvítettek a golyók, repeszek és szilánkok hullottak az udvarra. A ház körül már csak éjjel tudunk nyugodtan mozogni. A nappali mozgás veszélyes, már nem kizárólag a nyilasok miatt, hanem az állandó becsapódások és a leomló épületek miatt is. Ha kocsival nappal átmerészkedtünk például a Szabadság téri épületbe, az ötperces út alatt sokszor öt-hat detonációt is megfigyelhettünk. Volt úgy, hogy egy-egy küldemény éppen a kocsi előtt vagy mögött fúródott a földbe, felszakítva maga körül a járdát, kövezetét és sokszor a vízvezeték csövét is.

Valamivel biztonságosabb volt az éjjeli közlekedés. Ha dolgunk volt a Szabadság téren vagy a Wekerle utcában, mindig éjfél után indultunk ki a házból. Hárman-négyen mentünk egyszerre. Libasorban haladtunk a házak falához lapulva, mindig egy-egy megbízható, „saját” fegyveres rendőr kísért bennünket. A nyilasok ilyenkor már kevésbé voltak láthatók, csak a süvítő golyók elől kellett a fejünket kapkodni, időnként egyik-másik kapumélyedésbe húzódni. A pesti utca a december végi napoktól kezdve már olyan frontszakasz képét mutatta, amelyen minden polgári élet megszűnt.

Éjszaka könnyű hóesés volt, vékony hóréteg borította a Szabadság tér környékét. A téren bukdácsolva mentünk át, lótetemek mellett. A fák akasztott emberek holtteste, nyakukban táblák: „áruló”, vagy „szökött zsidó”. Nagy kartonlapokat is függesztettek a fák ágaira, amelyeken „Reszkess zsidó!”, vagy „Így jár az áruló” és „Éljen Szálasi” feliratok voltak. A harcterről csak a köröző keselyűcsapatok hiányoztak. Az élők lassankint már csak a föld alatt, a pincék mélyén húzódtak meg, a föld felett, a pesti utcákon már csak a német tankok, zsákmányra vadászó nyilasok és egyéb dögmadarak kószáltak.

Jó érzés volt egy-egy ilyen éjjeli kirándulásból a Vadász utcába visszaérkezni, a kapusok halk, de örömteli üdvözlése közben beossonni a házba. Minden visszaérkezésünk egy-egy szenzáció volt számukra, amelyet meleg kézszorításokkal és ölelésekkel ünnepeltek meg. A ház mélyen aludt ilyenkor. Nehéz, füledt, meleg levegő terjengett az épületben, káposztaillattal és egyéb konyhaszaggal keverve. Nemsokára eljött az az idő, amikor a káposztaillatot is szívesen szagoltuk volna, a raktár azonban kiürült. Az utánpótlással nagy bajok voltak, hiába volt most már Pauncz Pali, a volt belvárosi vajkereskedő minden ügyeskedése. Szmuk bácsi,²⁸⁰ a szigorú pénztárnok szomorúan álldogált a kassza fölkéjében, nem nagyon akadt szállítmány, amire a pénzt kiutalja. A régi kétfogásos menü december végére véglegesen megszűnt. Helyette napi egy tányér főzelék, főleg bab, vagy meleg leves volt a fő étkezés. Emellett mindenki segített magán, ahogy tudott. Egy hétig tartott ez is csak, aztán elkezdődött a nagy éhség. Egy tál üres leves és egy-két csésze tea volt az egész napi étkezés, s egy darab kenyér. A kenyeret majdnem mindvégig, ha szűkösen is, felhajtották. Voltak pékek, akik jó pénzért szállítottak nekünk. Azért ez nem volt már normális táplálkozásnak nevezhető.

A diaré és az egyéb nyavalyák erősen grasszáltak. A betegen kóválygó, majdnem háromezer főnyi tömeg vagy a pincék mélyén gubbasztott, vagy pedig a Weiss Arthur által az udvar egyik sarkában tejüvegből és deszkából mesterien megépített közös latrina előtt állt sorban. A lerongyolt, elhanyagolt tömeg a mocskos, sáros udvar közepén a sűrű decemberi ég alatt bizony vigasztalan képet nyújtott.

A szerencsétlenség nem jár egyedül. Az Üvegházban elszaporodtak az apró állatkák. Eleinte, mikor egyik-másik teremből vagy körletből felhozták a hírt nekünk, hogy az apró rém odaát megjelent, s hogy az úgynevezett fehérneműkben mozog valami, meg voltunk rémülve. Csak ez hiányzik nekünk, mi lesz velünk! – hajtogattuk. Nagy tisztogatási akciót indítottunk, de hamar rájöttünk, hogy ebben a tömegben nem tehetünk semmit, s megadtuk magunkat sorsunknak.

²⁸⁰ Szmuk Béla.

A zsúfoltság most már olyan méreteket öltött, hogy tennünk kellett valamit. Régebben már tárgyalunk arról, hogy a muszosok egy részét megpróbáljuk a védett házakba áttelepíteni. Most megpróbáltuk ezt a tervet végrehajtani. Ám ekkor kitört a muszosok forradalma. Az egész épület forrongott napokon keresztül, szervezkedtek a muszosok, zárt sorokban állottak fel az udvarban, harcra felkészülve az esetleges átszállításukkal szemben. Időnként küldöttségeket menesztettek az emeletre a vezetéshez, és mi megdöbbenve láttuk, hogy azok a kedves, jó fiúk, akik még tegnap bajtársakként álltak mellettünk a közös bajban, most milyen elkeseredetten és fenyegetően álltak szemben velünk. „Menjete ti megdöglenni a védett házakba, ahol mindennap a nyilasok garázdálkodnak, de mi itt maradunk!” Próbáltuk megmagyarázni nekik, hogy ilyen tömeg mellett már az Üvegház sem nyújt biztonságot, ígértük, hogy külön igazolásokkal látjuk el őket, a legmegbízhatóbb, saját rendőreinket vagy KISKA-századokat adunk a házakba őrizetül melléjük.²⁸¹ Ráműtattunk az öregekre, az asszonyokra, a gyerekekre és a betegekre, akik a házat teljesen megtöltötték, nem értünk el vele semmit. A hangulat a hosszúra nyúlt ostrom és az éhezés miatt egyébként is leromlott. A kínlódás és a tartós félelem megtette a magáét: az Üvegházban a bomlás jelei kezdtek mutatkozni.

Letörve figyeltem a muszosok elkeseredett ágálását, szörnyű félelem tükröződött arcukon, fájóan érintett, hogy a testvéri együttes szava valahogy keményebb hanghordozást kapott. Végeredményben azonban tökéletesen megértettem őket. Az Üvegházat már bizonyos babonás hit lengte körül, ettől mégiscsak több védelmet reméltek, mint a rossz hírű védett házaktól. A muszosok átköltöztetésére nem került sor.

A bomlás jelei azonban hála istennek, nemcsak nálunk, hanem odakint is jelentkeztek. Ahogy a „meleg napok” elkezdődtek, a kerületi őrszobáról több öreg rendőr jelentkezett, az Üvegházba óhajtottak bevonulni, teljes fegyverzettel. Saját, megfizetett KISKA-alakulataink már eddig is voltak, a garázsban táboroztak, éjszaka meg a Wekerle kapualjában védték fegyveresen a bejáratot. Most aztán egész KISKA-századok

²⁸¹ KISKA: Kisegítő Karhatalmi Alakulat.

jelentkeztek nálunk vezetőikkel, és jelentették, hogy teljes fölszerelésükkel rendelkezésünkre állnak. Weiss Arthur is mosolygó képpel állított be hozzám éjfél után, s mesélte el, hogy éppen akkoriban mentek el az ötödik kerületi nyilasvezérek, Győri és társai, akiket már jó ideje pénzzel és élelmiszerrel a kezünkben tartottunk, s akik úgy éjfél felé, titokban a második lépcsőházon keresztül fel szoktak látogatni a Weiss-lakásba egy kis itókára. Mindig az ötödik kerületi brigantik támadására számítottunk, és ezért őket próbáltuk féken tartani.

A végső kifejlésig azonban még hátravolt valami. S a szabadulásért még fizetnünk kellett. Pest körül a gyűrű szűkült, a nyilasokat azonban ez nem alterálta. Minél szűkebb területre szorultak, annál vadabbak és éhesebbek lettek. A vezérek igyekeztek ugyan a még nyitva levő dunántúli kijárón keresztül nyugatabbra kerülni, s nem bevárni a megszálló orosz csapatokat, de a visszamaradt alvezérek az alacsony homlokú nyilas tömeget továbbra is a német maszlaggal etették. Az ő szemükben a németek állandó visszavonulása magasabb taktikai célt szolgált, s „majd egy szép napon úgy visszaütnék, hogy attól fog koldulni egész Oroszország”. A lázas fejű, bornírt csapat, villamoskalauzok, postások, városi és megyei alkalmazottak, kishivatalnokok most már fekete egyenruhába bújtatva, az utcákon portyáztak, be-belátogattak a védett házakba, és raboltak minden gátlás nélkül. A védett házakban sejtették a tehetősebb zsidókat, ezért a VII. kerületi, Klauzál téri, Dob utcai gettó ezekben a napokban aránylagos nyugalmat élvezett.

Az Üvegháznak azonban nagyon nehéz napjai voltak. Az orthodox pincében szakadatlan volt az istenes élet s az imádkozás, csakhogy a fentről leszorult tömeg lármája, a zűrzavar és az állandó mozgás egyre kevésbé tette lehetővé. Ha egyórányi nyugalmat akartunk, elmenekültünk a mizráchi ifjúság padlására vagy a somérok pincéjébe. Ezeken a helyeken még virágzott a kultúra. Fent rendszeres volt a héber nyelv és a Tóra tanulása, a színes üvegtáblákkal megépített somér pince apró szobáiban nagy terveztetések folytak. A közelgő felszabadulásról folyt a diskurzus. A fiatal somér vezérek biztosra vették, hogy az új, baloldali rezsimben rájuk nagy szerep vár. Egy késő éjszakai látogatáson éppen együtt ült a

stáb: Groszmann Sanyi, Efra, Pil, Rafi, Mimis, Jóska és még néhányan. Jöttömre a tárgyalás hirtelen félbeszakadt, de előttem nyilvánvaló volt, hogy mi a téma. „Fiúk, mondtam nekik viccesen, nem tagadhatjátok, hogy mindig rendes haver és jó cionista voltam. Ha azokat a magas miniszteri állásokat elfoglaljátok majd, ne feledkezzetek meg rólam! Egy szerény kis állással polgári pártállásom dacára is, gondoljatok rám!” A kitörő nevetésből láttam, hogy pedzettem a témát.

Közelgett a Chanuka.²⁸² A ház szellemi vezetői, rabbik, tanárok a nehéz helyzet dacára is igyekeztek egy-két estét ünneppé tenni. A hangulat ugyan nyomott volt, bombák röpكدtek a Vadász utca tájékán, elég veszélyes volt az emeleti nagyteremben tartózkodni, az esti ünnepségre mégis sokan kíváncsiak voltak. A hagyományos gyertyagyújtás vezette be az ünnepet, majd Richtmann doktor prédikációja következett.

A nagyterem közönsége könnyeivel küzdve, némán hallgatta szavait. Látni lehetett rajtuk a régen nem látott ünnepi óra áhítatát. Aztán Gács Teri, a kitűnő költő következett. Illetve csak következett volna, de éppen, amikor egyik alkalmi versének (*A 7800-as lista*) az elszavalásába akart belekezdeni, egy bomba éktelen robajjal a szomszéd ház tűzfalába csapódott. Az Üvegház megingott, a mennyezetről mázsányi vakolat hullott a hallgatóság nyakába.

Nem voltam otthon, késő éjjel jöttem meg a Szabadság térről. A kis szobában Weiss Arthurral az élén néhány jó barát várt rám. A sarokban egy székre rakott fadarabon néhány dióhéj volt felsorakoztatva, benne olaj és kanóc. Egyenként meggyújtottam a kis mécseseket. Sosem felejttem el azt a meghatott ünnepi hangulatot, ami elfogott bennünket, de még kevésbé azt a vacsorát, amit feleségem készített nekem ebből az alkalomból. Néhány krumplilángost vett elő az asztal alóli edényből, amiket nem tudom hogyan sütött, s főleg nem tudom, hogy miből. Mert krumpli akkor már hónapok óta nem volt az Üvegházban. A ki-

²⁸² Hanuka ünnepén arra emlékeznek, hogy Júda Makkabi és serege (i. e. 165-ben) felszabadította Jeruzsálemet, a szírek által megszenteltent szentélyt.

hűlt lángoson valami kis zsiradék is volt. Olyan finom krumplilángost azóta se ettem.

A zsúfoltság a követség többi házaiban is nagy volt, ha nem is olyan mértékben, mint a Vadász utcában. A Szabadság téri központi épület néhány emeleti szobáját Lutz konzul már a németek bevonulása utáni első napokban, a legnagyobb titokban rendelkezésére bocsátotta néhány olyan exponált embernek, nemcsak zsidóknak, akik előbbi angol követségi és svájci összeköttetések révén a németek előtt gyanússá lehettek. Mindjárt a megszállás után beköltözött a követségre Krausz Miklós is.

Lutz invitálására később feleségével együtt ide vonult be Bisseliches Mózes, a magyar cionizmus prominense, egy külön mentési akció szervezője. A háború kezdetén dr. Fiala, a Pajor-szanatórium főorvosa révén Bisseliches érintkezésbe lépett Szentiványi evangélikus püspökkel.²⁸³ Dr. Fiala eredetileg a budapesti angol követség orvosa volt, a hadüzenet után itt rekedt katonák és civilek nála bújhattak meg, rajta keresztül kaptak igazoló iratokat. Még angol ejtőernyős is volt közöttük. Néhány értelmiségi és arisztokrata szívesen segédkezett nekik, fedezte őket. Horthy bizalmas emberei 1943-ban már szinte mindannyian tudtak a működésükről. Maga a kormányzó, amint meggyőződött a háború kilátástalanságáról – elég későn, sajnos –, a legnagyobb titokban segítette az akciót. A kormányzóval Szentiványi püspök tartotta fenn az összeköttetést. Az Andrássy grófok nagykanizsai birtokán sok angol (és egyéb ellenséges) állampolgár talált menedéket. Többségüket Bisseliches, Fiala és Szentiványi „utalta be”. Hamis papírjaik szerint az uradalom alkalmazottai voltak. Fejedelmi ellátásban és bánásmódban volt részük majdnem a német megszállás utolsó idejéig. Csakhogy a brigantik rájöttek a dologra, régen tudtak néhány nácigyűlölő magyar arisztokrata hasonló machinációjáról, és a menedékhelyet fel kellett oszlatni. Az akcióba később Antall József, az ismert magyar politikus is bekapcsolódott, ő látta el a bizottság által hozzá küldött embereket

²⁸³ Valójában Szentiványi Sándor unitárius püspöki helynökkel.

hamis papírokkal, segéllyel, és tőle kapták meg a Kanizsára vonatkozó utasításokat is.²⁸⁴

A mentőakciót Bisseliches zsidó menekültek szolgálatába állította. Bisseliches mérnök ajánlásával gyakran jelentek meg emberek Antall Józsefnél, és ő készséggel eleget tett a levelekbe foglalt kéréseknek. Minden menekült napokon belül megkapta a kitűnő „keresztény” iratokat, és az útbaigazítást. A korabeli viszonyokat jelzi, hogy az államfő kabinetirodája is Szentiványi püspökhöz irányított egy angol repülőtisztet, aki azután a püspök levelével jelentkezett Bisseliches Mózesnél. Az angol attól kezdve részt vett a bizottság heti összejövetelein is. Az összejöveteleket egy-egy étterem fehér asztala mellett, a Pajor-szanatórium valamelyik betegszobájában, esetleg Szentiványi püspök lakásán tartották, még a német megszállás után is. Az angolok nagyra tartották a bizottság eredményes munkáját. Egy angol ezredes néhány nappal Pest elfoglalása után a lakásán kereste fel Bisseliches mérnököt, hogy kormánya megbízásából kitüntetést és rendkívül meleg hangú, elismerő levelet adjon át számára.

Az ostrom alatt az amerikai követség Szabadság téri épületében Lutz konzul jóvoltából a menekültek száma ugyancsak megduzzadt. Több száz ember tanyázott már az emeleti szobákban. Az ismertebbek közül Wilhelm Károly, a Zsidó Tanács volt tagja, fővárosi ügyvéd, Szatmári, az ismert publicista, aztán a Sopronból Pestre elszármazott Breuer család élvezte a svájci vendégszeretetet. Ezekben a decemberi napokban már mindenki a hatalmas szuterénben táborozott, mert az emeletet bombák és belövések fenyegették.

A Wekerle utcai épületben is több százan húzódtak meg. A cionista vezetőség túlnyomó része november vége óta itt működött. Az irodákban és más emeleti helyiségekben az emberek elszállásolása még tűrhető volt. Akadtak szobák, amelyekben csupán egy-két család lakott, és a deszkából összetákoltsá priccsen elég kényelmes fekvés esett. Még tisztálkodásra is találtak alkalmat. Igaz, hogy a nap nagy részét ők is a pin-

²⁸⁴ Id. dr. Antall József.

cékben töltötték el. Az élelmezés is elfogadható volt. Hol voltunk már ettől a Vadász utcában!

November vége felé egy titokzatos új jövevénnel bővült a Wekerle létszáma. Csak a felszabadulás után derült ki, hogy ki a fiatal férfi, akit Krausz az egyik félreeső szobában helyezett el. Joel Nussbecher volt, a későbbi Palgi, aki a hősemlékű Szenes Hannával együtt ért földet Jugoszlávia határán. Szenes Anikó tragédiájának majdnem minden fázisáról értesülve voltunk. Az elfogatásáról, az anyjával való megdöbbenő találkozásáról, az ítéletről. Sajnos minden erőfeszítésünk, hogy a közelébe kerüljünk, megghiúsult. November elején kaptuk meg a hírt a hősemlékű lány kivégzéséről. Joel Palginak, akire hasonló sors várt, s aki sokáig volt vele lefogyva, csodával határos módon sikerült megmenekülnie.

A városból be-befutott hozzánk híradás a különféle vállalkozásokról. A régi „hadviseltek” vállalkozásában a Síp utcai „ruhagyűjtő” század a raktárával együtt áttette a székhelyét az Abonyi utcai gimnázium épületébe. Nyolcszáz ember helyezkedett itt el az októberi napok idején, a század tagjai és a hozzátartozók, de a létszám rövidesen kétezer főre szaporodott. Kitűnő szervezettségű ruharaktárak s műhelyeik voltak, melyekből muszosokat, sáncárkosokat és gyermekotthonokat láttak el. A Vadász utcába is juttattak küldeményeket.²⁸⁵

Eppler Erzsí gyakran járt hozzájuk a Vadász utcából, míg a város külső részeiben közlekedni lehetett. Később, a nyilasveszélyt elkerülendő, a németek oltalma alá helyezték magukat, akik mindvégig megvédték a házat a garázdáktól. Ellenszolgáltatásképpen dolgoztak nekik, s igyekeztek a német öröket jól tartani. Bevált a számításuk. Az erősebb brigantik cégére jó villámhárító volt a gyöngébb haramiákkal szemben. A vállalkozás motorja Popper Lajos volt.

A tarthatatlanná vált zsúfoltság csökkentésére a vezetőség néhány tagjának az a kitűnő ötlete támadt, hogy meg kell szerezni az MLSZ, a labdarúgó-szövetség mellettünk álló székházát. A kétemeletes, régi épület nagy irodahelyiségei az ostrom kezdete óta üresek voltak. A legnagyobb

²⁸⁵ Ennek a „ruhagyűjtő” századnak volt a parancsnoka Ocskay László százados.

bombázások közben megkeressük az MLSZ ügyészt, és „iroda és raktár céljaira” bérbe vettük tőle az épületet. Aztán szorosan lezártuk a kaput, mintha egy lélek sem tartózkodna benn, és a raktárépületek között, a két ház közötti kerítésbe szűk nyílást vágunk, amelyet egy, csak odaát-ról kinyitható vasajtóval zárunk el. Az éjszaka leple alatt megkezdjük az átköltöztetést. 600-700 fiatal és néhány száz meglett ember reggelre átmegy. Dr. Náthán Sanyi lett az új ház parancsnoka, aki az elszállásolást, és főleg a bunkerezést úgy oldotta meg, hogy az ostrom végéig, tehát körülbelül két hónapon keresztül senki emberfia nem sejtette, hogy a kihalt épületben, a csukott redőnyű ablakok mögött és a pincék mélyén több mint ezer ember bújkál meg.

Az elhelyezkedés nagyszerű volt. A hatalmas, föld alatti helyiségben sűrűn sorakoztak a deszkából ácsolt, emeletes fekvőhelyek. Hogy hogyan tudták mindezt napokon belül létrehozni, rejtély maradt számomra. Az „élelmet” naponta egyszer az Üvegházból szállították át. Az átjáró általában szigorúan zárva volt, legfeljebb egyszer-kétszer nyitották ki a rejtett vaskaput, mikor a vezetőség tagja „hivatalosan” látogatott át a szomszéd épületbe.

Igyekeztünk még fenntartani az összeköttetést a védett házakkal és a gettóval is. A gettóról a Zsidó Tanács maradékának kellene gondoskodnia. Stöckler Lajos és Domonkos százados²⁸⁶ próbál megbirkózni a rengeteg nehézséggel és a nyilas hatóságokkal. November 15. Domonkost egyedül találja a Síp utcai hitközségi székházban. Stöckler a svéd követ-ség Üllői úti székházában tartózkodik, ahova Krausz Miklós közreműködésével jutott be. Ezekben a napokban kaptunk utoljára hírt Gábor Jánosról, aki a Gestapo-összekötőnk volt. Hegyeshalomban, a vasútállomáson állt a mindenható deportáló főnök, Wisliceny elé, akivel azelőtt rendszeresen találkozott, és aki, akárcsak Eichmann, a vállát veregette, többek között azért, mert kitűnően beszélte a „Herrenvolk” csodálatos nyelvét. Wisliceny most cinikusan röhögött az elkínzott ember arcába:

²⁸⁶ Domonkos Miksa százados.

„Nem fog ártani magának egy kis németországi munka!”, mondta, s már fordult is a többi szerencsétlen felé.

Így jöttünk rá a német brigantik felső körének törekvésére: mindenkit eltenni az útból, aki velük érintkezésben volt, aki a dolgaikról túl sokat tudott. Ez lett a sorsa Szlovákiában a hőslelkű Fleischmann Gizinek,²⁸⁷ és nem kétséges, hogy nálunk is erre a sorsra jutott volna mindenki, aki nem tudta magát idejében biztonságba helyezni. A Freudiger családnak nem egészen veszélymentes menekülése is talán a huszonnegyedik órában történt. A Síp utca egyre nehezebb helyzetben volt (ha ezt még lehet fokozni), a gettó élelmezése és az elszállásolás ügye, a rengeteg beteg és öreg ember mind ott várt megoldásra. A Wesselényi utcai kórház zsúfoltsága miatt a Síp utcai épület termeiben és a folyosókon heverték a betegek. Ráadásul ott voltak az otthonokból beszállított gyerekek.

December közepén a pokol állandósult. Az Üvegház falai még úgyahogy állják az ostromot, de az emeleten nem sokan tartózkodtak. Magam a családommal ki kell, hogy tartsak a szűk kis emeleti irodahelyiségben. A gyerek beteg, a tüdőgyulladást a nyilas pince óta hordozta magában. A pincében nem tudom lefektetni. Nehéz napokat és még nehezebb éjszakákat élünk át. Az ablak hatalmas dupla üvegtáblái a légnyomástól kettéváltak, Weiss Arthur állandóan üvegez. A végén meguntuk a dolgot és gyékénnyel meg rongyokkal függönyözzük el az ablakot a kinti hideg ellen. Viszont így majdnem egész nap gyertya vagy mécses fény mellett lehetett csak meglenni.

A karácsony előtti, derűs délután néhány óráig szünetelt a bombázás. Az egyik emeleti iroda ablakánál álltam, néztem a zúzmarás fákat, és élveztem a csodálatos csendet. A szobában néhány asszony (nem tudom, honnan előkerített) friss virágokat szedett ünnepi csokorba Lutz konzul számára. Egyszer csak valaki bejött a szobába, és lelkendezve mesélte, hogy az oroszok Hűvösvölgyben vannak, a város teljesen körül van kerítve. Hitetlenül fogadjuk a hírt, de percekben belül jelentkezett telefonon a

²⁸⁷ Fleischmann Gizit Auschwitz-Birkenaubába deportálták, és érkezése után azonnal elgázosították.

Stefánia úti követségi épületből az egyik titkár, és felhevülten, többször is megerősítette: az oroszok a város peremén állnak.²⁸⁸

Azonnal Weiss Arthur szobájába hívtam a vezetőséget, s elmondtam nekik is a jó hírt. Óriási gaudium. Bekapcsoltuk a rádiókészüléket. Budapest az oroszokról nem beszél, de a felszabadító harc utolsó erőfeszítéseit emlegeti nagy hangon, s egyben felolvassa a honvédelmi miniszter napi-parancsát, amely minden fegyverforgató férfit bevonulásra szólít fel. Budára kell bevonulniuk. A hidak – a Margit híd kivételével – még nincsenek felrobbantva, s most odaát akarják a nyilasok, német parancsra, utolsó szedett-vedett erőiket összpontosítani. Az oroszok valahol Dunaföldvár alatt átvágtak a Dunán, és a budai hegyek mögé kerülve, a várost tökéletesen körülfették. Nyugodt estét kaptunk ajándékba, sok reménységgel eltelve a gyors szabadulást vártuk. Éjfél előtt hallgattuk a rádióba szokatlanul beolvasott behívási parancsot, mikor Mezei Rudi jött be nevető ábrázattal. Egy barátja telefonon jelentkezett Zugligetről, s azt kiáltotta: kérlek, megjöttek a rokonok, itt vannak a szomszédban. Hozzánk még nem jöttek meg a „rokonok”, majdnem egy hónapig vártak magukra. Mire megérkeztek, az Üvegház kis stábjának sok emberét nem találták már itt.

Éjfél után megkezdődött az ostrom. Zúgott a levegő, hullott a bomba, az Üvegház falai valósággal nyögtek a nagy légi viharban. A Szabadság téren aznap felállított német gyorstüzelő ágyúk is félelmetesen bömböltek. Nappal alig akadt egy-egy fél óra, amikor az ágyúzás szünetelt. Éjszaka az orosz ratákat²⁸⁹ felváltották az angol–amerikai bombázó erődök. Hatalmas épületek borultak le a Belváros utcáira. A többi is szörnyű látvány volt: szitává lőtt háztetők, égnek meredő csupasz gerendákkal, kiégett ablakok. A pincék mélyéből itt-ott füstölgő kályhacső nyúlt a járda fölé. A beázott és havas romhalmazok alatt, a pincék mélyén milliós tömeg szorongott az éhség, a tifusz és a tetű mindent kiegyenlítő uralma alatt.

²⁸⁸ Budapest körül az ostromgyűrű valóban 1944 karácsonyán zárult be.

²⁸⁹ Hivatalosan Polikarpov I–16 nevű, a Vörös Hadsereg légierijének gerincét alkotó géptípus, amelynek a közkeletű neve volt a „rata”, vagyis patkány a spanyol polgárháború óta.

A nyomorúság demokráciája az Üvegházra és a két gettóra nem vonatkozott. Amint a városban bujkáló vagy az utcára merészkedett többi zsidóra sem. Ha prédára leső nyilas haramiákkal találták magukat szemközt, a legtöbbjüket a helyszínen agyonlőtték. A szadista terror most már a tetőfokára hágott. December végén egy nyilas különítmény behatolt a Bethlen téri épületbe. A felső emeleteken, a sürgősségi kórházban százával hevernek a tehetetlen betegek és öregek. A nyilasok magukkal vittek vagy harminc, aránylag fiatal férfit, és a Wesselényi utcai iskola pincéjében sorra agyonlőtték őket. Az egyik haluc, aki az iskola épületébe volt „szolgálatra” beosztva, jelentette nekünk telefonon a szörnyű vérfürdőt. A Csengery utcai poliklinika betegeit ugyanezekben a napokban cipelték el, s mind egy szálig belelőtték a Duna vizébe.

Ha az Üvegház most már üveg nélküli, zsákokkal lefüggönyözött kapurácsán kikukucskáltunk, az utca túlsó oldalán mindig láttunk fegyveres alakot. Úgy ólálkodtak az épület körül, mint az éhes farkasok, csak arra vártak, hogy falkába verődhessenek, és úgy rontsanak a karámra. Kun páter²⁹⁰ emberei voltak a legkegyetlenebbek, ők alkották az Üvegházat megostromló nyilas sereg derékhadát is 1944. december 31-én, az év utolsó, szörnyű vasárnapján.

A szándékukról régen tudtunk. A kint dolgozó halucok: „nyilasok”, „tűzoltók”, „vasutasok” sűrűn figyelmeztettek minket, hogy jó lesz résen lenni, mert a veszély közeleg. Az Üvegház hónapok óta tör borsot a fenevadak orra alá a „területenkívüli” blöffel, a sokezeres létszámával, a hamisított védlevelekkel. Most van még egy ok, amely a zsidányokat cselekvésre sarkallja: az éhség. Az Üvegházban nagy élelmiszerkészleteket sejtenek. Megpróbáltunk felkészülni a támadásra.

Megkettőztük a kapuőrseget, a bejárat réseit üvegtörmelékkel tömjük be. Még működött a telefon, kapcsolatban voltunk a Szabadság téri barátainkkal és a Wekerle utcaiakkal. Egymás között is ez volt a téma. A fenyegető helyzetről azonban a házban élő tömegnek nincs tudomása.

Róth Cháim csütörtök óta nyugtatott bennünket, hogy öreg édes-

²⁹⁰ Kun András.

anyját a Wesselényi utcai kórházból hozassuk az Üvegházba. Pénteken rávette Lakatos mérnököt, hogy az egyetlen rendelkezésre álló autónkat, tudtunk nélkül, küldje el érte a Wesselényi utcába. A kocsi azonban üresen tért vissza, a nagy bombatámadások miatt nem tudta megközelíteni a kórházat. Vasárnap reggel Róth Cháim megint kérte a kocsit. Megfogta a kabátom hajtókáját, ilyenkor nem lehetett ellentmondani neki. Dr. Scheiber, a fiatal pap-tudós pénteken hasonló kéréssel jött hozzám. Édesanyját, aki szintén a Wesselényi utcai kórházban volt, szeretne volna az Üvegházba hozatni. Szomorúan ment ki az irodából, amikor közöltem vele, hogy nem tudunk a kérésének eleget tenni, s egyébként is: gondolja meg, ne kényszerítse édesanyját ebbe az embertelen zsúfoltságba. Eszembe jutott a levert fiatalember, megmondtam a sofőrnek, hogy Róthnéval együtt Scheiber doktor édesanyját is magával kell hoznia. Egy órán belül meg is jöttek.

Kora délután a rejtett vasajton keresztül átmentem az MLSZ-házba. Végigjártam a pincéket, megnéztük a raktárkészletet. Délután két óra lehetett, mikor az Üvegházból hatalmas dörrenést hallottunk. Az első egy percen belül több újabb robbanás követte, utána hosszas fegyverropgás. A félelemtől gyökeret vert a lábunk.

Utólag megtudtuk, hogy a nyilasok a nagykaput kézigránátokkal be-robbantották, negyvenen-ötvenen ott hatoltak be. 15-16 éves süvölvények is voltak közöttük, mindannyian egyenruhában voltak, kezükben töltött fegyver, övük teletűzdelve gránátokkal. Először az udvart foglalták el, aztán hatoltak fel az emeletre. Elállták a nagy pince lejárátát, és ordítózva kézigránátokat dobálták le a tömegbe. Az MLSZ-iroda ablakpárkányán állt a telefon. Odarohantam, lázasan tárcsáztam először az Üvegház számát. Weiss Arthur jelentkezett: „el vagyunk vágva a nagyteremtől, mondotta izgatottan, elállták a lépcsőházat is... nagy tumultus van odakint... egy csomóan ide beszorultunk a lakásba... nem tudom, kicsodák a behatólók... hívtam már az V. kerületi kapitányságot és Győriéket (ezek a mi nyilasaink voltak)... nagy láрма van kint, maradjatok odaát némán...” – aztán letette a kagylót.

Ezután a Szabadság teret hívtam, utána a Wekerlét. A Szabadság téren Krausz Miklós jelentkezett. Minden intézkedést megtettek, a vá-

rosparancsnokság emberei elindultak. A Wekerlében Mezei jelentkezik: tudunk mindent, érintkezésben vagyunk mi is az V. kerületiekkel és a városparancsnoksággal.

Közben óriási zaj a saját pincénkből. Hírül hozzák, hogy a másik oldalról nehéz tárgyakkal verik a pince falát. Lerohanunk, s az ott heverő csákánnyal kezdjük áttörni a két ház közötti, úgynevezett légó-átjárót. Az első csákányütések nyomán emberfejnyi rés támad a falon. A résen át kezek nyúlnak át egymással birkózva, és valami olyan halálfélelemtől eltorzított ordítást hallunk, hogy a vér megfagy az ereinkben. Megpróbáljuk a rést kiszélesíteni. Nem lehet, az emberek egymást tiporva igyekeznek átkerülni. Mint élettelen, ronggyá vált cafatokat cibáljuk át őket egymás után a nyíláson. Néhány tucat ember van csak ideát, amikor hirtelen minden elcsendesedik. Vissza, fel a telefonhoz. Megint az Üvegházat hívom. Arthur már nem jelentkezik. A Hunwald-szobában a mellékkészüléket Bisseliches Péter veszi fel. A fiatal fiú csodálatosan nyugodt, mindvégig megőrzi hidegvérét, s mindaddig tartja a vonalat, ameddig a nyilasok a szobáig el nem jutnak. Tőle tudom meg, hogy az udvarban és a pincelejárásban sebesültek tömegei hevernek, hogy halottak is lennének, arról nem tud. A lövöldözés azért szünetel, mert a fegyveresek az utcára terelik a tömeget. A Weiss-lakásból és a nagyteremből már mindenki lement, a nagy pince és a földszint lakossága most vonul kifelé, és néhány fegyveres fent, a mellettük levő szobákat járja végig. Lehalkítja a hangját: „Most mennek be a kis irodába (ez az én szobám), még eddig semmi segítség... Most felénk tartanak, leteszem a kagylót...”

Én nem tettem le, sokáig hallgattam a süket kagylót. Feleszmélve ismét hívtam a Wekerlét, a Szabadság teret. Mindent megtettek, mondják, jönni fog a segítség, leállítják őket, legyünk nyugodtak. Nem vagyunk nyugodtak, s nem hisszük, hogy valami történni fog. Tudjuk például, hogy néhány napja ugyanígy rátörtek a Jókai utcai svéd követségi házra, és az ott lévő 200 ember nagy részét a Dunának indították.²⁹¹

²⁹¹ 1945. január 8-án törtek be a nyilasok a házba, ahonnan 260 embert hurcoltak el a Városmajor utca 14. szám alatti nyilas házba. Miután megverték és kifosztották

Az ablakhoz osontam, a leeresztett redőny nyílásán át tisztán láttam, hogy az embereket sorba állították a Vadász utcai járdák között. Bombatámadás zúdult közben a környékre, a tömeg védtelenül állt az úttesten. Minden idegszálam megfeszült a tehetetlen kétségbeesésben. Az a gondolatom támadt, hogy le kell jutnom, és a családomhoz kell csatlakoznom. Csakhogy ez a lépés most örület lenne, végveszélybe sodorná azokat, aki az MLSZ-házban bújnak. Megint a telefon mellett álltam, görcsös ujjal mindig más számot tárcsáztam. Nem tudom, meddig próbálkoztam, úgy éreztem elmúlt egy örökkévalóság, mire az utcán valami zaj támadt, s a szomszéd épület előtt mozgást észleltünk. Megszólt a telefon, Péter beleordította az örömhírt: visszaengedik a tömeget az épületbe. Leengedtem a kagylót, és sírásban törtem ki. A leromlott fizikum és idegzet eddig bírta.

Hamar megtudjuk aztán a részleteket is. Az éktelen lövöldözés addig tartott, amíg az épület minden részét sikerült megszállniuk. A hatalmas tömeg láttán kicsit megtorpantak, pedig az udvar hátsó részében a somér pince teljesen elkerülte a figyelmüket, az ottani, több száz ember mindvégig rejtve maradt. Parancsot adtak a kivonulásra. A mieink nem használták a fegyvereiket, a katasztrófa, a vérengzés akkor még nagyobb lett volna. Ráadásul a közeli utcákban a nyilasoknak tartalék seregük is volt, amit a bentiek természetesen nem tudhattak.

A szobámba egy 15-16 éves forma suhanc rontott be, ordítva a földön fekvő gyerekekre fogta automata fegyverét, s úgy kényszerítette őt és a feleségemet, hogy valamit magukra kapkodva elinduljanak. A földszinten le kellett tenni minden csomagot, táskát. A brigantik nyomban elkezdtek a holmi átkutatását, és minden értéket zsebre vágtak.

Az utcán tízes sorokba állították őket. Weiss Arthur kiállt a sorból, s merészen a fővezérhez lépett. A nyilas visszaparancsolta, de ő nem tárgtott. A svájci területenkívüliségre, a honvédelmi minisztériumra, és a

valamennyiüket, egy 80 fős csoportot beköltöztettek a nagygettóba, a többi 180 embert további 10 napon keresztül kínozták, majd – azok kivételével, akik ez idő alatt öngyilkosok lettek – kivégezték.

városparancsnokságra hivatkozott. A főbriganti vitába szállt vele. Weiss Arthur ezt akarta: húzni kellett az időt. Megjöttek az V. kerületi nyilas vezérek. A házzal szemben, az utcán álltak, figyeltek egy ideig, azután Győri mégis odalépett a zsvány kollégákhoz, és halkán magyarázott valamit. Hiába. Kínos percek következtek, az utcán a tömeg félelmetesen szaporodott. Az udvarban egy csomó sebesült feküdt, még senki sem tudta, hogy halott is van már közöttük. A jelentkező orvosoknak nem engedték meg, hogy elsősegélyben részesítsék őket. A vezér jelt adott, hogy a tömeg induljon el. Győri ismét hozzá lépett, és kérte, hogy engedjen meg Weiss Arthurnak még egy telefont. Arthur a portáról a városparancsnokot hívta. Nincs ott, keresik. Végre jelentkezik a városparancsnok. Személyesen. Már mindent tud, kéri, hogy adják át a kagylót a parancsnoknak. Az kelletlenül lép a portásfülke telefonjához. „Igen, mondja, de ez egy zsidóbújtató disznóság!” Majd megint: „Igen, igen, igenis!” – s végre leteszi a kagylót. „Egyelőre visszaengedni az embereket!”

Így történt. S mikor én percekben belül hívom telefonon, Arthur barátom nevet a telefonba. „Hogy mit csinálók? Teázok. Mi az, még odaát vagy, gyere már, hadd mondjam el...” Átrohantam, de mielőtt elmondhatta volna nekem, előbb megálltam az udvaron, ahonnan éppen most vitték be az épületbe a 17 súlyos sebesültünket és a halottunkat. A boldog emlékü Fenákel Jónás Dob utcai kereskedőt, régi barátot. Két súlyosan sebesültet nyomban kocsiba helyeztek, és rohantak velük a Wesselényi utcai kórházba. Még aznap meghalt Fischer Ármin, és dr. Scheiber édesanyja.

Megnéztem a családomat, és végigjártam az emeleti szobákat. Mint a felzaklatott hangyaboly kavargott mindenütt az Üvegház népe. Gondoskodni kellett a sebesültek elhelyezéséről, és meg kellett nyugtatni a pánikba esett tömeget. Öregek, anyák és gyermekek álltak a folyosókon, a lépcsőház fordulóiban, a nagyterem ajtajába szorulva, valamelyest felszabadulva a nagy feszültség után, de mégis félve, aggódva attól, ami még jöhet.

A nagytermen keresztül bementem a Weiss-lakásba. Arthur szobájában volt a család kicsinyje-nagyja, Fränkel Jenő és a többi vezetők, aztán

néhány ifjúsági ember. A „nagy győzelemről” folyt a szó, illetve arról, hogy minden baj ellenére is, nagy tömegében az Üvegház még mindig szerencsésen úszta meg a megpróbáltatást. A fiatalok azonban további támadásoktól tartottak, s a védekezés másfajta módozatát kezdték emlegetni. Erről aztán éjszakába nyúló vita kezdődött.

Weiss Arthur mindvégig csodálatosan és érthetetlenül optimista maradt. Látva lehangoltságomat, lefekvés előtt még bejött hozzám, és hosszan magyarázta, hogy nem tarthat már sokáig, lehet, hogy napokon belül, de talán órák alatt vége lesz. Időt kell nyernünk, mondta, s tárgyalva többre megyünk, mintha fegyverrel védekeznénk. Ha visszalövünk, kétezer-hatszáz ember életét kockáztatjuk.

Még lementem vele a kapuőrséghez. Az Üvegház lakói mélyen aludtak a vackaikon, de az őrség mellett az ifjúsági mozgalmak aktivistái és muszosok virrasztottak. Weiss Arthur nevetve biztatta őket, hogy csak legyenek nyugodtak, nem lesz semmi baj. Látták a zsványok, hogy nem lehet úgy elbánni velünk, ahogy ők gondolják. Felbotorkáltunk a sötét lépcsőn, végig a folyosón, lábunkkal tapogatózva, nehogy az alvókra lépjünk. A nagyterem küszöbén halkán elköszöntünk egymástól. Ez volt az utolsó baráti beszélgetésem vele. A kézilámpájának felvillanó fényében egy pillanatilag még láttam mosolygó arcát.

A másnapi ébredés semmit sem talált nálam a tegnapi optimizmusból. Kétségtelen volt előttem, hogy helyzetünk nyomorúságos, s minél reménytelenebbé válik a fenevadak jövője, úgy szűkül a háló körülötünk. Akkor azt hittem, elkerülhetetlen a sorsunk, és nem akartam, hogy elbánhassanak velünk, mint a birkákkal. Szabad-e visszaütni, s ezzel az öregeket, a gyerekeket és az asszonyokat a biztos pusztulásba kergetni? Az MLSZ-ház pincéjében titkos készülődés kezdődött. Nem tudom, hogyan alakult volna a sorsunk, ha engedünk az indulatainknak, a kiborulásunknak, de sokan voltunk, akik az ifjúsággal együtt a harc felé hajlottunk. Persze, ez az érzés nem hősiességből eredt, hanem dacból, amelyet a reménytelenség váltott ki belőlünk.

Szürke reggel. Majdnem megfélekezünk róla, hogy a naptárban 1944 helyett 1945 jelent meg. Mire ez az év véget ér, mi megleszünk-e

még? Az udvaron a meleg lötytyért nyüzsgő a lerongyolódott tömeg. A felhős eget figyelem, közben az egyetlen szorongató gondolatom tart fogva: a családom közelében akarok maradni, egy legyen sorsunk. Ezen a napon veszett el Weiss Arthur.

A sovány ebéd után, kora délután fázósan húzódtunk néhányan a Weiss-lakás alatti pincerészbbe, ahol a légfűtés kazánja állott. A kazán körüli padkákon kuporogtunk, elgémberedett tagjainkat a meleg felé nyújtogattuk. Fáztunk kívül is, de még inkább fáztunk belül. Arthur és Vili öccse is ott melegedett, mikor lementem. Szótlanul ültünk jó sokáig. A félhomályos pincébe messzi ágyúszó szűrődött, a szűk helyiségre a korai téli estének az árnyai borultak, ránk a reménytelenség.

A lépcső tetején egy elmosódott sötét alak jelent meg, Arthur felé intett. Ő felállt, és indulóban azt mondta: mindjárt jövök. Mi még ültünk pár percig a kazán körül, de mert Arthur nem jött, kezdtem nyugtalan lenni. Felálltam, és indultam kifelé. Velem együtt – mintha összebeszéltünk volna – ketten-hárman szintén szó nélkül kifelé tartottak. A kapu felé indultunk, ahol nagy kavargást láttunk. A nyitott kapu előtt néhány fegyveres állt, akik egy nyitott teherautóra élelmiszert rakodnak. Arthurt a porta melletti helyiségben találtam, három nyilas vette körül, kipirult arccal alkudozott velük. Mögöttük ifjúsági emberek, markos muszos fiúk, Weiss Vili, Viktor és a ház néhány vezető embere állt. Az irodai nagy asztalon egy csomó kenyér és konzerv hevert. Mikor beléptem, Weiss Arthur úgy intett felém, mint aki azt mondja, hogy minden rendben lesz. Csendesen, de határozottan figyelmezteti a nyilasokat, hogy elégedjenek meg az átadott kenyérrel és a konzervekkel, és távozzanak az épületből, mert ellenkező esetben nagy bajok lesznek. A meglepő számomra az volt, hogy a zsványok milyen csendesek voltak.

Kisült, hogy az előző napi támadók egy része látogatott meg bennünket ismét, azzal a szándékkal, hogy az Üvegházból élelmiszert raboljanak. Miután az őrséghez előbb barátságos felszólítást intéztek, Weiss Arthur kinyitatta nekik a kaput. Hárman beléptek, s elmondták, hogy nem erőszakoskodni akarnak, csak ételmezt szeretnének kapni. Lehetetlen, hogy itt még élelmiszerkészlet legyen, mikor a nyilas

testvéreknek már nincs betevő falatjuk. Az utcáról beintett másik három nyilas ezenközben már indult is a lépcsőn felfelé a padláson lévő élelmiszerraktárhoz. Pontosan tudták már, hogy merre találják meg. Arthur és a többiek vitatkoztak lent, amazok kezdték cipelni fentről a kenyeret és a konzerveket. A mieink erre a kapunál elállták az útjukat, s kényszerítették őket, hogy a kapu melletti irodában az élelmet lerakják. A vezetőjük szelídebb hangnemre tért át. Megelégszik annyival, mondta, amennyit Weiss úr felajánlott, viszont akkor az Üvegház emberei az ő számukra is szerezzenek időnként élelmet. A mieink nem válaszolnak, Arthur viszont erőteljesen követeli, hogy azonnal távozzanak. A nyilasok kifelé indulnak, Arthur a járdáig követi őket. A kocs elött a brigantik megint barátságos tárgyalásba kezdenek Arthurral. Nem tudom, miről van szó, ezért magam is kilépek az utcára. Nagyon kellemetlen látványban van részem, a sötétedő utcán nyilas csibészeket látok ólálkodni. Közvetlen szemben három erősen felfegyverzett suhanc áll, az egyik éppen felénk mutat. „Nézd azt a pápaszemes csontvázat!” Ez valószínűleg én voltam.

Közelebb lépve hallom, hogy a nyilasok barátságosan invitálják Arthurt, menjen el velük, a vezető testvérrel való barátságos „kibeszélésre”. Higgye el, őket csak az élelmiszer érdekli, a tegnapi eset után nem akarják a követséget bántani. Egyezzen meg odabent a vezetővel bizonyos mennyiségű élelmiszer leszállításában, és meglátja, attól kezdve szent lesz a barátság közöttük. Arthur habozik, de mintha ínyére lenne a felajánlott „kibeszélés”. Közben néhány briganti félre nem érthető módon kezdi őt körülvenni, és embereink csoportjáról leválasztani. A mieink nem tágítanak, kezd a helyzet veszélyessé válni. Ebben a percben tisztán áll előttem, hogy az egész élelmiszer-ügy csak ürügy, s hogy a nyilasok a tegnapi csorbát akarják kiköszörölni, és éppen Weiss Arthuron, aki most már erősen a begyükben van.

Nem várok tovább. Egészen a csoportig lépek, s határozottan kiáltom: „Arthur, hová mész, gyere egy pillanatra!” Ő azonnal kilép a körből, és bejön, nyomul utána az ifjúság. Becsapom mögöttünk a kaput, és azt mondom neki felhevülten: „Kérlek, ne menj sehová, ne mozdulj az utcá-

ra se ki!” Az ifjúság és a muszosok helyeselnek. Kavarodás támad. Weiss Arthur félti a házat, és tart az erőszak kirobbanásától. Csendesíti őket, a levegő azonban nagyon meleg. Közben az utcán nagy tanácskozás folyik. Néhány kínos perc telik el, aztán valaki megzörgeti a kapukilincset.

Fábry²⁹² főhadnagy, a hozzánk átállott KISKA-század parancsnoka jelentkezik. Tárgyalt a nyilasokkal, s azt ajánlja, hogy Weiss Arthur mégis menjen be a pártházba, és próbáljon velük barátságosan megegyezni. „A fickók éhesek, ha valami aprósággal kiszúrja a szemüket, akkor majd békét hagynak nekünk.” A főhadnagy ajánlata után nagy csend támad. Fábry eddig mindig szótartó ember volt, velünk is nagyon rendesen viselkedett. Valószínűleg most is jót akart, de mi nem voltunk nagyon megnyugodva az ajánlatától. Láttam viszont, hogy Arthur hajlik a szóra, s menni akar. Voltak már ilyen kirándulásai addig is az V. kerületiek tanyáján, s tán arra gondolt, hogy ez az útja is sikerrel jár majd. Fábry főhadnagyhoz fordultam: hajlandó-e vele menni, és garantálja-e, hogy nyomban visszajön? „Minden garanciát vállalok, a magam kocsiján viszem, és hozom őt vissza is. Egy órán belül itt vagyunk.” „Ön tudja, hogy ezek kicsodák?” „Igen, ismerem őket, nem lesz Arthur úrnak semmi bántódása.”

Így történt. Kinyitottuk a kaput, kiléptünk mindannyian a járdára, néhány haluc még figyelmeztetett: „Ne engedd elmenni!” Arthur azonban már elszánta magát, nem tudtam volna visszatartani. Beszállt a kis piros sportkocsiba, mellé ült Fábry is. A kocsi elindult velük, s a nyilasokkal megrakott teherkocsi követte őket. Mi bevonultunk a kapu mögé, s becsuktuk. Mindnyájan letelepedtünk a fogadótérben álló padokra, és szóltanul várakoztunk. Pont öt óra volt. Hatra vissza kell érniük.

Weiss Arthur azonban nem jött vissza hatkor. Nem jött éjfélre, sőt másnapra sem, nem jött vissza az Üveg házba sohasem.

Napokkal később előkerült Fábry főhadnagy, aki elmondta, hogy a szomszéd utca sarkán a nyilasok közrefogták a kis vörös kocsit, Weiss Arthurt kényszerítették, hogy átszálljon a teherautójukra, és őt is lefog-

²⁹² Fábry Pál.

ták, nehogy hírt vigyen a Vadász utcába. Három napig fogva tartották az egyik laktanyában, aztán valahogy megszökött. Szerinte Arthurt a Városház utcai, Nidossi-féle²⁹³ alakulat pincéjébe vitték, de erről már nem tudott semmi bizonyosat.

Akkor este még mindezt nem tudtuk, de már éjfél felé mindent sejtettünk, ha nem is beszéltünk róla. Lehet, hogy akkor Weiss Arthur már nem is élt. Mi ültünk a sötétben szóltanul. Sötét volt, nagyon sötét. Egy elkerített helyen a földszinti raktárhelyiségben a szegény Fenákel Jónás feküdt a földön letakarva, még nem tudtuk, hova temessük. Később már rájöttünk erre is, és az udvaron a raktárházak között egész rendes kis temetőt létesítettünk. Az apró mécses, ami a halott Fenákel feje fölé lőtt pislákol, ez volt az egyetlen fény, ami nekünk ezen az éjszakán az Üvegházban világított.

A nyilasok állandóan portyáztak az Üvegház körül. Az volt a véleményünk, hogy a szilveszteri leintésük, kudarcuk után nem kezdenek még egyszer általános támadást a ház ellen, de mindent elkövetnek, hogy a vezetőket egyenként a kezükbe kaparintsák, és ártalmatlanná tegyék. Hónapok óta leselkedtek ránk azzal az ürüggyel, hogy a védlevél-hamisítókat akarják ártalmatlanná tenni. A múltkor hamisításban vétkes emberek kiszolgáltatását kérték a „Nemzeti Számonkérő Szék” nevében, most élelmiszer-beszerzés ürügyén jelennek meg naponta a kapu előtt. Tudtuk, hogy nem csak élelmiszert akarnak. A KISKA-századra és a házban megbúvó rendőrökre nem számíthattunk egy esetleges összetűzésnél. Néhány emberünket, mint Groszmann Sanyit hetekkel előbb átcsempésztük a Wekerle utcába. Most a Vadász megfogyatkozott stábjá ugyanezzel az ajánlattal jött hozzám is. Egyesek egészen biztosra vették, hogy a nyilasoknál én vagyok soron. Egyelőre nem akartam mozdulni.

Az Üvegházban az éhség kezdett nehezen elviselhető lenni. Baj volt már a kenyér beszerzésével is. Valahonnan néhány zsák lisztet kerített az élelmező stáb, és az udvari konyha nagy tűzhelyén megkezdődött a lángosütés. Január elején ezzel beköszönt a lángoskorszak. Itt a csen-

²⁹³ A név helyesen: Nidosi Imre, v.ö. a 269. számú lábjegyzettel!

cselés időszaka: az éhezõ egy életveszély árán becsempészett fél kenyérért vagy két-három dohos kukoricás lángosért ruhadarabját vagy takaróját adta cserébe.

Az óriási, de nehéz levegõjû pincékben megdöbbenõ látvány tárult elénk. Az emberek úgy heverték a földön, a polcokon, a ládákon és a hevenyészett emeletes ágyakon, a mellékjáratok szalmaágyain, mint a halottak. Néhány petróleumlámpa sápadt fényében egyik-másik ébren lévõ feltápáskodik, s halkán megkérdezi: „Mi van, meddig még?” „Jó lesz – válaszolunk halkán –, napokon belül vége lesz. Nem lesz semmi baj.”

Naponta vesznek el az embereink, akik a házból kimerészkednek. A legügyesebb futárunkat közvetlenül a ház előtt lőtték le a lesben álló nyilasok. Akkor hurcolták el egyik leghõsibb haluc vezetőnket, Hunwald Szimchát. A legszörnyûbb megpróbáltatások, egy aknaszedõ büntetõszázadban elszenvedett nehéz évek után került az Üvegházba. Az egyik legvakmerõbb ifjúsági csoport vezetője volt. Szerény, vékony fiú, katonaruha lógott sovány testén, mikor beállított, sovány arcában csak a szemek világítottak derûsen. Amilyen egyszerű és póz nélküli volt kitartó és nehéz munkája, amelyet az Üvegházban véghezvitt, olyan egyszerűen, szódtanul és póz nélkül távozott.

A két késõbbi mártír, Humwald Szimcha és Weiss Arthur néhány héttel korábban ellenfélként állott szemben egymással. Az ellentét akkor támadt köztük, mikor már iszonyú állapotok uralkodtak az Üvegházban. Az esti tanácskozásokon mindennapi harc tétje volt a bebocsátást kérõk elutasítása vagy bebocsátása, akár a bentiek veszélyeztetése árán is. Szimcha volt a forradalom, Arthur a rend és a fegyelem. A tragikus az volt, hogy mindkettõjüknek igaza volt. Érdekes, hogy hozzám, aki legtöbbször az öregek álláspontját képviseltem, Szimchának soha neheztelõ szava nem volt. Az õ szemében langyos kispolgár voltam, ennek dacára a hosszú hónapok alatt éles szóváltás nem volt közöttünk. Sõt, inkább bensõ megértéssel vonzódott hozzám. Az utolsó heteket nehezen bírtuk. Akkoriban nem volt nap vagy éjszaka, hogy a felsõ emeletre fel ne jött volna hozzám, és meg ne fogta volna a vállamat: „Ne félj, nem lesz baj!”

Újév éjszakáján, amikor Weiss Arthur eltűnt, éjfél után Hunwald

Szimcha felállt, és indult kifelé. Csodálkozva marasztaltuk, de ő hal-
kan magyarázta, hogy biztosan hiszi, Arthur nyomára fog akadni. Nem
tudtuk lebeszélni. Elment. Ettől kezdve naponta jelentkezett ugyan, de
megszállottan kereste Weiss Arthur nyomát. Csütörtök éjszaka, két óra
felé felkeltett. Elmondta, hogy nyomon van, a hírhedt Városház utcai
pincébe vitték. Most visszamegy a Stefánia úti követségre,²⁹⁴ az ügyvivő²⁹⁵
megígérte, hogy diplomáciai úton fog beavatkozni.

Felültem a fekhelyemen, s megfogtam barna bőrkabátjának a hajtó-
káját. Ma is, mintha látnám az arcát, magyaros kis bajuszát a félhomály-
ban, mikor mondtam neki: „Nem kell menni sehová. Reggel egy futár-
ral megpróbálunk az ügyvivővel érintkezésbe lépni.” Borzalmas ágyúzás
volt, a ház valósággal ingadozott. Sokáig ült mellettem a sötétben, gon-
dolkozott, aztán felállt, begombolta magán a bőrkabátot. „Megyek.” És
elment. Soha többé nem beszélhettünk.

A tömeg éhes és tetves. Mi, a „vezetők” az Üvegház földszintjén
ülünk. Egy házban, amelynek már úgyszólván nem is volt fala, nem
volt ablaka. Egy házban, amelyen a csikorgó januári szél keresztül-kasul
sívított. A nyilasok naponta megjelentek. Csonttá aszva, beesett sze-
mekkel, fásultan ültünk. Már régen nem voltunk hősök. Inkább élő
halottak voltunk.

Estefelé a kapu előtt megállt egy rozoga batár, a mi svájci autónk.
Nagy csetepaté hangzott fel utána a kapuból. A kocsiban Hunwald Szim-
cha és Szemere Tibor ült. A nyilasok éppen ott ólálkodtak. Közrefogták
a kocsit, és mindkettőjüket elcipelték. Szemere Tibor néhány nap múlva
megszökött, visszaérkezett hozzánk, de Hunwald Szimcha soha többé
nem jelentkezett. Egyik leghősibb alakja volt a magyarországi cionista
mentőmunkának.

Az ostrom fokozódott. Nem hittük volna, hogy az éjjel-nappali böm-
bölés, sívítás, gépzúgás, robbanás még erősebbé válhat. A pokolnak is
vannak fokozatai. Már nemcsak az ég és levegő zúgott körülöttünk, ha-

²⁹⁴ Svájc követségi épülete, Stefánia út 107. sz.

²⁹⁵ Herald Feller..

nem a lábunk alatt a föld is tompa nyögéseket hallatott. Ha szűnt pár percre az orkán, jött a másik veszedelem. A kapu előtt, amely most már csak összevissza drótozott, zsákokkal elfüggönyözött barikád volt, megjelentek a nyilasok. Hátukon, keresztben két fegyver is lógott. Sötét alakjuk úgy tűnt fel hirtelen, amint a réseken bekandikálnak, mint mikor a pusztában nehéz teleken az ordasok a juhok karámjának a kerítésére ágaskodnak fel. Most már valóban éhesek lehetnek. A gyülevész banda érzi talán, hogy a portyázásnak az ideje a vége felé közeledik. Napokon, talán órákon belül el kell takarodniuk. El kell, hogy tűnjenek valahol az alvilágban, ahonnan napvilágra kerültek. Kezdenek ráébredni magukra hagyottságukra. A fővezérek legnagyobb része már elszelelt nyugat felé, legtöbbjük búcsú nélkül távozott, amíg a kijárat szabad volt. Most a szűk szája is bezáródott s ők fogva voltak. Lehet, hogy ezt nem mindnyájan látták ilyen tisztán, vagy nem akarták látni. Mindenesetre, amíg lehetett, raboltak és gyilkoltak. Ebbe a mesterségbe már belejöttek, nehezen akartak kitanulni belőle, s megbarátkozni a gondolattal, hogy számukra nehéz idők következnek. A terror tehát, ha egyáltalán lehetséges még, szintén fokozódott.

Január elején vagyunk. A terror átveszi uralmát a budai részen is. Ezekben a napokban törnek be a nyilasok a Városmajor utcai orthodox kórházba és az aggok házába. A betegek és öregek nagy részét bent az épületben, a szobákban és a folyosókon lövik agyon, utána a kórház épületét felgyújtják, majd felrobbantják. Ugyanerre a sorsra jut a Maros utcai zsidó kórház. A halottak nagy részét a Városmajorba hurcolják ki, és egy hatalmas gödörbe dobják bele.²⁹⁶

Minderről mi csak az ostrom után értesülünk, mikor a Duna jegén keresztül az első hírmondók Budáról hozzánk megérkeznek. Egyelőre csak azt tudjuk, hogy a város minden részéből hurcolják az embereket

²⁹⁶ 1945. január 12-én a Kun András vezetésével betörő nyilasok közel 90 embert végeztek ki a Maros utca 16. szám alatti zsidó kórházban. Hárman el tudták hitetni, hogy keresztények, de néhány ott elkapott zsidót átvittek a Némervölgyi út 5. szám alatti nyilas házba, ahol megkínózták és kivégezték őket. Az elkövetők egy részét 1945 után elkapták és kivégezték.

a Dunához. A Svábhegyről is egymáshoz kötözve hozzák le éjjelenként a fogva tartott zsidókat, és lövik őket bele csoportosan a jégtől zajló Dunába.²⁹⁷

Kora hajnalban kapuzörgetésre ébredünk. Egy alsónadrágban didergő, lilára fagyott, csuromvizes vérző embert látunk. Marcel Tibor volt, egyik emberünk, aki a védett házakat próbálta megközelíteni. Elfogták, s néhány társával együtt a Dunához vitték. Útközben azonban sikerült neki kötélkeiket meglazítani. A lövés előtt ugrott a vízbe, s bár utólag lábat mégis lövés érte, a jégdarabokba kapaszkodva órák múlva a Petőfi téren partot ért. Napokig feküdt az Üvegházban, majdnem élettelenül, míg végre lábra állt.

Január elején elhagytam az Üvegházat. Nehezen szántam rá magam, de a gyerek betegsége nem javult, az emeleten nem maradhattunk vele, a pincékben nem akadt egy tenyérnyi férőhely, ahova lefektethettem volna. Magam sem nagyon szilárdan állottam már a lábamon. Először azonban még másféle megoldást kerestem. A Hunwald Szimcha eltűnését követő vasárnap hajnalban felöltöztettem a gyereket, beültünk a még rendelkezésre álló nagy svájci batárba, és szerencsésen átmenekítettem őt a Szabadság téri épületbe. Gondoltam, talán talállok ott egy nyugodt sarkot, ahol elhelyezhetem. Órákon keresztül keringtem a zsúfolt szuterénben, már mindenki odalent volt, sajnos nem volt mód fekhelyet teremteni. A gyermek hidegleléstől remegve üldögélt a folyosó sarkában. Közben pokoli bombatámadás zúdult a környékre, a követségi épület is kapott néhány erősebb belövést. A támadás dél felé elcsendesült. A gyermek szeme lázban égett, gondoltam, szerencsét próbálok a Wekerlében. A kocsi ott állt még a kapu előtt. Kinéztem a Szabadság térre, a környék kihalt volt. Betuszkoltam a gyereket, s néhány perc múlva a Wekerle utcába érkeztünk. Mire felértünk a harmadik emeletre, a gyerek már nagyon rosszul volt. Az ismerősök percekben belül összefutottak, bevittek

²⁹⁷ Budapesten a nyilas uralom alatt több ezer embert hajtottak a Duna partjára, s lőttek bele a folyóba. A szerencsésebbeket nem halálos lövés érte, és ki tudtak úszni, de az áldozatok száma így is 3500–5000 fő közé tehető.

bennünket a kis titkári szobába, amelyben aránylag kevesen tanyáztak. Az egyik sarokban, a földön hevenyészett ágyat vetettek, ahova aztán lefektettem a gyereket. Meleg ital is került, és én aránylag megnyugodva hagytam őt ott. Estefelé KISKA-emberek kíséretével átvittem a feleségemet is és a megmaradt holminkat. Attól kezdve éjjelenként magunk is a Wekerle utcában maradtunk.

Minden reggel azonban, lehetőleg egész korán, átmentem az Üvegházba. A néhány perces út nagyon nehezemre esett, de nem volt könnyű elszakadni a Vadász utcától, és vártak is az ottaniak. Fränkel Jenő, Herskovits Fábián, Szmuk bácsi, Klein Vili s még néhányan a régiiek közül, Miklós öcsém, Weisz Vili és Viktor még álltak a vártán. Késő délutánig a földszinti, ablaktalan helyiségben igyekeztünk megoldani a gondokat. Élelmiszer nemigen volt már, se a belövések, se az esetleges nyilas támadás ellen tenni semmit nem tudtunk. Tartottuk egymásban és a többiekben a lelket. Ahogy beesteledett, indultam vissza. Rendőr vagy fegyveres KISKA-katona kísért, de ez nem csökkentette bennem a szörnyű félelmet.

Január 11-én, csütörtökön már nehezen bírtam feltápáskodni a fekhelyemről. Még átmentem, és remegő lábakkal álldogáltam a nagyterem egyetlen asztala mellett. Éreztem, hogy utoljára vagyok az Üvegházban, nem fogok még egyszer átjönni. Még ebben a rossz állapotomban is úgy éreztem magam, mint a kapitány, aki elhagyja a süllyedő hajót. Este még sokszor visszaneéztem a Vadász utcai Üvegházra, dicsőségünk és szenvedésünk színhelyére. Az összevissza lyuggatott háztető egyik égnek meredő, csupasz gerendáján fekete rongyfoszlányokat lengetett a szél. Mintha gyászfátyolnak tűzte volna ki valaki a szomorú romok tetején.

A Wekerlében azonnal lefeküdtem a titkári iroda sarkába. Zengett az ég, morajlott a föld alattunk, de én napokon keresztül nem tudtam fölemelkedni a fekhelyemről. A szobát közben rendbe tették, a lakókat máshova helyezték át. Weiss Arthur felesége és kisfia maradt csak velünk a csöpp szobában. Az élelmezés jobb lett, nem tudom, hogyan, de minden napra akadt a déli meleg leves mellé egy kis kenyér. Az idill nem tartott sokáig. Öt-hat nappal a felszabadulás előtt olyan táma-

dás zúdult a városra, s különösen a Wekerle utca környékére, hogy a harmadik emelet minden szobáját találat érte már. Nem volt tanácsos tovább is kísértetni a sorsot. Este kénytelenek voltunk levonulni a zsúfolt légoltalmi pincébe.

Nem volt már Pesten ház, amelyben a lakók a lakásban mertek volna tartózkodni. A lépcsőházban akkora tömeg torlódott össze, hogy lefelé már csak lépésben haladhattunk. A pince bejáratánál végleg megakadt a menet, kínos tempóban haladhattunk a légópince bejáratáig, ahol több méter hosszan bokáig állt a víz. Mikor végre feltűnt a gyéren megvilágított légópince belseje, megütötte az orunkat a sűrű, savanyú, meleg pinceszag. Az első pillanatban majd elájultunk tőle, de nem sokkal később úgy megszoktuk, hogy nem is éreztük már.

Első pillanatra elénk tárult a fantasztikus tömörttség. Az ajtóban megállva nem tudtuk elképzelni, hogy az összepréselt tömegben hol fog az újabb áramlat elhelyezkedni. Irtózatosságot, vitatkozást kezdődött, de az átjárókba préselődött tömeg még mindig mozdulatlanul állt. Késő éjszaka lett, mire az összezsúfolt testek, hogy, hogy nem, mégis összebb szorultak, a keletkezett résekbe egy-egy új jövevény sietve behelyezkedhetett. Hajnal felé minden emberfia valamelyik deszkapadnak legalább arasznyi területén kuporgott, vagy legalább a saját lábán állott már, a falnak dőlve. Így álltam én is, a pince vizes falának támasztva hátamat. A feleségem a földön, egy ruhával megtöltött szatyor felett ülve bóbiskolt, a gyerek pedig, hosszú közelharc után, egy emeletes ágy felső részén kapott helyet, másik három vagy négy tehetetlen beteg mellett. Az ágy alsó emeletén egy fiatal házaspár feküdt a láztól önkívületben.

Eddigi kínlásunk és az átélt sok szörnyűség mintha ebbe a pincébe és ebbe az éjszakába sűrűsödött volna össze. Jónás próféta szavai jutottak eszembe: „A hegyek alapjának mélységébe kerültem.”²⁹⁸ Hogyan és mikor fogunk innen kikerülni, ha egyáltalán még kikerülünk valaha?

²⁹⁸ Jónás próféta könyve 2,7.: A hegyek alapjág süllyedtem alá; bezáródtak a föld závarjai felettem örökre! Mindazáltal kiemelted éltetemet a múlásból, oh, Uram, Istenem!

A pince fenti szellőztető ajtaját néhány percre kinyitotta valaki. A reggelt láttuk rajta keresztül derengeni. A levegő elviselhetőbbé vált, már nem éreztem, vagy megszoktam közben a szörnyűséges bűzt. Tagjaim kezdtek felmelegedni, a kimerültség legyőzte az eszméletet. A fal tövében guggolva kis időre elaludtam.

Amíg a tömeg mozgásba nem jött, az állapotok istenesek voltak. Reggel azonban egyszerre mindenki helyet változtatott, többnyire kifelé igyekezett, s ettől olyan fantasztikus kavarodás támadt, hogy sokszor már a saját kezünket és lábunkat sem tudtuk megtalálni. Egymás hegyén-hátán álltak az emberek a kijárat sötét sikátoránál. A kapu mögötti, lépcsőházi feljáróhoz alig sikerült feljutni. Mindenki vizet keresett, meleg innivalót szeretett volna. Mind a kettőhöz nehezen lehetett már hozzájutni. A víz-csapok csak a földszinten vagy az udvaron szuperáltak, egy meleg teáért fel kellett merészkedni az emeleti szobába. Körülményes mesterkedéssel sikerült egy kis vizet forralni, s egy pohárnyi, teának nevezett lötytyőt a hozzátartozóknak a pincébe juttatni.

Egy-két óra nyugalmi idő következett. Újra megszoktuk a nehéz levegőt, magam megint a fal tövében kuporogtam valahol, nem gondoltam semmire, csak arra, hogy végre jó melegben vagyunk legalább. A nyomorúságban a hangulat még fel is engedett időnként, mindig akadtak a tömegben egyesek, akik a szerencsétlenségünkön már csak röhögni tudtak, s szóval tartották a pince népét. Gonda Laci barátunk bekötött lábbal kucorgott kemény ülőhelyén, mozdulni nem tudott, de sokszor órákon keresztül fújta apró szájharmonikáján a legszebb áriákat. Hiába, na! Vígán voltunk. Ha kissé tetvesen és nagyon éhesen is, de éltünk.

Az utolsó napok valamelyikén apró fénysugár költözött a pincébe. Este valaki a felső emeletről rohant le, és lelkendezve ordította, hogy a hirtelen előállott csendben orosz szavak foszlányait lehetett kivenni. Sokan törtük át magunkat a tömegen, és rohantunk fel a sötét lépcsőház folyosójára. Percekig figyeltünk, s tényleg: a hirtelen beállott csendben előbb távoli zene, utána egészen jól kivehető orosz szavak jöttek felénk. Voltak, akik le is tudták fordítani a szavakat. Az ostromló orosz sereg

figyelmeztetése és felhívása volt a német hadsereghez. Megadásra szólították fel őket.

Sokáig álltunk, megrendülve a hangoktól. A havas januári éjszaka hideg levegőjével együtt a szabadulás reménye ütötte meg a lelkünket.

Január tizennyolcadika. Pest felszabadulása. Budán még majdnem egy hónapig tart a harc. A németek az Alagútba és a Várba vették be magukat, ahonnan az oroszok hetekig nem bírták őket kifüstölni. Ha néhány héttel előbb jön, sok-sok ezer emberrel többnek sikerült volna megmenekülnie. Viszont ha pár napot késik még, lehet, hogy mind elpusztulunk.

A gettó minden szobája túltömött, majdnem minden ház elhagyott romhalmaz, bűzlik a felgyülemlett szemét. Kenyér alig van már, a Népasztal és a Skreck-konyha²⁹⁹ már csak babból vagy lencséből készített levest oszt. Tömegével fekszenek a tehetetlen betegek és öregek. A halottakat naponta az udvarokon, vagy a Klauzál téren földelik el.

A védett házak már mindennek nevezhetők, csak éppen védetteknek nem. A nyilasok keresztül-kasul járnak őket, és fosztogatnak. Éjszakánként csoportokat visznek a Duna irányába. A svájci védett házak létszáma nem haladja meg most már a 20-25 ezer főt, legalább ugyanannyit már elcipeltek közülük a VII. kerületi gettóba.³⁰⁰ Sokan megszöktek és rejtőzködnek. Sok ezren elvesztek. A védlevél-akcióval húztuk az időt, de nem elég sokáig. Sok ezret megmentettünk, de mégsem eleget. Az ennivalóval talán még rosszabbul álltak a védett házak, mint a nagy gettó. A diarétól és éhségtől csontvázzá leromlott emberek már mozdulni sem tudtak. A halottak temetetlenül heverték. Egyik-másik házban a hullákat a ház lapos tetejére hurcolták fel.

Siralmas helyzet uralkodott a Wesselényi utcai gimnáziumban kialakított kórházban, és a Síp utcai ház hátsó udvarában a holttestek még

²⁹⁹ Az egyik nyilvános konyha a gettó területén. Az Orthodox Népasztallal, a Síp utcai konyhával és a jó nevű – eddigre kibővített – Stern vendéglővel naponta összesen majdnem 60 ezer adag ételt osztottak ki ezek a létesítmények.

³⁰⁰ Itt volt az ún. nagy gettó, amelyet az 1944. november 29-én kiadott 8935/1944 sz. BM rendelet hozott létre.

hetek múlva is a hóban heverték. A gettóban meghalt vagy legyilkolt emberek holttestét a Dohány utcai templom és a Hősök templomának kertje, valamint a Kazinczy utcai fürdő udvara fogadta be. A csonttá fagyott hullák tömege egymás hátán felpolcolva feküdt, megmerevedett végtagokkal, sokan közülük nyitott szemekkel az ég felé meredve.

Végül ott voltunk mi, a három követségi házban majdnem ötezer ember, az elesettség és a letargia végső fokán.

Január 18. csütörtök. Előző este még nagy dübörgéssel és zúgással volt tele a levegő. Valamivel éjfél után hirtelen minden elcsendesedett. Ettől egyszerre mindenki éber lett, a sötétben itt-ott fények gyúltak, és a pince minden szegletéből kíváncsi arcok tűntek elő. Kis idő múlva valaki kinyitotta a pincének a járdára nyíló nehéz vasajtáját. Friss, hószagú levegő áramlott be. A sötét pincéből tisztán láttuk a kinti hóesést. Sokáig figyeltük a nesztelen éjszakát. A messzeségben elvélve egy-egy puskalövés esett, de különben se fegyverzajnak, se emberi hangnak nyoma sem volt. Mindenre gondoltunk, csak arra nem, hogy ezekben a percekben ért véget Pest ostroma, s hogy most érkezett el hozzánk a szabadulás. Becsuktuk a szellőztetőnyílást, mindenki visszahelyezkedett a vackára, és mély álomba merültünk. Csak virradatkor ébredtünk rá a csodálatos valóságra.

Az egyik kapuőr jött rohanvást hat óra felé. „Itt vannak az oroszok – ordította – láttam őket, itt vannak a kapunál!” Nagy ugrásokkal kint termett, rohant fel a lépcsőn. Mi egymás hátán utána. Minden, még mozogni tudó ember egy szempillantás alatt talpon volt, a tömeg tódult ki a pince száján. A kapu alatt a rohanás hirtelen megtorpant, nem volt lehetőség megmozdulni. A kapu zárva volt, és az őrség nagy eréllyel dirigálta vissza a kapualjba préselődött tömeget.

Az történt, hogy az ifjúság az első percben az utcán volt, és az ott talált orosz katonáknak oly viharos öleléssel borult a nyakába, hogy azok a fegyverükhöz nyúltak, s így kényszerítették őket vissza a kapu alá. Az orosz őrzőket felderítői voltak. A németek éjfél felé az utolsó pesti hídfőállásukat is kiürítették. A Szabadság téri hatalmas ágyúkat leszerelték. Az oroszok, nagy meglepetésükre, a Belvárosban már semmi ellenállásra

nem találtak, és míg az összes külső kerületeket nehéz harcokkal foglalták el, addig ide puskalövés nélkül sétáltak be.

A kapu alatt kevesen maradtunk. A csukott kapu kémlelőlyukán kitékintettem. Egyetlen orosz katonát pillantottam meg az utcán, ő volt az első, akit láttam. A szemben álló házból jött ki, hátán fegyver volt, fején szörkucsma, egykedvűen lépegetett a katonai autóhoz, felnézett a szürke, havas égre, és ásított. Nem volt benne semmi hősi. Megjelenése oly sok év után boldog megnyugvást hozott.

A Vadász utca két házának lakói és a Szabadság tériek is ezekben a hajnali órákban szabadultak fel. Nemsokára néhányan átjöttek hozzánk. Nagy ölelkezéssel és boldog kiabálással telt el az egész délelőtt. Estére valaki azt a riasztó hírt hozta, hogy Buda felől a németek ismét visszanyomulnak, és az oroszok kiűrik a Belvárost és Belső Lipótvárost. Nem látni az utcán egy orosz katonát se már – mondták. Hogy a hírnek mennyire volt alapja, azt soha nem tudtuk meg, de hogy attól kezdve milyen halálfélelemben gubbasztott megint a Wekerle népe szombat reggelig, azt sem elképzelni, sem leírni nem lehet.

Akik tehették, a sok veszély ellenére már csütörtök délután elindultak, hogy elhagyják a várost. Sokan csak Pest környékére igyekeztek, de többen összeálltak, és egy-egy szánkóval elindultak Kecskemét, Szolnok vagy Debrecen irányába. A többség nem mozdult, nem voltunk olyan kondícióban, hogy erre képesek lettünk volna. Jött a napsugaras szombat, és minden félelem elmúlt. Az orosz hadsereg alakulatai ellepték az utcát. Felmentünk az elhagyott emeleti szobákba. Megigazítottuk a deszka-priccseket, és berendezkedtünk néhány heti további otlakásra. Néhány nap múlva kenyeret és krumplit hozott valaki, olajat is szereztünk hozzá. Nagy csoda volt a mi számunkra! Ezzel vette kezdetét a Wekerle utcai kis szurtos, nyomorúságos szobában a felszabadulás új korszaka. Egy új élet kezdődött számunkra, amely azonban éhezés tekintetében még sok enyhülést nem hozott.

Amikor a kályhában először ropogott a vizes deszkadarabok nehezen felszított tüze, nagy-nagy megkönnyebbülés vett erőt rajtunk. Korán délelőtt az ablaknál álltam. Az Arany János utca lucskos járdá-

ját néztem, mely tele volt hulladékkal, s a feltört rolójú üzleteket. Az újra elinduló életünkre gondoltam. A gyerek betegen feküdt a deszkágyon, a kályha mellett, a család többi tagja, már akik még éltek közülük, szétszórattak, nem tudtunk róluk semmit. Otthonunk nincs, ruhánk nincs, magunknak nagyon rossz a testi állapotunk. Minden okom megvolt rá, hogy szerencsétlennek és boldogtalannak érezzem magam. Mégis, ahogy a szürke, lucskos utcát néztem, szívembe megnyugvás és boldogság költözött.

Úgy látszik, gondoltam magamban, sok mindent kell az embernek elvesztenie, mire végre boldoggá lehet.

Megjegyzések Salamon Mihály könyvéhez

Sokan, számos formában, sokféle módon megírták már, hogy Magyarország miként jutott el a huszadik század két nagy háborújába, miért vállalt áldozatokat, és hogyan lökött ki százezreket a társadalomból a halálba, a hadifogságba, a munkaszolgálatba, avagy az emigrációba. Tudható, hogy a „zsidókérdés” a múlt századi Magyarország egyik különleges problémájává lett. Ma már köztudott, hogy a II. világháborúnak legalább egymillió magyar állampolgár volt áldozata, s közöttük legalább minden második zsidó vallású, hitű vagy származású volt. Az elmúlt hetven év alatt sok minden kiderült és tisztázódott, de ezek ellenére még 2015-ben is találtak befelezett iratokat egy Kossuth téri lakásban, s lehet még eldugva számos irat sok helyen. Hetven éve vitatkozunk azon, ami és ahogyan történt, s úgy látszik, a vitatkozás hevessege ugyan változó, de a valóságot még mindig nem eléggé pontosan közelítjük meg. Egyre nagyobb értéke van a szemtanúknak.

Csakhogy törvényszerű, hogy a háborús évek átélői egyre kevesebben vannak, mind nehezebb találni olyan személyeket, akik hitelesen át tudják adni a tapasztalataikat. Megnövekedett a jelentősége a korábban megírt beszámolóknak, amelyek ha nem is mind kiemelkedő irodalmi színvonalúak, de olvasásuk mégis élményt ad, mert olyan eseményekről, történetekről adnak hiteles ismereteket, amelyek már-már elvesztek. A mai történelmi feldolgozások és szépirodalmi művek magukban hordozzák az elmúlt, békés évtizedek sok ellentmondását is. A régi, a háború utáni években kiadott művek, regények, elbeszélések keményebb, nyersebb fogalmazásúak, de sok bennük a közvetlen élmény.

A legátfogóbb probléma a hitelesség. Az eltagadott, a félig-meddig bevallott, a kiszínezett, fordulatossá tett történetekkel feldúsított valódi történelem velünk és bennünk él. Az újabb nemzedékeknek biztos

történelmi talajra van szükségük, hogy elkerülhessenek minden tragédiát. A biztos talaj a hiteles történelem. A hitelesség egyik gátja az, hogy az elmúlt évtizedekben a (történelem)szemlélet is többször változott. Hogy e könyv szempontjából a legfontosabbat ragadjuk ki: a magyar gyökerű cionista mozgalom viszonylag jelentéktelenből a háborús ellenállásban számottevő emberéletmentő alakulattá vált a felszabadulás utáni években, egészen 1949-ig elfogadott szervezet volt. Nem sokkal később Izrael megalakulása és elismerése – vagyis 1948 – után kiátkozott, az ellenfélnek, vagy még inkább ellenségnek tartott Nyugathoz tartozó képződmény lett hirtelen. Közben a megmenekült zsidók egy része (legalisan vagy szökve) elhagyta az országot, esetleg haza sem tért a deportálásból való felszabadulás után. Aki itt maradt, vagy elhagyta addigi meggyőződését, szervezetét – sokan beálltak a kommunisták közé –, vagy vállalva a hátrányokat, a mindjobban befelé forduló zsidó szervezetekhez kapcsolódott. Ha egyáltalán... Mert legtöbbször azt választották, hogy meghúzódtak a munkahelyükön és otthon, lehetőség szerint elzárkózva a látványos külsőségekkel járó társadalmi akcióktól.

A cionisták tetteit azonban sokan és sokféleképpen számon tartották. Csakhogy egyre inkább másként, mint az a valóságban volt. A baloldali mozgalmak vállalkozásait besorolták a kommunista mozgalom tettei közé – és ezeket (nagyjából a rendszerváltozásig) így is tartották számon –, és „elmulasztották” megjegyezni, hogy tulajdonképpen kik is voltak, akik végrehajtották azokat a bizonyos mentőakciókat. Ez érthető abban a kontextusban, miszerint az „ellenséghez” átálltak háborús cselekedeteit, bármennyire is hősiességek voltak, nehezen lehetett volna megmagyarázni. Nem ez volt az egyetlen megoldhatatlannak tűnő ellentmondás a huszadik század történelemképében.

* * *

A két háború közötti időben a Magyarországon élő zsidók helyzete hullámvázonként és egyenlőtlennek minősíthető. A világháború és a Tanácsköztársaság után „az új magyar államban megromlott a zsidók

helyzete, mert a forradalmak megpróbáltatásaiból kikeveredő vezető osztályok szemléletében nem csupán a kommunizmus és a szocializmus, de a háború előtti nemzedékek liberalizmusa is szalonképtelenné vált”.¹ A Tanácsköztársaság után az ellenforradalmi alakulatok céltáblái a kommunisták voltak, mindenekelőtt a kommunista zsidók, majd egyszerűen csak a zsidók. Csak egy példa: Héjjas Iván különítményesei 1919 őszétől 1920 májusáig 50 pogromot hajtottak végre. A konszolidáció kezdetén, 1920. március 1-jén (az 1920: I. törvénycikk alapján) a Nemzetgyűlés (a különítményesek megszállta üléstermében) kormányzóvá választotta Horthy Miklóst, a nemzeti hadsereg fővezérét. Az államforma a királyság maradt. Két fontos törvényt hoztak hamarosan: egy korlátozott hatását a földreformról, amit Nagyatádi Szabó István nevével szoktak összekötni, és a numerus clausus (zárt szám) elnevezéssel ismert törvényt (1920. évi XXV. tc.), amely a felsőoktatásba felvehető hallgatók számát – elméletileg – az etnikai, nemzetiségi, vallási népcsoport számához, arányához igazítja. „A felvehető hallgatóknak a népfajok arányában való megállapítása azt a célt szolgálta, hogy a zsidó szellemi proletariátus ne növekedjék túlságosan, mert azt tekintették bizonyos joggal az elmúlt forradalmi korszak előkészítőjének és fő mozgatójának” – írta Gratz Gusztáv történész.² A megállapítás – enyhén szólva – vitatható, hiszen számos zsidó (hitű, származású) gazdag polgár, gyáros és nagykereskedő támogatta 1919-ben a szege-di ellenforradalmi törekvéseket, később Horthy kormányzóvá választását. 1919. június 10-én kezdték meg a Magyar Nemzeti Hadsereg szervezését, mint a rendeletben olvasható, „a vörös terror leküzdésére”. Aradon a zsidó kereskedők egy óra alatt 150 ezer koronát adtak össze „ellenforradalmi célokra”. A Nemzeti Hadsereg állományának 17 százaléka volt zsidó.³ A budapesti bevonulás, 1919. november 16. után

¹ Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. Budapest, História könyvtár–MTA Történettudományi Intézete, 2000. 195.

² Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1936. 334.

³ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2012. II. kötet, 372.

a zsidó szervezetek vezetői is felkeresték a fővezért, hogy látványosan elhatárolódjanak a Tanácsköztársaságtól.

Mindennek ellenére az antiszemitizmus fokozódott, ami az 1920-as évek elejétől egyfelől a zsidó hitélet erősödését, másfelől a cionizmus elterjedését, megélnéülését váltotta ki. Utóbbtól a hivatalos zsidó vezetőség magyar érzelmű tagjai távol tartották magukat, ők elsősorban hazafiak akartak lenni. Ragaszkodtak a magyar állampolgársághoz és nemzetiséghez. Miközben titkos és féltitkos, antikommunista és erősen zsidóellenes szervezetek alakultak, majd ágyazódtak be a politikába és közigazgatásba, létrejött a konszolidált, gazdaságilag meglehetősen erősnek mondható zsidóság cionista szervezete is.

Az egyik ilyen zsidóellenes szervezet, az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) 1919. november 30-i nagygyűlése a zsidókérdés „kontinentális megoldását” hirdette, és valamennyi ország valamennyi zsidójának kitelepítését követelte. Hasonlóan radikális javaslatokat fogalmaztak meg a Kettőskereszt Vérszövetség és az Etelközi Szövetség nevű titkos társaságok is. A volt katonákat a nem kevésbé befolyásos Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) tömörítette, a későbbi miniszterelnök, Gömbös Gyula vezetésével. Mivel a bírák között is sokan voltak az ÉME tagjai és szimpatizánsai, az antiszemita atrocitások miatt vádlottak padjára kerülő „ébredők” általában elmarasztalás nélkül távoztak a tárgyalóteremből. A titkos (jobboldali, nacionalista) társaságok behálózták a közigazgatást, a rendőrséget, az igazságszolgáltatást és a hadsereget, elérték a politika legfelsőbb szintjeit is. „Egész életemben antiszemita voltam, zsidókkal sohasem érintkeztem” – írta Horthy Miklós kormányzó Teleki Pál miniszterelnöknek 1940 októberében.⁴ Bár Horthy e mondata kis- sé eltúlozta saját zsidóellenességének intenzitását, annyi bizonyos, hogy a nevével fémjelzett rendszer politikájának és közéletének szerves részét képezte az antiszemitizmus.

⁴ Szinai Miklós–Szűcs László [iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta]: *Horthy Miklós titkos iratai*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1962, 260–261.

Magyarországot 1920-ban érte történelmének egyik legnagyobb sokkja: a trianoni békediktátum (1920. június 4.). A győztesek az ország területének kétharmadát és magyarok millióit ítélték a Monarchia utódállamainak. A társadalom egyöntetűen elítélte és tragédiának élte meg a történeteket. Ennek ellenére sokan összeesküvés-elméleteket gyártva a világháborús vereség mellett ezt is a zsidók nyakába kívánták varrni.

A viszonyokat normalizálni igyekvő Horthy és miniszterelnöke, Bethlen István fokozatosan konszolidálta a helyzetet. A különítményeket feloszlatták, a titkos társaságok egy részét pedig betiltották. A politikai élet és a közbeszéd antiszemitizmusa mérséklődött, bár zsidóellenes atrocitások (például egyetemi zsidóverések) ebben az időszakban is előfordultak. 1928-ban – főleg külföldi nyomásra – a numerus clausust is módosították. A rövidesen bekövetkező gazdasági világválság hatásai és Hitler nemzetközi felemelkedése végzetes pályára lökte az országot. Az 1920-as és 30-as években a trianoni békeszerződés felülvizsgálatára törekvő magyar külpolitika egyre inkább a náci Németországhoz kötötte az ország sorsát.

A polgárosodott zsidók az 1920-as években Magyarországon viszonylag jó gazdasági körülmények között és aránylag biztonságban éltek. A zsidóság alapvetően városi, polgári társadalmi csoport volt, melynek több mint 60 százalékát alkották a középréteghez tartozók, három százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, és 13 százaléka volt ipari munkás. A világháború után a zsidóság társadalmi és foglalkozási struktúrája nem változott meg jelentősen, s noha egyes szakmákban (pl. az orvosoknál) jelentősen visszaszorultak, az úgynevezett „szabad” pályákon szerepük továbbra is jelentős maradt. Az újságírók, a színészek és más művészek nagy hányada volt zsidó származású. A gyártulajdonosok 40 százaléka, az 1000 holdnál nagyobb birtokok tulajdonosainak egyötöde volt zsidó.⁵

⁵ Sebők László: *A magyarországi zsidók a számok tükrében*, Rubicon, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyarorszag_i_zsidok_a_szamok_tukreben/ (letöltés ideje: 2016. április 24.).

A nagyobb városokban, ahol a zsidó közösség is számottevő volt (Budapest, Miskolc, Debrecen, Nyíregyháza, Szeged és Székesfehérváron), megalakultak az első cionista szervezetek, de a kisebb településeken is létezett helyi cionista egyesület. A sportegyesületekben, a vallásos emberek körében vagy a baloldaliak Poale Cion (Cion munkásai) nevű szervezetében a fiatalok mellett érettebb felnőttek is tagjai lettek az 1927-ben bejegyzett cionista mozgalomnak.⁶ A tagok létszáma 4-5 ezer fő volt. A hitközség igyekezett elhatárolódni a cionistáktól, vezetői elvi ellentétet láttak a nemzetközi gondolkodású szervezet és a hazafias, a nemzeti identitást szorgalmazó magyar zsidóság között. Ugyanakkor az Ichud Mapaj, a palesztinai (Erec Izrael-i) munkáspárt eszmei kapcsolatban volt a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal. Radikálisabbnak bizonyult a Hasomer Hacair nevű ifjúsági szervezet. Szintén baloldalinak mondható a Makkabi Hacair és a szocialista eszmeiségű Dror Habonim. Nagy hatása volt a Hanoar Hacioni nevű szervezetnek, noha sok tagja nem, és hasonló helyzetben volt a Hacionim Haklálím, az általános cionista párt is. Velük ellentétes megoldásokat szorgalmazott a Betar, amely mai fogalmakkal inkább jobboldalinak minősíthető, és katonai jellegű hierarchiára épült. A Mizrahi a vallásos cionisták pártja volt, s ennek ifjúsági mozgalma a Bné Akiva. Ebből a tömondatos felsorolásból is kitűnik, hogy a magyarországi cionista mozgalom nagyon sokszínű szervezetek laza szövetsége volt, amelyek éppen a bizonytalanság ellen igyekeztek együttműködni egy olyan cél érdekében, ami csak a távoli jövőben körvonalazódott. A közös cél, amely mindnyájukat fűtötte: az új zsidó haza gondolata, ennek érdekében a legális kivándorlási lehetőség, az alija. Az alija szó jelentése: felmenetel, és azok használták, akik egykor Jeruzsálemben igyekeztek. A tizenkilencedik századtól a kifejezés a Palesztinába, Izrael földjére (Erec Izrael) vándorlást és az ottani letelepedést jelenti. A budapesti születésű Herzl Tivadar⁷ által megfogalmazott új zsidó haza

⁶ 1925-ben Bécsben, a Poale Cion helyiségében rendezték meg a Kommunisták Magyarországi Pártja kongresszusát.

⁷ Herzl, Theodor: *Der Judenstaat*, Leipzig und Wien, 1896.

álma meglehetősen széles rétegek vágya volt, és ahogy romlott a helyzet, ahogyan Európában, elsősorban Németországban erősödött az antiszemitizmus, mind többen igyekeztek Palesztinába.

1922. július 24-én nyilvánították hivatalosan is brit mandátumterületté Palesztinát, amely korábban évszázadokig az Oszmán Birodalom része volt. Természetesen a lépés nem volt előzmények nélküli. Az első világháborúban a központi hatalmakkal szövetséges Törökország súlyos harcokat folytatott a brit birodalommal a mai Irakban és Kuvaitban, illetve a Közel-Keleten (a mai Egyiptom, Szaúd-Arábia, Izrael, Jordánia területén). A háborúban győztes britek megszállták ugyan Palesztinát, de azt nem akarták Törökországnak sem visszaadni, de önálló államná sem szándékoztak alakítani, ezért a Népszövetség fennhatósága alá helyezték. A nemzetközi szervezet azonban csak a tanácskozások és a megállapodások fóruma volt, a kormányzáshoz szükséges eszközökkel nem rendelkezett. Mivel a területet a britek foglalták el, és az alakulatok a háború után is ott maradtak, a nemzetközi közösség rájuk bízta az igazgatást, ők pedig a felkérésre „vállalták” ezt a terhet. A britek tehát formailag nem hódítók, nem gyarmattartók voltak ezen a területen, mivel uralmukat nemzetközi megállapodás szentesítette.

A cionisták azt gondolták, hogy a nemzetközi felhatalmazás közjogilag elősegíti a zsidó nemzeti törekvések megvalósítását. A brit uralkodó megbízásának (mandátumának) szövegében ugyanis szerepel három, erősen javukra szolgáló alkotóelem. Az első az 1917. november 2-án kiadott nyilatkozat, amely a palesztinai zsidó nemzeti otthon létesítése mellett foglal állást (közismertebb nevén ez a Balfour-nyilatkozat). A második, hogy a mandátum elismeri a zsidó nép történelmi kapcsolatát Palesztinával (*historical connection*). A harmadik lényeges alkotórész a mandátum 4. cikkelye, amely létrehozta a brit kormányzattal együttműködő arányos zsidó képviselőt (Jewish Agency, héberül: *Szochnut*). A cionisták azonban csalódtak. Az arab vezető körök a lakosság érdekeit nem a mandátum által ugyancsak létrehozott Muslim Supreme Council útján, tárgyalásokkal kívánták érvényesíteni. A következő két évtizedben Palesztina az állandó bizonytalanság és há-

rom jelentősebb arab lázadás színhelye lett. Az arabok elégedetlensége miatt⁸ Nagy-Britanniának nem állt érdekében számottevő európai bevándorlás, zsidó letelepedés. E mellett ne feledjük, hogy Hadzs Amin al-Husszeini jeruzsálemi főmufti nemcsak pusztán egyetértett a nácik zsidóellenes politikájával, hanem maga is tett látogatást a Birodalomba, illetve kérte Hitler segítségét a zsidókérdés végső megoldásában a Közel-Keleten is...

A brit hatóság a húszas-harmincas években három palesztinai fehér könyvet adott ki, amelyekben a zsidók letelepedését korlátozó keretszámokat is közölt. A limitálás magyarázata az volt, hogy az európai bevándorlás nem lépheti túl az ország befogadóképességének határát. A határt viszont a mindenkori brit kormány határozta meg, és a gyakorlatban a bevándorlás még a kvótákat sem töltötte ki. Az 1939-ben kiadott harmadik fehér könyv 75 ezer zsidó bevándorlását engedélyezte a következő öt évre, de a hatóság 1943-ig is csak mindössze 35 ezer beutazási engedélyt adott ki.

Az egyre feszültebb viszonyok miatt 1938 nyarán amerikai kezdeményezésre nemzetközi menekültügyi tanácskozást hívták össze, hogy tisztázzák, hogyan lehetne segíteni a veszélyben lévő zsidóknak. Az éviani konferencia (Évian-les-Bains, Franciaország, Genf közelében) során kiderült azonban, hogy majd' minden állam korlátozza vagy teljesen elutasítja a zsidó menekültek befogadását. Az Egyesült Államok bevándorlást korlátozó Johnson–Reed-féle törvényével kidolgozott kvóta 1929-ben évi 150 ezer főben maximálta a bevándorlók létszámát, de a következő években a végrehajtás szigorúsága miatt csak ennek a létszámnak a fele (54%) kapott letelepedési engedélyt. 1933–1944 között összesen 120 ezer német és osztrák állampolgár vándorolt be az USA-ba. 1939-ben használták ki teljes mértékben az amerikai konzulátusok a német–osztrák bevándorlási kvótát, amikor is 23 370 bevándorlónak, 1940-ben 26 ezernek, 1941-ben pedig 13 ezernek adtak

⁸ Ennek egyik eredője az 1916-os Sykes–Picot-egyezmény volt, amely lényegében felosztotta az Oszmán Birodalom egy részét Nagy-Britannia és Franciaország között.

vízumot. Nagy-Britannia 70 ezer főt, Kanada pedig kevesebb mint öt-ezer bevándorlót engedett végül be. Több százezer európai zsidó eredménytelenül folyamodott amerikai vízuméért.⁹

Palesztinában a központ annak arányában osztotta el a beutazási engedélyeket, akkori elnevezéssel a certifikátokat, hogy az egyes országokban milyen kiterjedt és mennyire eredményes a cionista mozgalom. A sokféle (vallásos, polgári, szocialista, militáns, nacionalista, marxista) cionista párt és ifjúsági mozgalom a palesztinai életre készítette fel tagságát. Ők tudták a legjobban, kik a legalkalmasabbak és leginkább elkötelezettek a kivándorlásra. Az egyes országokban a pártok és mozgalmak delegáltjaiból létrejött bizottság osztotta el a Palesztinából rendelkezésre bocsátott beutazási engedélyeket. A bizottságok döntéseinek végrehajtását és az alija adminisztratív lebonyolítását a Palesztina Hivatalok, a Zsidó Ügynökség kirendeltségei végezték. Regisztrálták a jelentkezőket, csoportokat szerveztek, átutazási vízumokat és útleveleket szereztek. A magyarországi Palesztina Hivatal 1931-től Budapesten, az Erzsébet körút 26. egyik emeleti lakásában működött. 1934-től titkára, adminisztratív vezetője Krausz Miklós (Moshe) volt.

A magyar antiszemita a harmincas évek végén nem ellenezte, sőt szorgalmazta a kivándorlást, mivel számukra az a zsidóktól való megszabadulás egyik kézenfekvő lehetőségét kínálta. A kivándoroltatás szerepelt a kormányzat politikai elképzelései között is. Imrédy miniszterelnök és tanácsadói számára a náci Németország vonzó példát mutatott. 1933–1941 között Németországot 360 ezer zsidó hagyta el. Adolf Eichmann vezette azt a bécsi hivatalt, amely az Anschluss után másfél év alatt 150 ezer zsidót kényszerített kivándorlásra. A kivándorlást a Frank van Gheel Gildemeester holland lelkész által irányított, főként zsidókat foglalkoz-

⁹ Mészáros Judit: *„Az Önök Bizottsága” – Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009. Az adatok az amerikai bevándorlási politikáról szóló fejezetből, ill. Richard Breitman–Alan M. Kraut: *American Refugee Policy and European Jewry, 1933–1945.* Bloomington, Indiana University Press 1987. című tanulmánykötetéből valók.

tató intézet készítette elő. Működéséről a *Pesti Hírlap* 1939. január 28-i számában részletes riportot írt Pálóczi Horváth György.¹⁰

* * *

Magyarországon nyíltan zsidóellenes törvényt – a numerus clausus után – 18 évig nem fogadott el a törvényhozás. Azonban az 1938-ban elfogadott „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló jogszabály (1938. évi XV. tc.) nyíltan arról szólt, hogy bizonyos pályákon a zsidók arányát 20%-ra kell leszorítani. S bár a törvény tett kivételeket a hatálya alól, mindez nem sokat ért. Ugyanis már 1938 karácsonyakor a Tisztelet Ház előtt volt a következő, az ún. második zsidótörvény. Az 1939 elején elfogadott újabb zsidóellenes törvénnyel (1939. évi IV. törvénycikk) a magyar vezető körök két célt akartak elérni: minél könnyebben, minél több zsidót eltávolítani az országból, de vagyonukat, vagy annak egy részét itt tartani és megszerezni. 1938 végén Imrédy Béla miniszterelnök hivatalába kérette a zsidó hitközség elnökét, Stern Samut. A kihallgatáson jelen volt még Wilhelm Károly elöljáró és Kahán-Frankl Samu ortodox vezető is. A politikai beszélgetés egyik fő témája a kivándorlás volt. A miniszterelnök felajánlotta, hogy kormánybiztost nevez ki évi 6000 család, öt év alatt százezer zsidó eltávolításának előmozdítására. Hogy erre nincs anyagi fedezet és befogadókészség, az nem érdekelte. Az sem, hogy a magyar zsidók kivándorlása addig havi néhány száz főt jelentett, vagyis nem volt jelentősnek mondható.

Az 1930-as évek végére nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi politikai helyzet is gyökeres változáson ment keresztül. A növekvő feszültség különböző fordulatok után odáig vezetett, hogy 1939 szeptemberében német csapatok megtámadták Lengyelországot. A Szovjetunió is hadba lépett, néhány hét alatt felszámoltak minden ellenállást. Lengyel me-

¹⁰ Részletes elemzést ad: Theodor Venus–Alexandra-Eileen Wenck: *Die Entziehung jüdischen Vermögens im Rahmen der Aktion Gildemeester*. Wien, München, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2004.

menekültek tömege jelent meg a magyar határokon, közöttük a magukat többszörösen veszélyben érző zsidók. Az illegálisan Magyarországra érkezett fiatal zsidó menekültek többségét a cionista ifjúsági mozgalmak fogadták a határon és bújtatták Magyarországon. A cionistákat a háború kezdetén az önmentés természetes ösztöne és a társakhoz fűző szolidaritás vezette. A magyar cionisták kevesen voltak, és nem is mind jómódúak, de a menekülteknek szállást adtak, ellátták őket, a magyarul tudók számára munkát szereztek. Újabb zsidó menekülthullám indult meg 1942-ben, a szlovákiai deportálás idején. A magyar cionisták tőlük hallottak először a náci „zsidótlanítás” módszereiről. 1944-ben, a magyarországi gettózás hírére jó néhány vidéki zsidó fiatal is Budapestre menekült.

A menekültek tapasztaltabbak és dinamikusabbak voltak az átlagnál, több volt bennük a vállalkozó szellem és a találmányosság, mint a zsidók egyéb csoportjaiban. Számosan már otthon is kisebb-nagyobb vezetői feladatokat láttak el, kipróbálták az önmentés módszereit, szereztek némi konspirációs tapasztalatot is. Az 1944. tavaszi német megszállás a budapesti zsidóságban zavart és tanácsstalanságot keltett, és ebben a közegben a cionista mozgalmak és az ifjúsági csoportjaik egy viszonylag szervezett, ezért cselekvőképesebb bázist hoztak létre. Rövidesen ők alkották a Nemzetközi Vöröskereszt munkájának és a diplomáciai ernyő alatti mentőakcióknak az egyik fontos támasztékát.

A hazai külügyi tisztviselők, rendőrök, katonák egy része korábban híven szolgálta a zsákutcába vezető magyar kormánypolitikát, de a háborús vereséget és a kegyetlen terrort látva igyekeztek változtatni a magatartásukon. Joggal feltételezhetjük, hogy sokáig hatással volt rájuk az antiszemita propaganda, még az is lehet, hogy meg akartak szabadulni a zsidóktól, de nem tömeggyilkosság árán.

Stark Tamás összesítése szerint a magyar statisztikai évkönyvek az 1930–1941 közötti időszakban 5870 zsidó vallású kivándorlót tartanak számon,¹¹ de a valóságban sokkal többen hagyták el az országot. Hogy

¹¹ Stark Tamás: A magyar zsidóság vándormozgalma a vészkorszak után, In: Illés Sándor–Tóth Pál Péter [szerk.]: *Migráció tanulmánygyűjtemény*, KSH Népesedés-

közülük mennyien indultak, s végül hányan jutottak el Palesztinába, azt nem lehet tudni. Varga László szerint Magyarországon az 1941-es népszámlálástól 1944. március 19-ig összesen 16-17 ezerre tehető a zsidó kivándoroltak száma.¹² Ez a szám magasabb, mint amiről Lévai Jenő írt a háború után.¹³

1939-ig a zsidók ugyanolyan feltételekkel, törvényes keretek között utazhattak külföldre, települhettek másik országba, mint az ország minden más lakója. Az 1909. évi II. törvénycikkben semmiféle vallási vagy etnikai különbségtétel nem szerepel. A kivándorlást egy egészen más korszakban, a szegény emberek „kitántorgása” idején szabályozták. Az 1939. évi IV. törvény 22. paragrafusa rendelkezett először úgy, hogy a zsidók kivándorlásának előmozdítására (és a zsidók vagyonának kivételére) nem a mindenkire vonatkozó törvények, hanem kivételes minisztériumi rendeletek vonatkoznak. Idézet a törvény indoklásából:

„Ha olyan földterületre vagy olyan országba kívánnak a magyarországi zsidók kivándorolni, amelyek sajátos viszonyaiknál fogva a zsidók bevándorlása ellen nem emelnek kifogást, ezt a törekvést a magyar törvényhozás és kormányzat nemcsak magyar nemzeti érdekből, hanem a zsidóság érdekében is minden alkalmas eszközzel elő kell, hogy segítse. Ezt a törekvést nem kevésbé gátolják a kivándorlásról szóló 1909. II. törvénycikk rendelkezései. Ezért indokolt a kivándorlásra vonatkozó jogszabályoktól eltérő rendelkezések megtételére a minisztériumnak felhatalmazást adni. Az eltéréseknek részletesen a jelen törvénybe felvétele

tudományi Kutató Intézet, Budapest, 1998, 119. Érdemes megjegyezni, hogy egy 1944. június 19-ei feljegyzés szerint 1939 szeptembere óta – legális csatornákon keresztül – kb. 3500 magyar zsidó vándorolt ki Palesztinába. A feljegyzést lásd: Kovács Tamás [bevezető tanulmányt írta, a dokumentumválogatást összeállította és a kötetet gondozta]: *Mérlegen az ember*, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2014, 113–114.

¹² Varga László: A magyarországi zsidóság megsemmisítése, 1944–1945, In: *MIOK Évkönyv 1983/84*, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1984, 389–420.

¹³ Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Budapest, Magyar Téka, 1948, 48. A kivándorlás problematikáját – külön elemezve a legális és illegális módozatokat – érinti: Novák Attila: Identitásváltások. Mozaikok a magyar zsidóság szellemi változásairól a második világháború éveitől, *Századvég*, 2014/4, 29–55.

a kérdés ezidőszerinti állapotában nem lehetséges, mert a kivándorlás és másutt letelepülés kérdése nyilván hosszabb nemzetközi tárgyalásokat és megállapodásokat tesz szükségessé. Nincs olyan szándék, mely a vagyontárgyak külföldre kivitelét jelenleg korlátozó jogszabályok rendelkezéseit arra kívánná felhasználni, hogy a kivándorló zsidókat vagyontuktól megfosssa. Ezért tartalmaz a javaslat a kivándorló zsidók vagyonának kivitelére vonatkozó különleges rendelkezések megalkotására a minisztérium részére felhatalmazást.”¹⁴

A két utolsó mondatba foglalt deklarációt a következő években sokszorosán megcáfolta a valóság. Már az is gyanús volt, hogy a következő bekezdés adatszolgáltatási kötelezettséget írt elő. Egy alkalommal, tárgyalási ígéretként felmerült ugyan annak a lehetősége, hogy a magyar kormány jelentősebb tőkekivitel engedélyez, ha 500 kárpátaljai család számára kivándorlási lehetőséget találnak, de hamarosan kiderült, hogy nincs befogadó állam, és a budapesti hivatalosság sem erősítette meg a neki tulajdonított szándékot.¹⁵ A belügyminiszter 1943-ban, a képviselőházban azt mondta: „A zsidó kivándorlást, amennyire a mai körülmények közt lehetséges, elősegítem, s jelenleg abban a helyzetben vagyok, hogy körülbelül 50 zsidót tudok hetenként kivándoroltatni az országból. Nem mondom, hogy ez sok, de mégis valami, és remélhető, hogy ez a tempó fokozható lesz.” 1944. június 19-én a külügyminisztérium 10. (politikai) osztályának feljegyzésében az olvasható, hogy 1939 szeptember 6-ától 3500 zsidó utazott ki Palesztinába.¹⁶ Az ankarai magyar követség 1947-es beszámolója a vészidőszak időszakában érkezett 10–12 ezer menekültől tud. A zsidó kivándorlás fő szervezője a cionista mozgalom, és elsődleges célpontja Palesztina, a brit mandátumterület volt.

Nagy-Britannia budapesti érkekképviselőjeként Carl Lutz svájci alkonzul is kapcsolatba került a cionistákkal. Lutz a feleségével, Gertrud-

¹⁴ Vértess Róbert [összeáll.]: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945*. Budapest, PolgArt, 2002, 62.

¹⁵ Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Bábel Kiadó, Budapest, 2002, 137–138.

¹⁶ Kovács, i. m., 113.

dal, az UNICEF későbbi alelnökével együtt érkezett a magyar fővárosba 1942 első napjaiban, alig három héttel az után, hogy Magyarország hadiállapotba lépett az Amerikai Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával. Hamarosan felszólítást kapott, hogy azonosítson kiutazásra megjelölt gyerekeket és kísérőiket. Az akció jól sikerült, 1944 márciusáig, az ország német megszállásáig majdnem 10 ezer gyerek adatait ellenőrizték.

Ismertsége révén Lutz a német követségen is eljár, különösen a német megszállás utáni napokban. Javasolta, hogy aki rendelkezik palesztinai beutazási engedéllyel (vagyis „certifikáttal”), az addig is maradjon meg a lakásában, ne vigyék gettóba vagy táborba, hogy amint megnyílik a lehetőség, utazhasson. Persze ez csak elméletileg volt így, hiszen német átutazóvízumot nem adtak.

A magyar kormány június végén tárgyalta a kiutazások engedélyezését, akkor is csak a berlini engedélyre való várakozásig jutott el. 1944. augusztus 10-re érkezett meg a német válasz, de Románia hamarosan átállt (1944. augusztus 23.), az új front éppen ott nyílt meg, ahol addig az egyetlen biztonságosnak tartott útvonal húzódott. Átutazóvízumot a német hatóság csak novemberben adott, azt is úgy, hogy januárig volt érvényes, gyakorlatilag semmi haszna nem volt. Mindennek ellenére a kiutazás terve, az érdekképviselő folyamatos működése megmaradt. Sokan ma sem értik, hogy működhetett német megszállás alatt, kollaboráns antiszemita kormányok tudtával, svájci védnökség alatt egy olyan cionista intézmény, amelynek kiemelkedő szerep jutott a terror által fenyegetett zsidók megmentésében.

1944. július 24-én nyílt meg az Üvegház, mint a svájci követség idegenérdek-képviselőtének kivándorlási osztálya. Közel volt Lutz irodájához (a Vadász utcát csak egy párhuzamos utca választja el a Szabadság tértől), patyolatista és rendezett épület volt. Ebben a házban állították össze a kollektív útleveleket. Az épületet alkalmasnak látták arra, hogy sok embert fogadjon abból a célból, hogy felvegyék az adataikat, elvégezzék a szükséges adminisztrációt. Volt hely szűk körű megbeszélésekre is. A ház egy nagykereskedő volt, akinek – zsidó lévén – már nem volt lehetősége a további működtetésre. Weiss Arthurnak, a cégvezetőnek is

jól jött a védelem: a svájci tábla a kapunál megállított minden behatolni szándékozót. A lehetőségnek hamar híre ment, hosszú sorok álltak a keskeny utcában bebocsátásra várakozva. Rövidesen el is készült több-kötetnyi kollektív útlevél.

Mindez a nyilas hatalomátvételig tartott. Október 15-én, Szálasi hatalomra kerülésekor megint új helyzet állt elő. Az Üvegházba beosztott munkatársak a biztonságosabb körülményeket ígérő házba bevitték a családjaikat, majd – a kinti helyzet rohamos romlása nyomán – mások is a Vadász utcai épületben kértek menedéket. Október végén már mintegy ötszázan húzódtak meg az Üvegházban, decemberben már naponta kétezer személyre főztek. Hogy az elképzelhetetlen zsúfoltságban valamennyire tájékozódni lehessen, abban ismét a cionista szervezetek segítettek. Most jól jött a fragmentáltság: a sok kis szerveződés tagjai ismerték, pontosan számon tartották egymást, az élelmiszer kiosztásában is a csoportok létszáma volt az irányadó. Az Üvegház vezetősége találta ki a védlevél (Schutzpass, Schutzbrief) új formáját is, amelyet október végétől korlátozás nélkül adtak mindenkinek.

A háború alatti antifasiszta ellenállás természetes ismérve volt a baloldal valamennyi erejének, akcióképes cselekvőjének szövetsége. Együtt hajtottak végre akciókat, amelyek, ha meg nem is rendítették a német birodalom és a magyar kormányzat pozícióit, emlékezetesek maradtak. Köztudomású, hogy Magyarországon nem volt szervezett, erős, frontszerrű ellenállás, mint mondjuk Franciaországban vagy Jugoszláviában, nem emlékezhetünk a hadsereggel együttműködő partizánharcokra, mint a Szovjetunióban, de kétségtelenül voltak, akik szembeszálltak a nácikkal, akik emberek életét mentették, mert az volt közvetlen veszélyben. Nem nézték a vallását, a vagyoni körülményeire sem figyeltek, de eredményesen, elsősorban a külföldi diplomaták jó szándékú törekvéseihez csatlakozva a legfontosabbra törekedtek: életben tartani minél több embert.

Nyílt, fegyveres harc Magyarországon alig volt, de más, kevésbé látványos módszerekkel – és mindenekelőtt a fővárosban – tízezrek életét sikerült megőrizni. A háború alatt az ellenállásnak számtalan formája, megnyilvánulása létezett. A találékonyság és a bátorság ezekhez az

akciókhoz is kellett, nem is kevesebb talán, mint a fegyveres összetűzéshez. A cionisták egyik fontos munkája volt az ún. „árjásítás”, ami itt azt jelentette, hogy a zsidó személyek számára hamisított adatokkal új, keresztény személyazonosító okmányokat gyártottak. A hamis iratokkal gyakorlatilag egy egészen új, fiktív személyiséget alakítottak ki, akinek a születési bizonyítványtól az iskolai végzettséget bizonyító iratig, a bejelentőtől a hadiüzemi igazolványig, esetleg a szülőktől kapott levelektől a kedves titkokat rejtő szerelmes üzenetekig minden megtalálható volt a gyűjteményében. A cionisták között néhány igen tehetséges – későbbi – grafikusművész is volt, akik aláírásokat és megfelelő, (kézzel) kitöltött iratokat produkáltak. A kommunista vezetők számára is készítettek hamis iratokat.

Amikor véget ért a harc, a baloldal a kormányzati hatalom részese lett Magyarországon. Az antifasiszta küzdelem harcosai megbíztak egymásban, mindannyian a napi politikai küzdelmek nehéz próbájának tekintették a közelmúlt életveszélyes harcait. Egy ideig. Mert a politikai viták, a társadalmi berendezkedés változásai körüli eltérő törekvések nyomán hamarosan kezdtek elválni az utak. Amikor Izrael Állam hivatalosan megalakult (1948. május 14.), a Szovjetunió három nap múlva elismerte. Eleinte Magyarország is nagyon jó kapcsolatban volt az új állammal: például a Magyar Rádió 1949 januárjában öt értékes hangfelvételt küldött az izraeli rádiónak, amiről a *Világ* című lap be is számolt.¹⁷

Az eufória azonban nem sokáig tartott: a cionista szervezetek már 1949-ben „önként” kimondták saját feloszlásukat. Eközben, a hazai fordulat éveiben a kommunista párt megszerezte a kizárólagos hatalmat, kiszorította a polgári és a nála kevésbé radikális baloldali pártokat is a hatalomból, vezetőiket letartóztatással vagy emigrációba kényszerítéssel semlegesítették, új párttörténet megírásába is belekezdtek. Az antifasiszta ellenállás tényei új megvilágításba kerültek: a baloldaliság maradt, de a cionizmus, a zsidó önmentés rendre kimaradt, illetve átlényegült. Ha mégis szóba került vagy megjelent egy-egy tanulmányban vagy monog-

¹⁷ A magyar rádió ajándéka Izrael rádiójának. *Világ*, 1949. január 31.

ráfiában, akkor oly módon, hogy a történesekben a baloldali, kommunista sejtek szerepe lett – visszamenőleg – a meghatározó elem.

A háború utáni rendszerben sokan keresték a helyüket. A cionisták is. Kinek a baloldalisága volt erősebb és vonzó, ki a vallásos szerveződésekben talált barátokat és védelmet. 1948 májusában (amikor a hivatalos politika még a brit gyarmatosítók ellen küzdő Izraelt támogatta) a zsidó fiatalok felvonulást rendeztek Budapesten. 1949 augusztusában a budapesti Világifjúsági Találkozón jelen volt és meleg ünneplésben részesült az izraeli delegáció. Pedig addigra már a tárgyalószobákban a cionizmus és Izrael említése is a legsúlyosabb politikai „bűnök” közé számított. A héber nyelv tanítását és a zsidó fiatalok összejöveleit nem engedélyezték, a hitközségek vezetőit az állami és belügyi szervek jelölték ki és irányították.

A rideg viszony a nyolcvanas években sok háborúskodás után oldódott. Az évtized végére Izrael egyenjogú partnere lett Magyarországnak, előbb érdekképviselői irodákat, majd szabályos diplomáciai kapcsolatokat létesítettek. A cionizmus megmaradt, de mert a világhelyzet is eltér a korábbiaktól, ma már inkább csak kulturális, nosztalgizáló társulat. Nem maradt nyoma a harcias, életre-halálra vívott küzdelemnek.

Vámos György

SALAMON MIHÁLY (1897. szeptember 6.–1991) Apja, Mose, Zilah fő-rabbija Bergen-Belsenben végigszenvedte a deportálást, és Izraelben, 1955-ben hunyt el. Édesanyja, Engel Sarah 1920-ban, Budapesten halt meg. Iskoláit Budapesten végezte: zsidó tanítóképző, gimnáziumi érettségi és négy év bölcsészkar (1922-ig). Másfél évig tanított, majd textil-kereskedő lett. 1923-ban megnősült, felesége Knöpfler Margit-Mirjam. Fia Ottó-Aser.

A harmincas évektől a vallásos cionisták egyik vezetője, a Palesztina Hivatalt felügyelő bizottság tagja volt. E minőségében lett 1944-ben az üvegházi apparátus egyik adminisztratív irányítója. A felszabadulás után (1946 márciusa és 1948 áprilisa között) a Magyarországi Cionista Szövetség elnökének tisztét látta el, a Pesti Orthodox Hitközség alelnöke, a Joint (*American Jewish Joint Distribution Committee*) magyarországi szervezetének egyik vezetője volt. 1949 végén kivándorolt Izraelbe, az *Új Kelet* szerkesztőségében dolgozott, illetve 1951–1953 között a *Népünk* című lap kiadója és főszerkesztője volt, közben rövid ideig a postaügyi miniszter szóvivője is. A nyolcvanas évek elejéig jelentek meg cikkei az *Új Kelet* című lapban.

A lábjegyzetek és az annotált névmutató elkészítéséhez felhasznált irodalom, illetve honlapok

- Benshalom, Rafi: *We Struggled for Life*. Jeruzsálem, Gefen, 2001
- Braham, Randolph L. : *A népirtás politikája – a holocaust Magyarországon*. 1–2. kötet. Budapest, Park Könyvkiadó, 2015
- Cohen, Asher: *A haluc ellenállás Magyarországon, 1942–1944*. Budapest, Balassi, 2002
- Frojimovics Kinga–Molnár Judit–Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *Gettómagyarország 1944. A Központi Zsidó Tanács iratai*. Magyar Zsidó Levéltári Füzetek 5. Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2005
- Gur, David: *Együtt az ár ellen*. Budapest, Kalligram, 2015
- Haraszi György [szerk.]: *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. Budapest, Corvina, 2007
- Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. Makor (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek) 1997/1.
- Karsai Elek [szerk.]: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. 1–2. kötet, Budapest, MIOK, 1962
- Karsai Elek–Karsai László [szerk.]: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez IV*. Budapest, Balassi, 2014
- Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Aranyvonat, fejezetek a zsidó vagyon történetéből*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001
- Kiss Péter, Dr.: *Magyar zsidó orvosok*. Budapest, Ab Ovo, 2016
- Kovács Tamás [bevezető tanulmányt írta, a dokumentumválogatást összeállította és a kötetet gondozta]: *Mérlegen az ember*, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2014
- Molnár Judit (Szerk., a bevezető tanulmányt írta): *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a Népbíróság előtt*. Budapest, ÁBTL, 2014.
- Molnár Judit: Komoly Ottó, Kasztner Rezső és a magyar cionisták embermentő tevékenysége 1944-ben, *Századok* 147: (1) 107–129.

- Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2000
- Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. 1–2. kötet. Budapest, Polgart, 2000
- Szilágyi Ernő: *Ismeretlen memoár a magyar vészkorszakról*. Szerk.: Novák Attila. Budapest, Akadémiai, 2005
- Szita Szabolcs: *Halálerőd*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989
- Szita Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság – Kasztner Rezső – SS-embervásár*. Budapest, Corvina Kiadó, 2005
- Szita Szabolcs: *Ocskay László története a háborús embermentések tükrében*, Budapest, Vox Nova, 2008
- Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal*. Kolozsvár, Koinónia, 2007
- Tschuy, Theo: *Becsület és bátorság. Carl Lutz és a budapesti zsidók*. Miskolc, Well-Press, 2002
- Ujvári Péter [szerk.]: *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest, Makkabi, 2000 (reprint)
- Vámos György (szerk.): *Üvegsziget. Történelmi antológia*. Budapest, Makkabi, 2009

Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság – www.degob.hu

Holokauszt Emlékközpont – www.hdke.hu

A Holokauszt Magyarországon – www.holokausztmagyarorszagon.hu

Magyar Életrajzi Lexikon, 1000–1990. Főszerk.: Kenyeres Ágnes – <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/>

Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center – www.yadvashem.org

Ezúton szeretnénk köszönetet mondani *Moshe Golan* és *David Gur* uraknak, akik számos esetben segítettek a lábjegyzetek és az életrajzok pontosításában.

A regényben előforduló fontosabb személyek rövid életrajzai

ANTALL JÓZSEF, DR. (Oroszi, 1898. március 28.–Bp., 1974. július 24.) 1939 és 1944 között a Belügyminisztérium osztályvezetője és menekültügyi kormánybiztos, munkatársaival több tízezer lengyel és más nemzetiségű menekült fogadását és ellátását szervezte meg. A német megszállás után a Gestapo letartóztatta, és csak szeptemberben helyezték szabadlábra. 1945 májusától szeptemberig újjáépítési államtitkár, majd 1946. július 23-ig újjáépítési miniszter volt. 1989-ben posztumusz megkapta a Világ Igaza kitüntetését a Yad Vashem Intézetől.

AUSLANDER, HERMAN / ASael TZVI (Ungvár, 1919. december 21.– Izrael, 1991. október 21.) cionista aktivista, a Bné Akiba tagja. 1941-ben érkezett Budapestre, behívták munkaszolgálatra, ahol megsebesült, majd 1944-ben megszökött. 1945-ben a Bné Akiba vezetőségi tagja. Izraelben telepedett le, ahol a Jewish Agency vallásügyi részlegének magas beosztású hivatalnokává lett, külhoni feladatokat is teljesített.

BÄCHER (BODROGH) PÁL, DR. (Bp., 1885–1950) ügyvéd, költő, műfordító. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) 1939 októberében indult Művészakciójában az irodalmi ágat képviselte, ehhez kapcsolódó alkotó- és szervező munkát végzett. Az 1948 decemberében újjáalakult egyesület ügyvezető elnökévé választotta.

BÄKY LÄSZLÖ (Bp., 1898. szeptember 13.–Bp., 1946. március 29.) csendőr őrnagy, szélsőjobboldali politikus. 1925-től szolgál a csendőrségnél, 1938-ban nyugállományba vonul, majd belép a Magyar Nemzetiszocialista Párt – Hungarista Mozgalomba. 1939-ben Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye abonyi kerületének képviselőjeként kerül be a Képviselőházba. 1941-ben szakít Szälasi Ferenc köreivel. A német megszállás után létrejött Stótzjay-kormányban belügyi államtitkár, irányítása alá tartoznak a rendőri, országmozgósítási, csendőrségi ügyek. A deportálások egyik fő

irányítója, de a román kiugrás utáni kormányátalakítás után felmentik a zsidó ügyek felügyelete alól. A nyilas hatalomátvétel után a Nemzetbiztonsági Iroda élén áll, de tényleges hatáskörrel nem rendelkezik. A nép-bíróság halálra ítélte, 1946-ban kivégezték.

BÁNÓCZI LÁSZLÓ (Bp., 1884. november 23.–Bp., 1945. június 12.) rendező, színházi író, műfordító. Berlinben és Lipcsében jogot, filozófiát és esztétikát tanult. A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikájának dolgozója. Az 1904–1908 között működő Thália Társaság egyik alapítója és vezető művésze, később jelentős budapesti színházak rendezője, dramaturgja, majd 1934-től az Új Thália ügyvezető elnöke. Szociálpolitikai és közegészségügyi témákkal is foglalkozik. 1940-től a zsidó művészek körülményeinek javításáért tevékenykedő OMIKE Művészakcióját vezette annak – a német megszállást követő – betiltásáig.

BARCSAY ÁRPÁD (Segesvár, 1882. augusztus 26.–Verviers, 1955. június 15.) csendőr alezredes, a Magyar Nemzeti Szocialista Fascista Párt alapítója 1933-ban, de szerepet vállalt a Böszörményi Zoltán-féle „kaszáske-resztes” mozgalomban is. A nyilas hatalomátvétel után aktív résztvevője a rendszerrel szemben álló politikusok és katonatisztek üldözésének.

BARLAS, CHAIM (Breszt-Litovszk, 1898. december 18.–Jeruzsálem, 1982) a Jewish Agency bevándorlási ügyekkel foglalkozó főmegbízottja Izszambulban.

BARTHOUSSE, LOUIS (Oloron-Sainte-Marie, 1862. augusztus 25.–Marseille, 1934. október 9.) francia politikus, történész, különböző miniszteri tárcák betöltője, illetve a Harmadik Köztársaság 46. miniszterelnöke 1913-ban. 1934-ben külügyminiszterként az I. Sándor jugoszláv király elleni merénylet során vesztette életét.

BATIZFALVY (BATISWEILER) NÁNDOR – a KEOKH-nál szolgáló rendőr, akinek második világháború alatti tevékenysége meglehetősen ellentmondásos. Ugyanis míg 1941-ben az ún. „hontalan” zsidók körösmezei gyűjtőtáborában ellenőrizte a fogságban tartott zsidók állampolgársági iratait, addig 1944-ben a külföldi útlevéllel rendelkezők összeköltöztetésének, a védett házak kijelölésének a belügyminiszter által megbízott felelőse volt. 1944-ben segítette a zsidóság mentésére indított tevékenységet. A háború végén külföldre menekült, 1960-ban az Egyesült Államokban telepedett le.

BAUMANN JÓSKA a feltehetően BAUMER JÓZSEF (Nagyimihályi, 1914. december 20.–Izrael, 2001) cionista aktivista, a Hasomer Hacair tagja. 1939-ben a pozsonyi Hasomer Hacair vezetőségi tagja és a haluc mozgalom egyik szervezője. Elsősorban szlovák fiatalok Palesztinába való kijutását segítette. 1940-ben érkezett Magyarországra hasonló célokkal. Társaival Jugoszlávia irányába próbáltak kivándorlási útvonalat kiépíteni. 1942-től a szlovákiai deportálások elől Magyarországra érkező menekülteket segítette. 1944-ben letelepedési engedélyt szerzett, Románián keresztül jutott Palesztinába, ahol a Ha'ogen kibuc tagjává vált.

BECHER, KURT ANDREAS ERNST (Hamburg, 1909. szeptember 12.–Hamburg, 1995. augusztus 8.) SS-ezredes. 1944-ig szovjet területen szolgált, majd Magyarország német megszállása után az SS gazdasági kirendeltségének magyarországi vezetője lett, amelynek fő feladata a magyar zsidók vagyonának kisajátítása volt. A háború után háborús bűnösnek nyilvánították, azonban Kasztner Rezső tanúvallomása alapján – amely tevékenységét lényegében pozitívan állította be – nem vonták felelősségre. Rendkívül sikeres, a kádári Magyarországgal is kereskedő üzletember lett. 1961-ben tanúvallomást tett Adolf Eichmann perében, amelyet kérésére Németországban rögzítettek.

BENEDIKT MÁRK, MORDECHAI MEIR BINET (Paks, 1858–Auschwitz, 1944) főrabbi, a szombathelyi ortodox hitközség vezetője és rabbija. Szombathelyre 1898-ban választották meg rabbinak. Működése során különös gondot fordított a fiatalokra, jesivát tartott fenn, és a középis-
kolások hitoktatását is ellátta. Az Ortodox Központi Iroda örökös dísz-
tagja volt. Szombathelyről deportálták Auschwitzba.

BEREGFFY À BEREGFY (BERGER) KÁROLY (Cservenska, 1888. február 13.–
Bp., 1946. március 12.) vezérezredes, honvédelmi miniszter, a 3. magyar
hadsereg megbízott parancsnoka. A nyilas hatalomátvétel után Szálasi
honvédelmi miniszterré, a vezérkar főnökévé, majd a Magyar Királyi
Honvédség parancsnokává nevezte ki. A népbíróság mint háborús bü-
nöst halálra ítélte, kivégezték.

BEREGI ÁRMIN (Bp., 1879. október 19.–Tel-Aviv, 1953) mérnök, a ko-
rai magyarországi cionista mozgalom kiemelkedő alakja. Az 1903-ban
létrehozott cionista egyetemi hallgatók szervezete, a Makkabea egyik
alapítója. 1905-től a magyarországi cionista szerveződés intézőbizott-
ságának tagja, 1911–1915-ig elnöke. 1908-ban ő állította össze a hazai
cionizmus céljait ismertető és széles körben terjesztett emlékiratot. Az
1920-ban megalakult Palesztina Iroda vezetője 1935-ig. 1921-ben egy
évet töltött Palesztinában, amiről később több ismertető előadást tartott
Budapesten. 1935-ben végleg Palesztinában telepedett le, Tel-Avivban
mérnökként tevékenykedett.

BEREGI ENDRE, DR. – jogász, a Segélyező és Mentőbizottság tagja. Az
Üvegház Jogügyi osztályán dolgozik, a védlevélügyek kezelésében vesz
rész. Jelentős kapcsolatokat tart fenn rendőri szervekkel, több esetben
sikeresen ment ki embereket letartóztatásokból.

BEREND BÉLA, DR. (Bp., 1911. január 12.–New York, 1987. június 24.)
szigetvári főrabbi, majd a Központi Zsidó Tanács tagja annak 1944 má-
jusában bekövetkezett átszervezésekor. Bizalmas kapcsolatot ápol szélső-

jobboldali körökkel, így az 1930-as évektől kezdve Bosnyák Zoltánnal, illetve később Endre László államtitkárral. Emiatt sokak utóbbi informátorának tartják, megítélése kétséges. A budapesti gettó felállítása után annak területén élt, és széles körű tevékenységet folytatott. A népbíróság 10 év börtönbüntetésre ítélte, azonban a Népbíróságok Országos Tanácsa az ítéletet elvetette és felmentette. 1948-ban az Amerikai Egyesült Államokba távozott.

BISSELICHES MÓZES (Moshe) (Brody, 1878. december 29.–Izrael, 1970. november 5.) gépészmérnök, a magyarországi cionista mozgalom egyik legkorábbi képviselője, a Magyar Cionista Szövetség elnöke, egyetemistaként a Makkabea elnöke. Beregi Árminnal tartott fenn közös mérnöki irodát, majd önálló vasszerkezeti gyárat alapított. 1920-ban a Palesztina Hivatal vezetője, 1940-ben ideiglenesen a Magyar Cionista Szövetség elnöke lett. A háború után részt vett a lerombolt Duna-hidak rekonstrukciójában. Az 1949 márciusában feloszlott Magyar Cionista Szövetség utolsó elnöke. Az első cionista pert sértetlenül vészelte át, és 1949-ben kivándorolt Izraelbe. 1968-ban tisztelői ligetet telepítettek és neveztek el róla a jeruzsálemi Herzl-hegyen.

BISSELICHES PÉTER, BAR SELA DAVID (Bp., 1923. szeptember 7.–Izrael, 1999) Miskolcra hívták be munkaszolgálatra, azonban megszökött, és a budapesti Üvegházba menekült, ahol Hunwald Szimcha asz-szisztenseként dolgozott. Elsősorban a svájci védlevelek kiállításában vett részt. A háború után édesapja, Bisseliches Mózes vasipari üzemében dolgozott, amely a háború során felrobbantott Duna-hidak újjáépítését végezte. 1949-ben települt Izraelbe, ahol gyárakban, illetve a katonairepülőgép-tervező intézetben helyezkedett el. Naplóját, melyet az 1944-es évről írt, a Moreshet levéltárban őrzik.

BORN, FRIEDRICH (Langenthal, 1903. június 10.–Zollikofen, 1963. január 14.) 1944 májusától a Nemzetközi Vöröskereszt képviselője Magyarországon. Jelentős mentőtevékenységet fejt ki, fontos szerepe van

abban, hogy a svájci sajtó hírt kap a vészkorszak magyarországi eseményeiről. A nyilas uralom idején több épületet, lakóházat a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá helyez, szorosan együttműködik a cionista ellenállókkal. A Yad Vashem 1987-ben a Világ Igaza kitüntetésben részesíti.

BÖHM SÁNDOR, DR. (Jászfényszaru, 1894. november 17.–Auschwitz, 1944) fogorvos. 1934-ben Bukarestben végezte orvosi tanulmányait. 1944 áprilisában internálták, valószínűleg Auschwitzban ölték meg.

BRAND JENŐ (JOEL) (Naszód, 1906. április 25.–Bad Kissingen, 1964. július 13.) a Budapesti Segélyező- és Mentőbizottság tagja. Németországban nevelkedett. 1933 elején, röviddel a Reichstag fölgyújtása előtt – ismerve baloldaliakkal és kommunistákkal szimpatizáló tevékenységét – letartóztatták, 1934-ben elhagyta Németországot. 1935-ben érkezett Budapestre, ahol több cionista szervezet vezetőségébe is bekerült. 1942 tavaszától fontos szerepet töltött be a lengyelországi és szlovákiai zsidó menekültek magyarországi elhelyezésében és bújtatásában. Kiváló némettudásának köszönhetően Magyarország német megszállása után a Mentőbizottság tagjaként tárgyalásokat folytat a németekkel, és a zsidó világszervezetek felé próbálja közvetíteni az Eichmann által felvetett és egymillió zsidó megmentését célzó „vért áruért” elnevezésű tervet, ami azonban nem valósulhatott meg.

BRESZLAUER LEOPOLD, DR. – felvidéki születésű jogász. 1939-ig Ungváron köztisztviselő. A deportálás elől Budapestre menekült. A Síp utcai hitközségi központban, a vidéki osztályon, elsősorban a határterületeken élők ügyeivel foglalkozott. 1944. május 23-án letartóztatták. Súlyos megbetegedése miatt július elején átszállították a Bethlen téri ideiglenes zsidókórházba. Augusztusban kapcsolatot talált Krausz Miklóssal, akitől igazolást kapott arról, hogy a svájci követség alkalmazottja. Bekapcsolódott az Üvegházban folyó munkába, több merész akcióban vett részt. A háború után Prágában élt, majd 1950-ben kivándorolt Izraelbe. 1961-ben az Eichmann-per egyik tanúja.

CHORIN FERENC (Bp., 1879. március 3.–New York, 1964. november 5.) gyáros, bányatulajdonos. Budapesten és Berlinben jogot tanult, majd ügyvédi gyakorlatot folytatott. 1918-ban a Salgótarjáni Köszénbánya Rt. vezérigazgatója, majd 1925-ben – apja halála után – elnöke lett. 1925-ben a Gyáripárosok Országos Szövetségének alelnökévé, majd elnökévé választották, 1927-től felsőházi tag. 1944-ben vagyonát átadva a németeknek külföldre távozott. 1947-től New Yorkban élt, ahol több vállalatot alapított.

CSERGŐ HUGÓ, DR. (Bp., 1877. január 28.–Sachsenhausen, 1945. január 1.) költő, író, újságíró, a zsidó közösség egyik legnevesebb értelmiségi vezetője. A *Pesti Napló*, a *Pesti Hírlap* és a *Hét* munkatársa. A Pesti Izraelita Hitközség főjegyzője, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) 1939 októberétől a német megszállásig működő kultúratanácsának elnökhelyettese. A németek bevonulásától a Zsidó Tanács tanácsadója, Stern Samu elnök titkára. *Három zsidó nemzedék* című művében az asszimilánsok eltérő generációiról írt, idealizálva a judaizmushoz és a hazához is szorosabb kötődést mutató, 1914 előtti korszakot. A német megszálláskor a Fő utcai Pestvidéki Fogházba került, onnan deportálták.

DEUTSCH ADOLF, DR. – ortodox cionista vezető. A lengyel zsidó menekültek támogatására 1943-ban létrehozott – és az év novemberében a cionista bizottsággal összeolvadt – Budapesti Segélyező- és Mentőbizottság tagja.

DOMONKOS (FLEISCHMANN) MIKSA (Vágvecse, 1890. március 28.–Bp., 1954. február 25.) gépészmérnök, százados, az 1940-es évektől a Pesti Izraelita Hitközség alkalmazottja, 1944-ben a Zsidó Tanács műszaki előadója, a nyilas uralom idején annak egyik vezetője. A világháború után a Pesti Neológ Hitközség titkára. 1953-ban egy tervezett anticionista koncepciók per előkészítése során az Államvédelmi Hatóság Stöckler Lajossal és Benedek Lászlóval együtt letartóztatja, többek között azzal a koholt váddal, hogy részt vettek Raoul Wallenberg meggyilkolásában. Kilenc hónapi fogság után szabadlábba helyezik, de a fogságban elszenvedett kínzások következtében 1954 telén életét veszti.

EICHMANN, ADOLF (Solingen, 1906. március 19.–Ramla, 1962. május 31.) SS-Obersturmbannführer. 1935-től az SD zsidóügyi szakértője, 1939-től az RSHA IV (Gestapo) B-4 (zsidóügyi) ügyosztályának a vezetője. 1944-ben a magyarországi deportálások egyik fő kitervelője és megszervezője. A háború után Argentínába menekül. 1960-ban izraeli ügynökök elfogják, a következő évben Jeruzsálemben bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték.

ELEFÁNT MÁRTON (ALPAN MOSHE) (PIL) (Lazony, 1918–Izrael, 2006. január 30.) a magyarországi cionista ellenállás kiemelkedő egyénisége, a Hasomer Hacair tagja. 1936-ban a munkácsi zsidó gimnáziumban érettségizett, 1939-től jogot és filozófiát tanult Prágában. Munkaszolgálat után az állami iskolákból kitiltott zsidó gyerekek számára tanítást szervezett. A cionista mozgalom utasítására 1944 elején Budapestre utazott, ahol hamis iratokkal segítette a Magyarországra menekült lengyel és szlovák menekülteket. A nyilas uralom idején gyermekotthonok létrehozásában és működtetésében vett részt. 1944 végén, egy általa szervezett akció során a Margit körüti fogházból sok társát sikerült kimenekíteni. A háború után a gyermekvédelemben, majd a palesztinai kivándorlás előkészítésében vett részt. 1946-ban Izraelben telepedett le feleségével. Kezdetben mezőgazdasági munkát végzett, majd a kibuc gumigyárának vezetője lett. Londonban közgazdaságtant tanult. 1965–1967-ben izraeli diplomata volt Kelet-Afrikában, 1974-től ipari és gazdasági tanácsos. A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidók Múzeumának társadalmi elnöke, a Magyarországi Cionista Ifjúsági Mozgalmak Történetét Kutató Egyesület vezetőségi tagja volt. 2004-ben *Viharban* címmel magyarul is megjelent a vészidőszak eseményeiről szóló regénye. 1997-ben a magyar belügyminiszter a Bátorságért érdemjellel tüntette ki.

ÉLI SAJÓ (PÉTER) (Pöstyén, 1920. január 31.–Auschwitz, 1944) cionista aktivista, a Makabi Hacair vezetőségi tagja. 1943-ban érkezett Budapestre, ahol csatlakozott a cionista ifjúsági mozgalomhoz. Több tisztséget is vállalt, a német megszállás után a svájci és törökországi cionista szerve-

zetekkel is kapcsolatot tartott fenn. A magyar–román határon fogták el, majd Auschwitzba deportálták.

ENDRE LÁSZLÓ, VITÉZ DR. (Abony, 1895. január 1.–Bp., 1946. március 28.) belügyi államtitkár. 1938-tól Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja, területén a zsidótörvények legszigorúbb végrehajtója. A német megszállás után belügyi államtitkár, a deportálások egyik fő felelőse. A román kiugrást követő kormányátalakításkor elvesztette államtitkári pozícióját. A nyilas uralom idején a hadműveleti területek polgári közigazgatásának kormánybiztosaként egyik – a szovjet csapatok előrenyomulását követően – irányítója volt az ország kiürítésének. 1945 után elhagyta Magyarországot, de a nyugati szövetségesek elfogták, és kiadták Magyarországnak. A népbíróság ítélete alapján kivégezték.

EPPLER ESZTER ERZSÉBET (1921–1999) könyvtáros, levéltáros. A Sorbonne-on végzett, 1942-től a Széchényi Könyvtár alkalmazottja, egyidejűleg a Pesti Izraelita Hitközség könyvtárában is dolgozott. Aktív cionista. 1944-ben, mint a hitközség munkatársa, német levelezőként segítette a hatóságokkal érintkező csoport munkáját, majd egyike lett az Üvegház hivatalnokainak. A háború után újra a Széchényi Könyvtárban, 1947-től a British Museumban, majd 1954-től a Nemzetközi Zsidó Kongresszus levéltárában dolgozott.

EPPLER HENRIK, DR. (1888–?) az Üvegházban szolgálatot teljesítő egyik orvos.

EPPLER SÁNDOR (Bp., 1890–1942. május 17.) a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára. A Kereskedelmi Akadémia elvégzése után, 1920-ban a hitközség adófelügyelője, 1922-ben pénzügyi főtanácsosa, 1924-ben főtitkár-helyettese, majd főtitkára lett. Sikeresen stabilizálta a hitközség pénzügyi helyzetét. A zsidótörvények bevezetése után jelentős szerepe volt az azok okozta hátrányok csökkentését célzó szervezetekben, így például a MIPI is hitközségi támogatással jött létre.

FÁBRY PÁL (Bp., 1919. június 19.–) jogász, diplomata, üzletember. Jogi végzettsége ellenére katona, a német megszállás alatt részt vett az ellenállásban, a németellenes katonai csoport tagja, és embermentő tevékenységet is folytat. 1945–1946-ban Tildy Zoltán kabinetfőnöke. 1947-ben parlamenti képviselő és az ankarai követség titkára. Az ellene folyó támadások miatt lemondott tisztségéről, 1949-ben az Egyesült Államokba emigrált. 1950-től 1955-ig a Szabad Európa Rádió New York-i irodáját vezette, majd a DuPont cég tanácsadója, a Világkereskedelmi Központ ügyvezető igazgatója. 1991-ben megalapította a magyarországi Joseph Pulitzer-emlékdíjat, melyet az írott és elektronikus sajtó kiváló képviselőinek adnak.

FEKETEHALMI-CZEIDNER À FEKETEHALMY-CZEYDNER FERENC, vitéz (Piski, 1890. november 22.–Zsablya, 1946. november 5.) vezérezredes, SS-Obergruppenführer, az 1942. januári délvidéki vérengzésbe torkoló partizánrazzia egyik fő felelőse. Az igazságszolgáltatás elől 1944 januárjában Németországba szökött, ahonnan csak 1944 őszén tért vissza. Szálasi idején hadügyminiszter-helyettes. A nyugati szövetségesek kiadták. 1946-ban Magyarországon is halálra ítélték, majd Jugoszláviának történt kiadatása után újra bíróság elé állították, elítélték és kivégezték.

FELLER, HARALD, DR. (Bern, 1913. január 14.–2003. december 28.) 1944–45-ben svájci ügyvivő Budapesten. Diplomáciai úton is fellépett a zsidóüldözés ellen, emellett aktívan részt vett az Üvegházból kiinduló mentőtevékenységben is, igazoló iratokat biztosított, embereket mentett ki és bujtatott. Kapcsolatban állt budapesti svéd diplomatákkal, többek között Raoul Wallenberggel is. 1945 februárjában a szovjetek letartóztatták, Moszkvába küldték, ahonnan 1946 elején térhetett vissza Svájcba. 1999-ben a Yad Vasem a Világ Igaza kitüntetésben részesítette.

FENÁKEL JÓNÁS (?–Bp., 1944) budapesti kereskedő. 1944 szilveszter napján az Üvegházra támadó nyilasok lövöldözésének esett áldozatul.

FERENCZY LÁSZLÓ, vitéz (Felsővisó, 1898. március 8.–Bp., 1946. május 31.) csendőr alezredes. 1934-től különböző állomásokon szárny- és alosztályparancsnok, 1942 júliusától a Csendőrség Központi Nyomozó Alosztályához beosztott előadó. 1944. március 28-tól a zsidó vonatkozású ügyek kezelésére beosztott összekötő tiszt a német biztonsági rendőrség és a csendőrség között. Jelentős szerepe van a vidéki zsidóság deportálásának megszervezésében. A nyilas hatalomátvétel után a Belügyminisztérium zsidóügyi szakértője. A háború után népbíróság elé állítják, halálra ítélték és kivégezték.

FISCHER ÁRMIN (?–Bp., 1944) 1944 szilveszter napján, az Üvegházra támadó nyilasok lövöldözésének áldozata.

FLEISCHMANN GIZI (Pozsony, 1894–Auschwitz, 1944. október) a szlovákiai Zsidó Tanács munkacsoportjának (Pracovná Skupina) tagja. 1942 júniusában, a szlovákiai deportálások idején a Dieter Wisliceny SS-tiszttel való – a még nem deportált zsidók megmentésére vonatkozó – tárgyalások egyik lebonyolítója, majd az ún. Európa-terv egyik kidolgozója. Rendszeresen tájékoztatta a Jewish Agencyt és a svájci és törökországi Joint-irodákat a lengyel és szlovák zsidók elpusztításáról. 1944 októberében, a szlovákiai deportálások újraindulásakor Auschwitzba hurcolták.

FRANCO BAHAMONDE, FRANCISCO PAULINO HERMENEGILDO TEÓDULO (Ferrol, 1892. december 4.–Madrid, 1975. november 20.) spanyol diktátor, tábornok. 1936-ban a hároméves spanyol polgárháborúba torkolló marokkói lázadás szervezője. 1936-tól a spanyol „nemzeti állam” vezetője, 1939-től 1975-ig Spanyolország államfője (Caudillo). A második világháborúban a vezetése alatt álló Spanyolország – Hitler és Mussolini unszólása ellenére – semleges maradt.

FRÄNKEL JENŐ (FRAENKEL AVRAHAM, SAMUEL BENJAMIN) (Kisvárdá, 1897. január 4.–Izrael, 1986) orvosi tanulmányokat folytatott, de a zsidókra vonatkozó korlátozó rendelkezések bevezetése után tanulmányait

fel kellett függesztenie. 1943-tól a Budapestre érkező zsidó menekülteket segíti. 1944-ben a vallásos cionisták csoportja, a Mizrahi elnöke. A német megszállás után letartóztatták, Rosenbaum Tibor és társai szabadították ki. Az Üvegházba került, ahol a vezetőségben tevékenykedett. A háború után a Palesztinába települők ügyeivel foglalkozott, ő maga 1949-ben telepedett le Izraelben.

FREUDIGER FÜLÖP (1900–1976) óbudai gyáros családból származik, a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) végrehajtó bizottságának egyik ortodox képviselője. 1939-től az Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség elnöke, a német megszállás után létrehozott Zsidó Tanács tagja. Magyarország megszállása után Wisliceny neki nyújtotta át Weissmandel rabbi – Wisliceny megbízhatóságára, illetve üzletelési hajlandóságára vonatkozó – héber nyelvű „ajánlólevelét”. Wisliceny megvesztegetésével mintegy 80 ortodox zsidót sikerült több vidéki gettóból kimentenie, akik az ún. Kasztner-vonattal 1944. június 30-án el tudták hagyni az országot. 1944. augusztus 9-én Romániába menekült, majd Izraelben telepedett le. Az Eichmann-perben tanúként meghallgatták. Visszaemlékezése *Five Months* címmel jelent meg.

FRIEDL RICHÁRD, FRIGYES / BENSHALOM, RAFI (Kolozsvár, 1920. május 6.–Izrael, 1996. szeptember 5.) cionista aktivista, a Hasomer Hacair tagja. Tizennégy évesen, Pozsonyban csatlakozott a cionista mozgalomhoz. 1943-ban a mozgalom tanácsa őt és Alpan Moshe-t Magyarországra küldte, hogy onnan segítse a deportálás elől Magyarországra menekülő szlovák zsidókat. A hadsereggel, a rendőrséggel és nem zsidó ellenzékkel is kapcsolatokat épített ki, az ifjúsági mozgalmat ő képviselte a cionista szervezetekben. A háború után az újjászervezett Joint Bizottság tagja, majd Prágába költözött, és kivándorlási irodát alapított. 1947-ben telepedett le családjával Izraelben a Ha'ogen kibucban. Az izraeli külügyi szolgálat tagja lett, és Izrael csehszlovákiai nagykövetségének első titkára, majd Izrael nagykövete Malin, Kambodzsában, később Romániában. A vészkorszak eseményeiről szóló visszaemlékezése „Mert élni akartunk”

címmel magyarul is megjelent. 1997-ben a magyar belügyminiszter a Bátorságért érdemjellel tüntette ki.

FRIEDMANN DÁVID (DEZSŐ, DÉVI) (Kassa, 1921. február 10.–Izrael, 2008. június 19.) a Bné Akiba tagja. Bátyja nyomdokait követve fiatalon csatlakozott a cionista mozgalomhoz. Miskolcon alijázásra készült, végül azonban Budapestre ment, és rövidesen a mozgalom egyik vezetője lett. Főleg a Románián át Palesztinába történő eljutásban segítette a menekülőket. Szüleit 1944 szilveszter éjszakáján a nyilasok elhurcolták, soha nem tértek vissza. A háború után néhány hónappal alijázott. Családot alapított, és 1950-től 36 éven keresztül egy gyermekintézményt vezetett Jeruzsálemben.

FRIEDMANN DÉNES, DR. (Bp., 1903. május 25.–Auschwitz, 1944. július) rabbi, judaikakutató. 1927-től haláláig Újpest főrabija, 1939-től a Rabbiképző Intézet tanára. A *Magyar Zsidó Szemle* szerkesztője, emellett részt vett a Jüdisches, a Magyar Zsidó és Révai Nagy Lexikonának összeállításában is. Az újpesti zsidóság tagjaként 1944. július első hetében deportálták, az auschwitzi koncentrációs táborban halt meg.

FROMMERNÉ – fegyverneki FROMMER RUDOLF, a Magyar Fegyver- és Gépgyár 1936-ban elhunyt igazgatójának hozzátartozója.

GÁBOR JÁNOS, DR. (?–Bp., 1944) a Pesti Izraelita Hitközség jogásza, aki kiváló német nyelvtudásának köszönhetően a megszálló német szervek és a Zsidó Tanács közötti tárgyalások kulcsfigurája. Az 1944 májusában belügyminisztériumi rendelettel létrehozott Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottsága tagja. Pozíciójából adódóan 1944 augusztusában – Freudiger Fülöp és társai távozása után – letartóztatták, és többé nem tért vissza, vélelmezhetően meggyilkolták.

GÁCS TERI, OBLÁTH LIPÓTNÉ (Bény, 1885–1971) költő, író, cionista aktivista, a *Women's Intenational Zionist Organization* munkatársa. 1946-ban *A mélységből kiáltunk hozzád* címmel írta meg visszaemlékezéseit a vészkorszak utolsó időszakáról.

GEDEON ENDRE – borkereskedő, a vészkorszak idején az Üvegház hivatalnoka, a Gazdasági Hivatal ügyeit intézte.

GEIGER IMRE – referensként dolgozott Geyer Albert mellett az Üvegházban, elsősorban a szociális ügyeket vitte.

GELB KLÁRI – az 1942-es szlovákiai deportálás fenyegetése elől Magyarországra érkezett menekült.

GELLÉRT ENDRE (ELIJAHU GAL-OR), DR. (Bp., 1917–Izrael, 1997) a Hacionim Haclali'im cionista mozgalom tagja. A budapesti zsidó gimnáziumban tanult, majd bölcsészetet hallgatott Budapesten. 1934-ben csatlakozott a Makkabeához. A német megszállást követően főként a lengyel és szlovákiai menekültek elhelyezésében segédkezett. Később az Üvegházban dolgozott, főként a kiállított védleveleket szállította a csilagos házakba. Az élelemosztásban is részt vett, illetve többeket mentett ki a budapesti gettóból. A háború után a Budapesti Izraelita Hitközség oktatási ügyeit felügyelte. 1950 és 1955 között az budapesti Izraeli Követség tisztviselője volt. 1955-ben telepedett le Izraelben, ahol tanárként és újságíróként tevékenykedett.

GEYER ALBERT, DR. (1895–Izrael, 1962) jogász, szakterülete a nemzetközi jog és a biztosítás. Az Üvegház vezetőségi tagja, a Kivándorlási Osztály tisztviselője. A háború után a Pesti Izraelita Hitközség alelnöke, 1945. február 2-től 1946. március 3-ig a Magyar Cionista Szövetség elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. 1950-es kivándorlásáig a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozatának elnöke is. 1945 és 1948 között a Joint elnökségi tagja.

GEYER ARTHUR, DR. (Bp., 1894. február 13.–Bp., 1976. szeptember 6.) jogász, rabbi, 1944 közepétől az Üvegházhoz tartozó Wekerle utcai épület irányítója Mezei Rudolf mellett. Győrben, Debrecenben, majd haláláig Budán szolgált rabbiként, 1951-től párhuzamosan a Rabbiképző Intézet főkönyvtárosa, illetve a budapesti Zsidó Gimnázium vallásánára is. 1957-től óbudai körzeti rabbi, 1963-tól haláláig budai (újlaki) főrabbi. A Rabbiképző igazgatója, Scheiber Sándor megbízásából 1958-ban összeállította *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1945–1958* című művét, amely megjelent ugyan, de mivel sértette az államhatalom érdekeit, rövidesen bezúzták.

GOLDBERGER LEÓ, DR., BUDAY (Bp., 1878. május 2.–Mauthausen, 1945. május 5.) gyáros, a Gyáripárosok Országos Szövetségének igazgatója, a Magyar Textilgyárosok Országos Egyesületének elnöke, a Magyar Külkereskedelmi Intézet igazgatósági tagja, a Magyar Nemzeti Bank főtanácsosa, 1935-től a felsőház tagja. Az OMIKE világi elnöke. Magyarország német megszállásakor a Gestapo az elsők között fogta el. A mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták, ahol végzetesen legyengült, s így néhány nappal a tábor felszabadulása után halt meg.

GOLDFARB, NESKA, SZANDEL ÁGNES (Tiszabogdány, 1921–Izrael, 2000. február 1.) cionista aktivista, a Dror Habonim tagja. Már 15 évesen csatlakozott a cionista mozgalomhoz, és alijára készült. 1940-ben került Budapestre, és rövidesen megismerkedett Cvi Goldfarbbal, későbbi férjével, akivel ettől fogva együtt dolgozott mint aktivista. A mozgalom 1943-ban Kárpátaljára küldte, hogy figyelmeztesse az ott élőket a nácik terveire, illetve új csoportot szervezzon. A német megszállás után jelentős szerepet a vállalt a mentőtevékenységben. Egy akció során letartóztatták, és a Margit körúti fogházban tartották fogva, ahonnan társai rész mentőakciójának köszönhetően szabadult ki. A háború után részt vett a mozgalom újjászervezésében, segítette a menekülteket és az ifjúsági mozgalom által fenntartott gyermekotthonokban élő gyermekeket. 1949-ben telepedett le Izraelben férjével, a Parod kibuc egyik alapítója. 1997-ben a magyar belügyminiszter a Bátorágért érdemjellel tüntette ki.

GOLDMARK KÁROLY (Veszprém, 1830. május 18.–Bécs, 1915. január 2.) német anyanyelvű magyar-osztrák zeneszerző, hegedűművész és zene-pedagógus. Édesapja is kántorként szolgált, sógora a Dohány utcai zsinagóga főkántora. 1875-ben színpadra állították élete fő művét, a *Sába királynőjét*, amely a század egyik legnagyobb közönségsikere lett Európában. Az első világháború kitörését eleinte lelkesen fogadta, azonban unokája eleste összeroppantotta, ezután rövidesen elhunyt.

GONDA LÁSZLÓ (Makó, 1910–Izrael, 1985) történész, Debrecenben szerzett történelem, latin és francia szakos tanári diplomát, majd rövidesen doktori címet. 1934-től kezdve tíz évig a Debreceni Zsidó Gimnáziumban, majd a vészkorszak után a Budapesti Zsidó Gimnáziumban folytatta tanári működését. Oktatómunkája mellett pedig tevékenyen részt vett a magyar cionista mozgalomban. 1951-ben Izraelbe települt, ahol folytatta tudományos tevékenységét. Jelentős része volt az izraeli Magyar Zsidó Történeti Társulat létrehozásában. Halála előtt összeállította „A zsidók története Magyarországon 1526–1960” című összefoglaló művét.

GOTTESMANN LAJOS, DR. (Kassa, ?–?) a Zsidó Tanács – cionistákból álló – ún. vidéki osztályának vezetője, melynek feladata a fővároson kívüli helységekkel való kapcsolattartás, az ottani eseményekkel kapcsolatos tájékoztatás. Egyik kezdeményezője a „Felhívás a keresztény társadalomhoz” című röpirat összeállításának 1944 júniusában.

GÖRÖG FRIGYES, DR. (Bp., 1890–1978) ügyvéd, bankigazgató. A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága Mérleg utcai irodájának egyik vezetője volt. A háború után a Joint egyik igazgatási szerve, a Joint Comité, valamint az Országos Zsidó Segítő Bizottság elnöke. A hatóságok nyomására 1948-ban kivándorolt az országból, de ezek után is aktív maradt, többek között megszervezte és hosszú ideig vezette a Magyar Zsidók Világszövetségét.

GRASSY JÓZSEF (Nagyszőlős, 1894. december 31.–Újvidék, 1946. november 5.) altábornagy. 1936-tól 1938-ig a Ludovika Akadémia tanára, 1939 augusztusától 1941 februárjáig a 7. honvéd gyalogezred parancsnoka, augusztus 1-jéig a Honvédelmi Minisztérium IV. csoportjának főnöke, majd 1942 áprilisáig a 15. gyalogos dandár, illetve hadosztály parancsnoka. Az Újvidékre kirendelt karhatalom irányítója, az újvidéki razzia végrehajtója. 1942-ben, majd 1943-ban vizsgálat indul ellene. 1944 elején az ítélet elől Németországba szökik, majd a német megszállás után hazatér, nyugállományba helyezik. Szálasi Ferenc uralma idején reaktiválják, megbízást kap a Hunyadi SS honvéd gránátos hadosztály megszervezésére. 1945 tavaszán amerikai fogságba kerül. Kiadatása után a népbíróság halálra ítéli, majd kiadták Jugoszláviának, ahol szintén elítélték és kivégezték.

GRÓSZ ENDRE (DAVID GUR) (Okány, 1926–) cionista aktivista, a Hasomer Hacair tagja. 1943-ban csatlakozott a cionista mozgalomhoz. A német megszállás után a mozgalom tagjai és más üldözöttek részére hamis okmányokat előállító, Budapesten működő csoport tagja, majd vezetője. 1944 decemberében társaival együtt letartóztatták, és kegyetlen kihallgatásnak vetették alá, mely során Langer Miklós életét vesztette. A Margit körúti fogházba szállították, ahonnan társai szabadították ki több mint száz másik fogoly mellett. A háború után vezető pozíciót töltött be a cionista mozgalomban, főleg kivándorlási ügyekkel foglalkozott. 1949-ben telepedett le Izraelben. Építésmérnöknek tanult, és erre alapuló vállalkozást épített fel. Ramat Ganban él. Egyik alapítója és aktív tagja a Society for Research of the History of the Zionist Youth Movement in Hungary (Magyarországi Cionista Ifjúsági Mozgalmak Történetét Kutató Egyesület) elnevezésű szervezetnek. A mozgalom tagjainak életútját bemutató összefoglaló műve *Együtt az ár ellen* magyarul is megjelent. 1997-ben a magyar belügyminiszter a Bátorságért érdemjellel tüntette ki.

GROSZMANN SÁNDOR (Mezőnagymihály, 1909. március 3.–Svájc, 2003. október 24.) újságíró, könyvkiadó, a Hasomer Hacair tagja. Miskolci kereskedőcsaládban nevelkedett, jesivában tanult, fiatalon lett a cionista mozgalom egyik vezetője. A miskolci gettó felállításakor Budapestre menekült. Már a határon való átszökését tervezte Románia felé, amikor elfogták, és a kistarcsai internálótáborba került. Szeptember végén szabadult. Október végétől az Üvegház vezetőségének egyik meghatározó tagja lett, novembertől a Wekerle utca 17. szám alatt lévő követségi épületben irányította a mindennapi ügyeket. A háború után a Joint Szociális Segélyezési Osztályának vezetője, a Magyar Cionista Szövetség és a Palesztina Hivatal vezetőségi tagja. 1949-ben hagyta el Magyarországot. 1951-ig Izraelben, majd Párizsban élt, majd pedig Genfben könyveket adott ki, és szerkesztette a *Jövő* című lapot. Visszaemlékezései *Első a lelkiismeret* címmel magyarul is megjelentek.

GRÜNWARD FÜLÖP – a Pesti Izraelita Hitközség Fiúgimnáziumának tanára. Dr. Herskovits Fábián mellett részt vett a „Felhívás a keresztény társadalomhoz” című röpirat terjesztésében, amely miatt végül letartóztatták. A Lakatos-kormány idején szabadlábra helyezték. 1932 és 1948 között a Magyar Zsidó Múzeum tudományos vezetője, 1948-tól a múzeum, illetve a fiúgimnázium igazgatója.

GRÜNWARD JENŐ – a Pesti Izraelita Hitközség Fiúgimnáziumának tanára. Dr. Herskovits Fábián mellett részt vett a „Felhívás a keresztény társadalomhoz” című röpirat terjesztésében, amely miatt letartóztatták, a Lakatos-kormány idején került szabadlábra.

GUSZTÁV, V. (OSCAR GUSTAF ADOLF BERNADOTTE) (Drottningholm, 1858. június 16.–Drottningholm, 1950. október 29.) Svédország királya 1907 és 1950 között. A második világháború alatt a király a svéd nemzeti egység szimbóluma lett, és bár Svédország kezdetben nem állt ellen a német nyomásnak, de 1943-tól a szövetséges erők fontos támogatójává vált.

GYŐRI DÉNES – az V. kerület nyilas vezetője.

HAIN PÉTER (Károlyfalva, 1895. május 31.–Bp., 1946. június 27.) rendőrtiszt, detektívfelügyelő. 1923-tól a M. Kir. Államrendőrség kommunisták elleni nyomozó csoportjának vezetője, 1938-tól a személybiztonsági szolgálat vezetője, így többek között Horthy védelméért felelős. Az 1930-as évek végétől az SD egyik informátora. A német megszállást követően az újonnan felállított Állambiztonsági Rendészet vezetője lett. Az SD és a Gestapo az általa átadott listák alapján hurcolta el a baloldali és antifasiszta gondolkodású embereket a megszállástól kezdődően. A Lakatos-kormány idején a visszaélések és a kegyetlenkedések miatt leváltották. A nyilasok hatalomra jutásakor visszakerült régi posztjára. Szálasi kormánytanácsossá nevezte ki. A nyugati szövetségesek elfogták és kiadták, 1946-ban a népbíróság halálra ítélte és kivégezték.

HERBST IMRE (HERBST YITZHAK, MIMIS) (Eperjes, 1916–Izrael, 1978. február 8.) cionista aktivista, a Hasomer Hacair tagja. A Szlovákiában az 1942-ben megkezdődött deportálások elől – amelynek bátyja is áldozatul esett – Magyarországra szökött, és a lengyel, illetve szlovák menekültek támogatására megindult mentőtevékenységben vett részt. 1943-ban letartóztatták és brutálisan megkínozták, melynek hatásait élete végéig hordozta. Szabadulása után folytatta tevékenységét, majd 1944 júniusában feleségével a román határt átlépve tervezte áttelepülését Palesztinába. A Gestapo letartóztatta, feleségével együtt a szegedi börtönbe került, ahonnan sikerült megszöknie, feleségét pedig később társaival kiszabadítania. Az Aliya Bet bevándorlási szervezet aktív tagja volt. 1948-ban telepedett le Izraelben. Kezdetben a Ha'ogen kibucban élt, majd Tel-Avivba költözött családjával. Több film operatőréként közreműködött, ezek közül az 1960-ban, német–izraeli koprodukcióban készült *Brennender Sand* a legismertebb munkája.

HERMAN LIPÓT (Nagyszentmiklós, 1884. április 24.–Bp., 1972. július 1.) Munkácsy Mihály-díjas (1952) festő, grafikus. A budapesti Minta-rajziskola tanulója volt, később élclapok számára készít karikatúrákat, majd Berlinben, Párizsban, Londonban jár tanulmányúton. A kecskeméti művésztelep egyik megalapítója 1910-ben. Az OMIKE 1939-ben életre hívott Művészakciója Kultúr tanácsában a képzőművészeti ügyek felelőse, kiállítások rendezője.

HERSKOVITS FÁBIÁN, DR. (Bp., 1907. október 8.–Tel-Aviv, 1982) tanár, rabbi. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán és a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben tanult. A harmincas években a Római Egyetemen és Tel-Avivban tanított. 1941-ben a pesti Izraelita Hitközség Belvárosi Körzetének segéd rabbija és vallástanárnak, de egyben a svájci követség hivatalnokaként is. A deportálások tényeit ismertető rölapokat készít, emiatt uszítás vádjával rövid időre letartóztatják, Komoly Ottó és a Zsidó Tanács részéről Pető Ernő segítségével szabadul. A világháború után a cionista mozgalom kombattáns, az asszimilációt elutasító tagja. 1947-ben kitüntették a Magyar Köztársasági Érdemrenddel. 1949-ben elhagyta Magyarországot, Tel-Avivban a városháza kulturális osztályát vezette. 1981-től a Magyar Zsidó Világszövetség ideiglenes elnöke.

HERZL TIVADAR (Pest, 1860. május 2.–Bécs, 1904. június 3.) a politikai cionizmus, illetve a cionista világszervezet megteremtője. 1895-ben írta meg *Zsidó Állam* című művét. A cionista mozgalom szervezője, ügye támogatása érdekében II. Vilmos császárt, az angol és török kormányt is felkereste. A cionizmus eszméje az 1897-es bázeli első cionista kongresszuson nyert szervezett kereteket.

HIRSCHLER PÁL, DR. (Nagykanizsa, 1907. január 17.–Auschwitz, 1944) főrabbi. A nagykanizsai gimnázium diákja, majd az Országos Rabbiképző Intézet hallgatója. Már másodéves korában részt vesz a *Jüdisches Lexikon* összeállításában. Tudományos pályáján több jelentős alkotás köthető a

nevéhez, így Nachum és Eszter könyveinek magyarázatát vagy Ezékiel könyvének fordítását is neki köszönhetjük. 1931-től a székesfehérvári hitközség rabbija. 1944. június 14-én deportálták Székesfehérvárról: Auschwitzban, édesanyjával együtt ölték meg.

HITLER, ADOLF (Braunau am Inn, 1889. április 20.–Berlin, 1945. április 30.) ausztriai születésű német politikus. A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt vezetője, 1933-tól kancellár, 1934-től haláláig – a Führer cím felvételével – államfő, diktátor. A náci fajelmélet alapvetését írta le a *Mein Kampf* című könyvében.

HORTHY MIKLÓS, vitéz nagybányai (Kenderes, 1868. június 18.–Estoril, 1957. február 9.) ellentengernagy, Ferenc József császár és király szárnysegédje, 1920. március 1-től 1944. október 16-ig a Magyar Királyság kormányzója. A nürnbergi perben tanúként kihallgatták, de a jugoszláv követelés ellenére sem helyezték vád alá, nem utolsósorban Sztálin akaratára. Portugáliai emigrációban halt meg.

HUNWALD SÁNDOR (SZIMCHA) (Kolozsvár, 1914–Budapest, 1945. január 1.–?) cionista aktivista, a Hasomer Hacair tagja. Kolozsvárott született, az első világháború idején került Budapestre. 1931-ben csatlakozott a cionista mozgalomhoz, 1942-ben megszervezte a szlovákiai menekültek befogadását. Először a garanyi táborba internálták, majd ukrajnai büntetőszázadba küldték. 1944 őszén megszökött, a Vadász utcai Üvegházban bekapcsolódott a mentőakcióba. Elsősorban a svájci védett házak védelméért volt felelős. Hans Kühne néven, a svájci követtség hivatalnokaként, a Carl Lutz által rendelkezésére bocsátott autón vitte a hamis védleveleket az üldözötteknek, amikor letartóztatták. Valószínűleg a Belügyminisztérium pincéjében végezték ki. Az 1945-ben újjászervezett Hasomer Hacair ifjúsági mozgalom első otthona az ő nevét viselte. 1947-ben posztumusz a Magyar Köztársasági Érdemrenddel ismerték el a hősiességét.

ILOVSZKY MATILD – az Üvegházban dolgozó egyik adminisztrátor 1944-ben. Ekkor már évtizedek óta dolgozott a cionista mozgalomban. Testvérével többek között az illegálításban, illetve a csillagos házakban élő üldözöttek felkutatásában vett részt.

IMRÉDY BÉLA, vitéz ómoraviczai (Bp., 1891. december 29.–Bp., 1946. február 28.) a budapesti Piarista Gimnáziumban tanult, az első világháborúban töltött szolgálata után pénzügyi pályára lépett. 1926-ban a Magyar Nemzeti Bank igazgatóhelyettese, igazgatója, 1935-től elnöke. A Gömbös-kormány pénzügyminisztere, a Darányi-kormány gazdasági minisztere, az 1938-as ún. győri program kidolgozója, 1938 májusa és 1939 februárja között miniszterelnök. Miniszterelnöksége idején fogadta el az Országgyűlés az ún. első és dolgozták ki a második zsidótörvényt. A Németország vezetésével összeült négyhatalmi konferencia 1938. november 2-i I. bécsi döntésével a korábban elszakított Felvidék és Kárpátalja déli része visszakerült Magyarországhoz. 1939 januárjában meghirdette a Magyar Élet Mozgalom elnevezésű radikális jobboldali irányvonalat. Német nyomásra ekkor engedélyezték a nácibarát Volksbund működését is. 1939. februári lemondása után létrehozta a Magyar Megújulás Pártját, mely szövetségre lépett a Magyar Nemzeti Szocialista Párttal. A német megszállás után újra a gazdasági csúcsmíniszterséget vezette 1944. augusztus 7-ei lemondásáig. A népbíróság halálra ítélte, 1946-ban kivégezték.

JÄGER, J. H. MAXIMILIAN (Baden, 1884. május 20.–Kilchberg, 1958. október 29.) budapesti svájci követ 1936 és 1944 között.

JAKOBOVITS IRÉN – a referensek munkáját segítő adminisztrátor az Üvegházban.

JAROSS ANDOR (Komáromcsehi, 1896. május 23.–Bp., 1946. április 11.) szélsőjobboldali politikus. Teleki Pál kormányában a felvidéki ügyek tárca nélküli minisztere. Egyik alapítója az Imrédy Béla vezette Magyar

Megújulás Pártjának. 1944. március 22-től augusztus 7-ig Sztójay Döme kormányának belügyminisztere, a vidéki zsidóság deportálásának egyik fő irányítója. A háború után népbíróság elé állították, halálra ítélték, és kivégezték.

KAHÁN NISZON, DR. (1883–Izrael, 1949) ügyvéd, a magyarországi cionista mozgalom egyik vezető egyénisége. A Makkabea Egyesület egyik alapítója. 1911-től a Magyar Cionista Szövetség főtitkára, majd egy ideig elnöke. Az 1940-es évek elején Magyarországra érkezett menekülteket segítő tevékenység egyik jelentős alakja. 1944. április 19-ig a Zsidó Tanács tagja. Az ún. Kasztner-vonat egyik utasa, mellyel 1944. június 30-án hagyta el az országot. Palesztinába érkezte után a Keren Kajemet LeJisrael Jogi Osztályán dolgozott.

KAHÁN-FRANKL SAMU (1890. március 9.–New York, 1970. augusztus) rabbi, Talmud-tudós, a magyarországi zsidó ortodoxia egyik legjelentősebb képviselője. 1934-től az Országos Ortodox Iroda elnöke, a német megszállás után a Zsidó Tanács kinevezett tagja. 1944 nyarától a felszabadító harcok végéig illegalitásban volt. A világháború után a Joint Comité tagja, az Ortodox Hitközségek Központi Irodájának elnöke. 1950-ben hagyta el Magyarországot; előbb Izraelbe ment, majd az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le.

KÁLLAY MIKLÓS (Nyíregyháza, 1887. január 23.–New York, 1964. január 14.) magyar miniszterelnök 1942. március 9.–1944. március 22. között. Nevéhez leginkább a Kállay-kettősnek nevezett politikát fűzik. Bár miniszterelnöksége alatt fogadták el az 1942. évi VIII. és XV. törvény-cikkeket, de nem engedte a zsidók deportálását, vagy hogy bármilyen megkülönböztető jel (sárga csillag) viselésének előírását. A szövetségesek olaszországi partraszállása után Isztambulban ideiglenes fegyverszüneti megállapodást kötött Nagy-Britanniával, amelynek célját és jelentőségét a magyar történettudomány sokáig túlértékelt. A német megszállás után bujkálnia kellett, sokáig a török követségen talált menedéket. A nyilas

hatalomátvétel után elhagyta a követséget, ekkor letartóztatták. Sopronkőhidára, Mauthausenbe, onnan pedig Dachaubá szállították. 1945. május 4-én szabadult. Ezután Olaszországban élt, majd az USA-ba költözött, ahol aktív résztvevője volt az emigráns magyar köröknek.

KASZTNER REZSŐ (Kolozsvár, 1906. április 14.–Tel-Aviv, 1957. március 15.) jogász, újságíró, cionista vezető. 1929–1931 között Kolozsvárott a cionista *Új Kelet* munkatársa, Fischer József parlamenti képviselő, illetve a Nemzeti Zsidó Párt frakciójának titkára volt. 1940-től élt Budapesten, a Komoly Ottó vezetése alatt álló Segélyező- és Mentőbizottság (Vaada Ezrá ve-Hácálá) elnökhelyettese. Szoros együttműködésben tevékenykedett a szlovák cionista mozgalommal, illetve az Isztambulban működő palesztinai szervezettel. A német megszállás után kapcsolatba lép a németekkel annak reményében, hogy pénzért, áruért zsidók tömegeit tudják megmenteni. A tervet nem sikerül megvalósítani, de 1684 személyt Svájcba tudnak menekíteni. A háború után a nemzetközi bíróság előtt kedvező vallomást tett tárgyalópartneréről, Kurt Becher SS-Obersturmbannführerről, amelyért később sokan elmarasztalták. Kasztnert feltehetően részben a per által kiváltott indulatok következtében 1957 márciusában, máig tisztázatlan körülmények között a nyílt utcán lelőtték. A Legfelsőbb Bíróság végül – a Becher melletti tanúskodás felrovása mellett, amellyel Becher el tudta kerülni a felelősségre vonást – rehabilitálta.

KAUDERS FERENC / BEN-ZION, DR. (Körmend, 1907. május 27.–Hadera, 1974. január 14.) ügyvéd, a Magyar Cionista Szövetség vezetőségi tagja. A német megszállás előtt működött OMZSA elnöki tanácsának, illetve a MIPI Országos Bizottságának tagja. 1943-tól az OMZSA Jogi Osztályának vezetője. Az ún. Kasztner-vonaton hagyta el az országot. 1945 szeptemberében érkezett Izraelbe, Haifában telepedett le. 1959-től mint az izraeli B'rith szervezet elnöke, 1971-től mint a B'nai B'rith nemzetközi alelnöke, illetve mint az Izraelben élő magyar emigránsok egyesületének elnöke jelentős közéleti szerepet vállalt. 66 évesen autóbalesetben vesztette életét.

KERESZTES-FISCHER FERENC, vitéz (Pécs, 1881. február 18.–Bécs, 1948. március 3.) Budapesten szerzett jogi diplomát. 1921-től Baranya vármegye és Pécs, 1925-től egyúttal Somogy főispánja. 1931. augusztus 24. és 1935. március 4. között belügyminiszter és országgyűlési képviselő, 1936 januárjától felsőházi tag. 1938. május 24. és 1944. március 22. között ismét belügyminiszter. A második világháború idején Horthy szűkebb környezetéhez, a Bethlen István és Kállay Miklós neveivel fémjelzett, nyilasokkal szemben fellépő, angolszászbarát csoporthoz tartozott. A német megszállás idején a Gestapo elfogta, és a mauthauseni, majd innen a flossenburgi táborba szállították, itt szabadult fel. Bár 1945 után a magyar kormány kérte a kiadását, de ennek a nyugati szövetségesek nem tettek eleget.

KISS ÁRKÁD, DR. (Görömböly, 1889. május 12.–?) rendőr főtanácsos, 1926-tól a Külföldiek Ellenőrző Hivatalban a román, csehszlovák, jugoszláv és lengyel állampolgárságú személyek lakhatási ügyeit intézi, 1938-tól a tartózkodási ügyek referense a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóságnál. 1946-ban a népbíróság tizenöt év kényszer-munkára ítélte, a Népbíróságok Országos Tanácsa 1947 decemberében ezt az ítéletet tíz év börtönbüntetésre mérsékelte.

KLEIN VILMOS – miskolci gabonakereskedő. Az Üvegházban az élelmezés – mindenekelőtt a kenyérellátás – ügyeit intézte. Családját deportálták.

KLUGER LÁSZLÓ – a svájci követség képviselője, e minőségében utazik Hegyeshalomba dr. Leopold Breszlauer mellett, és készít jelentést az 1944 novemberétől gyalogmenetben oda kényszerített zsidók által átél borzalmakról.

KOLB JENŐ (Sopron, 1898. február 21.–Givattayim, 1959. szeptember 14.) műkritikus, művészeti szerkesztő a Singer és Wolfner Könyvkiadónál. Az ún. Gordon Kör prominens tagja, aktív cionista. Bekapcsolódik a mentőtevékenységbe, amely során többek között hamis iratok

előállításával menekítenek üldözötteket Budapestre vidéki gettókból. 1944. június 30-án a Kasztnern-vonaton hagyta el Magyarországot. Kivándorlása után is folytatta műkritikusi tevékenységét, képzőművészeti témákban adott elő, művészeti kört alapított. 1952-től a Tel-avivi Múzeum igazgatója volt.

KOLTAY (KUNDICS) LÁSZLÓ (1902– Budapest, 1946. július 31.) 1944-ig a főkapitányság bűnügyi osztályán működő ún. intellektuális bűncselekményeket (csalás, sikkasztás, okirat- és váltóhamisítás stb.) felderítő detektív-főcsoport vezetője volt. 1944. március 28-tól Hain Péter személyes felkérésére az Állambiztonsági Rendészet IV/4. alosztályának ún. zsidóügyi főcsoportvezetője lett. Hain Péter bukásakor elvezényelték bűnügyi szakterületre, de az 1944. októberi nyilas puccs után – csoportját V. zsidóügyi főosztályként újjászervezve – 1945-ös hadifogságáig egyszemélyi irányítója maradt a zsidósággal szemben lefolytatott nyomozásoknak. 1946-ban népbíróági ítélet alapján kivégezték.

KOMOLY OTTÓ (KOHN, NATHAN ZEÉV) (Bp., 1892. március 26.–Bp., 1945. január 1.) mérnök, cionista politikus. Részt vett az első világháborúban, az olaszországi hadszíntéren harcolt. Századosá léptették elő, majd megsebesült, tartalékos állományba került, és a Signum Laudis 2. fokozatával tüntették ki. 1919-ben Budapesten jelent meg első – cionista nézeteit tartalmazó – könyve, *A zsidó nép jövője*. 1940-től a Magyar Cionista Szövetség elnökhelyettese, a következő évtől elnöke. 1943-ban elnökletével alakult meg a Budapesti Segélyező- és Mentőbizottság, amely a Magyarországra érkezett szlovák és lengyel zsidó menekültek ellátásában és menekítésében, majd a budapesti zsidó közösség támogatásában vállalt óriási szerepet. A nyilas hatalomátvétel után a Zsidó Tanács tagja. A Nemzetközi Vöröskereszt felkérte gyermekmentő szervezetének (*A szekció*) irányítására, amely kórházak, illetve később a budapesti gettó ellátását is segítette. A Ritz Szállodában berendezett irodájában 1945 újev napján a nyilasok letartóztatták és elhurcolták. A holokauszt idején több ezer ember életét segítette és mentette meg. 1947-ben a köztársasági

elnök posztumusz kitüntetésben részesítette, és 2013 áprilisában Izrael Állam is kitüntetés adományozásával ismerte el tevékenységét.

KOMOR VILMOS (Bp., 1895. május 12.–Bp., 1971. szeptember 28.) Liszt- és Kossuth-díjas karmester. Az OMIKE munkatársa, a Művészakció 1940-ben bízta meg a zenei társulat vezetésével.

KÖNIG PÁL (MOSHE) (Bp., 1912. augusztus 10.–Izrael, 1995. június 9.) cionista aktivista, a Hacionim Haclali'im és a Makkabea tagja. 1944-től referens az Üvegházban. A német megszállás után bekapcsolódott a hamis iratok előállítását és szétszórását végző aktivisták munkájába, és részt vett a Zöldmáli úti bunker megépítésében. Az ostrom után gyermekek mentését folytatta, egy gyermekotthon vezetését vállalta fel, emellett a magyarországi Joint gyermekmentő szekcióját vezette. Miután illegálisan távozott Magyarországról, 1950-ben érkezett Izraelbe családjával, ahol a továbbiakban oktatással foglalkozott.

KRAUSZ MIKLÓS (MOSHE) (Miskolc, 1908–Jeruzsálem, 1985) cionista aktivista, a Palesztina Hivatal vezetője. 1932-ben, a Mizrahi vallásos cionista szervezet, 1934-től a Palesztina Hivatal titkára, 1938 és 1945 között annak adminisztratív vezetője volt. Sikerül jó kapcsolatokat kiépítenie a magyar hatóságokkal, különösen a KEOKH illetékeseivel, valamint a budapesti brit konzulátus tisztviselőivel. 1944. július 24-től a svájci követség munkatársa lett, az Üvegházban folytatta mentő tevékenységét, ahol felállították a Svájci Követség Idegen Érdekek Képviselői Kivándorlási Osztályát. A Palesztina Hivatal vezetéséről 1945 nyarán lemondott. Izraelbe történő kivándorlása után a Szociális Minisztérium főtitisztviselője lett. 2015 augusztusában Jeruzsálemben utcát neveztek el róla.

KRUMEY, HERMAN ALOIS (Mährisch Schöberg, 1905. április 18.–Erfstadt, 1981. november 27.) SS-Obersturmbannführer, 1940 elejétől 1944 márciusáig a Sicherheitspolizei (SIPO) tagja Łódźban. 1944. március 19-én Adolf Eichmann helyetteseként érkezik Budapestre. 1944

júliusától a SIPO bécsi kirendeltségének vezetője, feladata a Strasshof-ba szállított magyar zsidók felügyelete. Decemberben Krumej kíséri a bergen-belseni koncentrációs táborból a svájci határig a Kasztner-vonat utasainak második csoportját. A világháború után több sikertelen felelősségre vonási eljárás is indult ellen, de csak Adolf Eichmann elfogatásakor tartóztatták le újra, és állították bíróság elé. Hosszas eljárás után 1973-ban jogerősen életfogytiglani börtönre ítélték.

KUN ANDRÁS páter (Nyírbátor, 1911. november 8.–Bp., 1945. szeptember 19.) kilépett minorita szerzetes, Szálasi kormányzása alatt a Belügyminisztérium Propagandaosztályának munkatársa. A nyilas terror idején több mint félezer zsidót kínzott és gyilkolt meg. Ámokfutásszerű cselekedetei egy idő után a nyilas kormányzat számára is soknak bizonyultak. Bár elítélték és börtönbe is zárták, de azzal a feltétellel, hogy frontszolgálatot vállal, kiengedték. Ekkor azonban elrejtőzött, nem harcolt. Budapest ostromának végeztekor megpróbálta elhagyni a várost, de elfogták, elítélték és kivégezték.

LEBOVICS LIPÓT – a magyarországi cionista mozgalom egyik úttörője, a vallásos cionisták (Mizrahi) pártjának vezetője. 1905-ben a VII. cionista világkongresszus egyik küldötte. A Magyar Cionista Szövetség vezetőiségi tagja, 1910-től elnökhelyettese.

LEMPERT LÁSZLÓNÉ – Salamon Mihály asszisztense az Üvegházban.

LÖWINGER SÁMUEL (1904–Izrael, 1981) az Országos Rabbiképző Intézet rektora 1942 és 1950 között. A bibliatudományok elismert szakértője, emellett az intézet eredményes újjászervezője. 1931-től 1948-ig a magyarországi neológ zsidóság legfontosabb közéleti és tudományos folyóirata, a *Magyar Zsidó Szemle* szerkesztője is. 1950 tavaszán Jeruzsálemben utazott a Héber Egyetem fennállásának 25. évfordulójára rendezett ünnepi ülészsakra, amely után nem tért vissza Budapestre.

LULAY LEÓ, DR. (Pozsony, 1898. szeptember 1.–?) tartalékos csendőr százados, 1944. április 30-tól Ferenczy László csendőr alezredes szárnysegédje, tolmácsa. A népbíróság kényszermunkára, a Népbíróságok Országos Tanácsa életfogytiglani kényszermunkára ítélte, majd a feljebbviteli fórum az ítéletet végül életfogytiglani fegyházra változtatta 1950-ben. 1960-ban tanúvallomást tett az Eichmann-perben.

LUTZ, CARL (Walzenhausen, 1895. március 30.–Bern, 1975. február 13.) budapesti svájci alkonzul, a Svájci Követség Idegen Érdekek Képviselete részlegének vezetője 1942 januárjától. 1944 nyarán–őszén több mint 70 házat helyez svájci védelem alá Budapesten, a Vadász utca 29. szám alatti épületet mentőtevékenységre adja át. Ő az egyik kezdeményezője a védlevelek (Schutzbriefe) és kollektív védőútlevelék (Schutzpasse) kiadásának is, melyek birtokosai számára igazolja, hogy érvényes palesztinai beutazási vízummal rendelkeznek. Több tízezer ember menekül meg tevékenységének köszönhetően. Többször tárgyal magyar vezetőkkal – köztük Szálasival – az üldözöttek védelmében. A háború után felettesei nem értékelik segítő tevékenységét: kisebb diplomáciai posztok után nyugállományba helyezik. A Yad Vashem 1965-ben a Világ Igaza kitüntetésben részesíti.

MANTELO, GEORGES / MANDL GYÖRGY (Lekence, 1901. december 11.–Róma, 1992. április 25.) beszercei kereskedő. 1941 végén utazott Svájcba, s lett rövidesen El Salvador genfi konzulátusának első titkára. Honossági igazolásokat küldött Budapestre, nagy szerepe volt az auschwitz-i jégzőkönyvek megismertetésében is.

MAYER, SALLY (Bázel, 1882. június 3.–St. Moritz, 1950. július 30.) az American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) svájci képviselője. Eredetileg kötöttárugyárat vezet Svájcban és a St. Gallen-i városi tanács tagja, emellett 1936-tól a Svájci Zsidó Hitközségek Szövetségének elnöke, amely elnöksége alatt csatlakozik a Zsidó Világkongresszushoz. 1938-ban tárgyalásokat kezdeményez a svájci kormánnyal a zsidók

bevándorlásának megkönnyítése ügyében, de a kormány nem enyhít a korlátozásokon. A második világháború alatt kerül a JDC svájci irodájának élére, ahol feladata a német megszállás alatt lévő zsidó közösségekkel való kapcsolattartás és a beérkező pénzzadományok továbbítása.

MEZEI RUDOLF – jogász, korábban bankigazgató, Weiss Arthur ügyvédje, az Üvegházban létrejött Kivándorlási Osztály tisztviselője, a ház egyik jelentős irányítója Weisz Arthur és Krausz Miklós mellett. A mentőtevékenységben értékes, kormányhivatalnokokhoz fűződő kapcsolatait is hasznosítani tudja.

NAGY LÁSZLÓ, DR. (Bp., 1914–Haifa, 2000) szülész-nőgyógyász. A Budapesti Egyetemen szerzett orvosi diplomát 1938-ban. Kezdetben a zsidó szeretetkórházban dolgozott, majd az Üvegházban végzett orvosi szolgálatot, mint a cionista mozgalom tagja. A világháború után a Magyar Cionista Szövetség főtitkára lett. 1950-ben Izraelben telepedett le. Nevét Maor Simonra változtatta, a Jaffai Dadzsani Kórház nőgyógyászati osztályának vezető orvosa lett, emellett Tel-Aviv egyetemén is tanított.

NÁTHÁN SÁNDOR, DR. (Érsekújvár, 1907. november 20.–Izrael, 1971) cionista tisztségviselő. A védleveleket kibocsátó ügyosztály egyik vezetője az Üvegházban, emellett a Vadász utca 31.-ben, az MLSZ székházának pincéjében lévő bunker parancsnoka. 1945 júliusától 1947 nyaráig, az országból való kiutasításáig a palesztinai kivándorlás koordinálására létrehozott Palesztina Hivatal vezetője. Izraelben való letelepedése után a Jewish Agency (Schochnut) pénzügyi vezetésében dolgozott.

NEUMANN OSZKÁR (OSCAR), (YERMIYAHU) DR. (1894. október 3.–Izrael, 1981. április 26.) jogász, a Szlovák Zsidó Nemzeti Párt tagja és a szlovák cionista mozgalom vezetője a második világháború idején. A szlovákiai Zsidó Tanács munkacsoportjának (Pracovná Skupina) tagja, oktatóközpontjának vezetője. A Walter Rosenberg (Rudolf Vrba) és Alfred Wetzler (Josef Lanik) Auschwitz, illetve a Birkenau főtábor karantén-

blokkjában beosztott, és 1944. április 7-én sikeresen megszökött rabjainak Zsolnán ismertetett tapasztalatai alapján készült ún. (első) auschwitzi jegyzőkönyv összeállításának egyik közreműködője. A szlovákiai deportálások újraindításakor 1944. szeptember végén más vezető tisztviselők mellett letartóztatták, és Theresienstadtba deportálták. A világháború után a csehszlovák Histadrut (zsidó munkásokat tömörítő szövetség) első elnöke. 1946-ban emigrált Izraelbe, ahol 1981-ben bekövetkezett haláláig élt. Fleischmann Giziről, Auschwitzba hurcolt kolléganőjéről életrajzban emlékezett meg, emellett önéletrajza is megjelent 1956-ban Tel-Avivban *Im Schatten des Todes* címmel.

NIDOSI IMRE (Budafok, 1907. május 8.–Bp., 1948. szeptember 23.) alvezetes, a fegyveres nyilas pártszolgálatosok parancsnoka. Fegyveres szakképzettsége nem volt, eredetileg fürdőben volt pedikűrös. Szovjet fogságba esik, hazaszállítása után népbíróság elé állítják, halálra ítélik, kivégezik.

OBLÁTH LIPÓT – nyomdatulajdonos, Gács Teri férje, cégét 1909-ben alapította.

OSKAY LÁSZLÓ (Pozsony, 1893. május 25.–Kingston, 1966. március 27.) a Magyar Királyi Honvédség századosa, a 101/359. számú, a német hadsereget ellátó ruhaműtő század parancsnoka. Tevékenysége során több mint 2000 embert mentett meg, akiknek élelmiszert, hamis iratokat és védelmet biztosított a nyilas uralom idején. 1948-ban – többek között nemesi származása, horthysta katonai karrierje miatt – elhagyta az országot, az Egyesült Államokban telepedett le. Csak évtizedekkel halála után vált ismertté története az általa megmentett túlélők kezdeményezésére. 2002-ben a Yad Vashem Intézet a Világ Igaza kitüntetés adományozásával ismerte el mentőtevékenységét.

OSZTERN LIPÓT, DR. (Bp., 1872. március 5.–?) ügyvéd, a magyarországi cionista mozgalom egyik úttörője. A Pesti Izraelita Hitközség képviselőtestületének tagja, majd 1920-tól a Magyar Cionista Szövetség társel-

nőke, később elnöke, emellett 1937-től a Palesztina Hivatal vezetője is. 1941-ben, Magyarország a tengelyhatalmak oldalán történt hadba lépése hatására – mely a brit diplomaták visszahívásával járt együtt – feloszlatta a hivatalt, amely Krausz Miklós elszántságának köszönhetően tovább működött Krausz ügyvivői tevékenysége mellett.

PACELLI, EUGENIO, XII. PIUS pápa (Róma, 1876. március 2.–Castel Gandolfo, 1958. október 9.) 1917-től müncheni nuncius, 12 évet tölt Németországban. 1930–1939-ig XI. Pius pápa mellett államtitkárként tevékenykedik, ezzel jelentős hatást gyakorol a Vatikán politikai ügyeire. Több állammal, így 1933-ban Németországgal is konkordátumot kötött, ezzel segítve elő a német katolikusok szabad vallásgyakorlását. 1939 és 1958 között a katolikus egyház feje XII. Pius pápa néven. A vészkorszak alatt enciklikáiban a béke helyreállítását hangoztatta, és politikailag semleges maradt. Mindeközben a pápai nunciaturák igyekeztek segíteni az üldözötteken, és sokak megmentéséhez járultak hozzá.

PÁGER ANTAL (Makó, 1889. január 29.–Bp., 1986. december 14.) színművész. 1919-től játszik színpadon, majd népszerű filmszínész is: az 1930-as években több mint száz filmet forgatott. Szélsőjobboldali nézetei miatt színészi hírneve megtépázódott, 1944 végén elhagyta az országot, és Argentínában telepedett le. 1956-ban tért vissza Magyarországra, ahol kiemelkedő sikerrel folytatta színpadi és filmes karrierjét is. Halála napjáig játszott, 87 évesen érte a halál.

PALGI, JOEL EMIL (NUSSBECHER) (Kolozsvár, 1918–Izrael, 1978) a német megszállás után az SOE (a brit Különleges Hadműveletek Szolgálat) katonájaként a jugoszláv partizánok ellenőrzése alatt álló területre, majd 1944 májusában Budapestre érkezett ejtőernyős mozgalmár. Elfogták és bebörtönözték, azonban sikerült megszöknie. A cionista ifjúsági mozgalom segítségével tudott elrejtőzni. A háború után visszatért Palesztinába, és csatlakozott az Izraeli Légierőhöz. Később az EL-AL ügyvezető igazgatójaként dolgozott, és Izrael tanzániai diplomáciai kép-

viseletét is ellátta. 1948-ban állította össze visszaemlékezéseit, amely „...és jött a *fergeteg*” címmel magyarul is megjelent.

PÁSZTOR JÓZSEF, DR. (Tátraalja, 1890. április 2.–Bp., 1978. augusztus) az 1938 áprilisában létrejött Magyar Izraelita Pártfogó Iroda (MIPI) főtitkára. Székesfővárosi felsőkereskedelmi iskolai tanár, a zsidótörvények alapján nyugdíjazzák 1941-ben. 1942-ben az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) vezetőségi tagja, majd 1947-ben a DEGOB főtitkára.

PÁSZTÓY ÁMON (POLCZER ANTAL FERENC), DR. (Vöckönd, 1892. október 17.–Bp., 1949. augusztus 10.) már az 1900-as évek eleje óta belügyi alkalmazott, szinte kezdetektől idegenrendészeti kérdésekkel foglalkozott. Nevéhez köthető, és így egyben első vezetője volt a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóságnak (KEOKH). 1941-től már a belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályának vezetője. Ezen osztály alá tartozott a KEOKH. 1944 júniusában nyugdíjazzák, novemberben a nyilasok letartóztatták. 1945. június 4-én immár a rendőrség letartóztatta, de 1946. január 9-én szabadlábra helyezték. Azonban 1948. január 5-én ismét eljárás alá vonták, s ennek keretében a népbíróság 1948. május 19-én halálra ítélte, de a NOT július 7-én új ítélet hozatalára utasította a népbíróságot. 1949. május 28-án az új eljárás végén ismét halálra ítélik, amely végzést a NOT helybenhagyta, a köztársasági elnök pedig Pásztóy kegyelmi kérvényét elutasította.

PAUNCZ PÁL – vajkereskedő, az Üvegházban a védett házak ellátásáért felelős részleg hivatalnoka.

PAVELIĆ, ANTE (Bradina, 1889. július 14.–Madrid, 1959. december 28.) 1929-től a horvát usztasa mozgalom vezére, 1941–1945 között a Független Horvát Állam vezére (Poglavnik).

PÉNER MIKLÓS, DR. (Szatmárnémeti, 1889. szeptember 29.–Auschwitz, 1944 júniusa) bajai főrabbi. Egyetemi tanulmányait 1904 és 1914 között az Országos Rabbiképző Intézetben és a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte. 1913-ban szerzett bölcsész-doktori címet, 1917-ben rabbivá avatták. 1919-től a Budai Izraelita Hitközség vallástanára, 1920-tól a sümegi, 1922-től 1944-ig a bajai hitközség főrabbi volt. 1944 júniusában Auschwitzba deportálták.

PERLASCA, GIORGIO (Como, 1910. január 31.–Padova, 1992. augusztus 15.) olasz kereskedő, spanyol konzulnak kiadva magát emberek ezreit mentette meg a második világháború során. Egy olasz cég megbízásából, élelmiszer-kereskedőként dolgozott Budapesten 1942 októberétől. A német megszállás után internálták. Ángel Sanz-Briz spanyol diplomata sietett a segítségére, aki spanyol állampolgárságot igazoló útlevelet bocsátott a rendelkezésére, és felkérte 300 spanyol védlevéllel rendelkező magyar zsidó ügyeinek intézésére. 1944 novemberében, miután Sanz-Briz kénytelen volt elhagyni az országot, Perlasca beköltözött a követség épületébe. Konzulnak adva ki magát vigyázott a védett házakban lévőkre, élelmiszert, gyógyszereket szerzett nekik, menleveleket állított ki, embereket szabadított ki, több ezer embert megmentve. A háború befejezése után Olaszországban kereskedőként dolgozott tovább, története több mint négy évtizedig nem kapott nyilvánosságot. 1988-ban megkapta az Igazaknak járó kitüntetést Izrael Államtól, 1989-ben a Magyar Népköztársaság Csillagrendjét, 1990-ben a Raoul Wallenberg-kitüntetést, 1991-ben Spanyolországtól a Katolikus Izabella Érdemrendet, Olaszországtól pedig a Grande Ufficiale della Repubblica kitüntetést. Sírkövén születési és halálozási dátumán kívül az „Egy igaz ember a népek között” mondat szerepel héber nyelven.

PÉTER GÁBOR (EISENBERGER BENJÁMIN) (Újfehértó, 1906. május 14.–Bp., 1993. január 23.) szabó, munkája kapcsán csatlakozik a szakszervezeti, majd az illegális kommunista mozgalomhoz. 1945 januárjában bízzák meg a politikai rendőrség szervezésével. A kommunista diktatúra fenntartásának biztosítására 1948-ban létrehozott Államvédelmi Osztály,

majd 1950-től Államvédelmi Hatóság feje. Részt vett a kor koncepciók pereinek előkészítésében és kivitelezésében. 1953-ban azonban letartóztatták, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1959-ben szabadult. Nyugdíjazásáig a Ruhaipari Központ szakszervezeti könyvtárában dolgozott.

PETŐ ERNŐ, DR. (Vámos, 1882. augusztus 20.–São Paulo, 1960-as évek) ügyvéd, a Pesti Izraelita Hitközség elnökhelyettese. 1944 májusától októberig a Zsidó Tanács tagja. A nyilas uralom alatt bujkálni kényszerül. A háború után fegyelmi eljárás keretében az Ügyvédi Kamara előtt kellett számot adnia a Tanács működéséről, de a kollaborálás gyanúja alól tisztázta magát. 1955 márciusában Brazíliában telepedett le.

PETRÁNYI GYÖRGY – budapesti rendőrfőkapitány 1944 májusa és augusztusa között. Hivatali ideje alatt a zsidóság kifosztását és ellehetetlenítését célzó rendeletei jelennek meg, a deportálásokban a rendőrség is szerepet vállal.

PETSCHAUER ATTILA (Bp., 1904. december 14.–Davidovka, 1943. január 20.) kardvívó, az 1928-as amszterdami és az 1932-es Los Angeles-i olimpiai bajnok kardcsapat tagja. 28 évesen visszavonult, ezután tudósítóként, illetve újságíróként tevékenykedett Az Est lapoknál. Bár a Los Angeles-i olimpia után kapott Signum Laudis kitüntetése mentességet nyújtott neki, 1942-ben mégis munkaszolgálatra hívták be, a keleti fronton Cseh Kálmán alezredes, egykori olimpikon társa volt a parancsnoka. Halálát megírta Kárpáti Károly birkózó olimpiai bajnok, de egy másik álláspont szerint a legyengült Petschauer a davidovkai táborba került, majd tisztázatlan körülmények között, illetve hogy egy szovjet hadifogolytáborban halt meg 1943 elején.

POLGÁR GYÖRGY, DR. – 1940-től a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának vezetője. Elsősorban a különféle táborokba internált zsidókat segítette, és sikeresen szabadított ki embereket. A neológ hitközségek köz-

ponti szerve, a Magyar Izraeliták Országos Irodája vezető tisztviselője. 1942-ben az OMZSA vezetését is átveszi. A Kasztner-vonattal hagyta el az országot 1944. június 30-án.

POSEN, SIMON IZRAEL (1894, Frankfurt am Main–1969) rabbi. Beleden, majd az 1910-es években Munkácson élt. 1932-ben választották meg a soproni zsidó közösség rabbijává. A felszabadulást Budapesten élte meg. 1946-tól a Hűvösvölgyi Jeshiva vezetője volt. 1947 nyarától Pápán szolgált, majd 1948 augusztusában elhagyta Magyarországot, és az Egyesült Államokban telepedett le.

RAJNISS FERENC (Bártfa, 1893. július 24.–Bp., 1946. március 12.) szélső-jobboldali magyar újságíró, politikus, az *Új Magyarság* és a *Magyar Futár* című hetilap főszerkesztője, a Szálasi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere. A népbíróság ítélete alapján kivégezték.

RÁTKAI MÁRTA – Rátkai Márton színművész lánya, színésznő, dzsessz-énekesnő.

RÁTKAI MÁRTON (Bp., 1881. november 18.–Bp., 1951. szeptember 18.) színművész. 1903-ban végzett a Színművészeti Akadémián. Pályáját a Magyar Színházban kezdte, majd Miskolcra szerződött, 1905 és 1920 között Beöthy László színházainak tagja volt. A Budai Színkörben, a Király, a Víg-, a Városi, a Belvárosi, a Pesti, a Budapesti, az Andrássy úti, a Művész, az Erzsébetvárosi, a Royal Színházban is színpadra lépett. 1924-től a Budapesti Színészek Szövetségének alelnöke, majd helyettes elnöke volt. 1941-től származása miatt nem kapott szerződést. A háború után 1951-ig a Nemzeti Színház művésze, 1948-tól 1951-ig a Színművészeti Akadémián színésmesterséget tanított. 1949-ben Kossuth-díjat, 1950-ben Érdemes Művész, 1951-ben Kiváló Művész kitüntetést kapott.

RAVASZ LÁSZLÓ (Bánffyhunyard, 1882. szeptember 29.–Leányfalu, 1975. augusztus 6.) református lelkész, 1921-től a Dunamelléki Egyházkerület püspöke. A Felsőház tagjaként az első és második zsidótörvényt is megszavazta, de 1944-ben számos püspöki körlevelet fogalmazott meg az üldöztetések ellen, valamint hozzájárult a Jó Pásztor Szövetség létrehozásához is. A világháború után egy ideig élénk közéleti szerepet töltött be, de Rákosi nyomására 1948-ban visszavonult a közélettől. 1953-ban lelkészként is nyugdíjazták. Leányfalui elvonultságából csak az 1956-os forradalom idején tért vissza, amikor egy rövid időre újra szerepet vállalt az egyház életében.

REINER IMRE, DR. – a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája Jogi Osztályának vezetője, az ortodox hitfelekezet jogtanácsosa. Az 1945 nyarán újjászervezett Joint Bizottság tagja.

RÉVÉSZ PEREC (PERETZ) (RÉVÉSZ LÁSZLÓ) (Holics, 1916–Izrael, 2011) cionista aktivista, a Makkabi Hacair tagja, a haluc mozgalom egyik legjelentősebb vezetője Budapesten. Pozsonyban orvosi tanulmányokat folytatott, tanulmányait azonban a zsidótörvények miatt meg kellett szakítania. Kiváló sportoló, 100 méteres futásban szlovák bajnok. 1941-ben csatlakozott a cionista mozgalomhoz. 1942-ben a szlovákiai deportálások megindulásakor részt vesz a zsidók menekítésében, de letartóztatják. Végül megszökik, és feleségével Budapestre menekültek. Felveszi a kapcsolatot Joel Branddel, és bekapcsolódik a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság tevékenységébe. 1943-tól a menekültek határon való átszökttetését szervező ún. tituli bizottságban dolgozik. A német megszállás után a semleges államok tájékoztatásában vállal szerepet, emellett a Nemzetközi Vöröskereszt A osztálya gyermekosztályán működik. A háború után a gyermekotthonokban túlélő gyerekek és mások Palesztinába telepedését segíti. 1949-ben telepszik le Izraelben, ahol oktatási intézményt alapít és vezet. 2002-ben „Facing Evil Waves” címmel írja meg visszaemlékezéseit. 1997-ben a magyar belügyminiszter a Bátorságért érdemjellel tüntette ki.

RIBÁRY GÉZA (? 1889–Bp., 1942. május) ügyvéd, a Pesti Izraelita Hitközség elnökhelyettese, az Országos Magyar Izraelita Segítő Akció egyik vezető személyisége. A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája tevékenységének finanszírozására 1939 őszétől széles körű gyűjtéseket szervező Országos Magyar Zsidó Segítő Akció szervezőbizottságának vezetője és első elnöke. Az OMIKE keretében – a zsidó színészek szellemi és anyagi megélhetését segítő, Wesselényi utcai Goldmark Teremben – létrejött színjátszó hely engedélyezettője. Vezető tagja a Pesti Izraelita Hitközség Társadalmi Munkabizottságának is.

RICHTMANN MÓZES, DR. (Homonna, 1880. szeptember 22.–Bp., 1972. augusztus 20.) tudós, rabbi. 1895–1905 között a budapesti Rabbiképző növendéke, emellett bölcsészetet tanul, 1904-ben avatták bölcsészdoktorrá, 1906-ban pedig rabbivá. A Pesti Izraelita Hitközség segéd rabbija, 1907-től négy évtizeden keresztül héber tárgyakat oktatott az Országos Izraelita Tanítóképző Intézetben. A magyar cionista szervezet elnökségi tagja, és publikál többek között a *Zsidó Szemlé*ben, amelynek egy időben szerkesztője is. A vészkorszakban az Üvegházban talál menedéket. 1950-től Talmudot oktat a Rabbiképzőben. Élete végéig asszimilációellenes és cionista nézeteket vall.

RIEGNER, GERHART MORITZ, DR. (Berlin, 1911. szeptember 12.–Genf, 2001. december 3.) a Zsidó Világkongresszus tisztségviselője, 1965–1983 között főtitkára.

ROKÉÁCH, ÁRON (Belz, 1880. december 19.–1957. augusztus 18.) a belzi csodarabbi Budapesten bujkált a háború alatt, végül nem kis szervezőmunkával sikerült neki és testvéreinek 1944 februárjában elhagynia Magyarországot, és Palesztinába menni.

ROOSEVELT, FRANKLIN DELANO (New York, 1882. január 30.–Warm Springs, 1945. április 12.) az Amerikai Egyesült Államok 32. elnöke. A gazdasági világválság idején választják meg, amelynek hatásait állami

programokkal orvosolja. Elnöksége alatt az Egyesült Államok megtagadja a menekülő zsidók tömeges befogadását.

ROSENBAUM TIBOR (PINKÁSZ) (Kisvárdai, 1923–Genf, 1985) rabbi, a Magyar Ortodox Rabbitanács és a Bné Akiba vezetőségi tagja. A nyilas terror idején az Üvegházban él, innen kapcsolódik be a mentőtevékenységbe. A háború után egy időre Kisvárdai rabbija. Részt vesz a magyarországi cionista mozgalom újjászervezésében, a XXII. Cionista Kongresszus egyik küldötte. A Joint és az UNRRA tagja. Svájcban telepedett le, ahol diplomáciai feladatokat is elvállalt, és sikeres pénzügyi tevékenységet is folytatott.

RÓTH CHÁIM – a Budapesti Ortodox Izraelita Hitközség elöljárója és a Chevra Kadisha elnöke.

RÓTH EMIL, DR. (Kunszentmárton, 1907. szeptember 21.–Auschwitz, 1944. június) főrabbi. Az Országos Rabbiképző Intézetben és a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatja tanulmányait, 1930-ban bölcsész-doktori címet szerez, majd 1932-ben rabbivá avatják. Előbb az egri, majd 1935-től a győri neológ izraelita hitközség főrabbi. 1944 júniusában Auschwitzba deportálták.

RÓTH SIEGFRIED, DR. – a Segélyező és Mentőbizottság vezetőségi tagja. A háború után a Zsidó Világkongresszus magyar tagozatának vezetője, valamint az 1945 nyarán újjászervezett Joint Bizottság tagja. 1946 őszén telepedett le Londonban, ahol az angol cionista szövetség elnöke lett.

SALAMON MIKLÓS (1905–?) kereskedő, ortodox elemi és polgári iskolát végzett Budapesten, majd több jesivában tanult. 1924-től egy textilkereskedelmi vállalat cégvezetője volt. A háború után kisiparos lett. 1957-ben kivándorolt Izraelbe, ahol kötődét nyitott.

SALAMON MOSE (?–Izrael, 1955) Zilah főrabbi. A Kasztner-vonat utasaként Bergen-Belsenbe deportálták, majd onnan Svájcba távozott. Később Izraelben telepedett le.

SÁNDOR, I. (KARAGYORGYEVICS SÁNDOR) (Cetinje, 1888. december 16.–Marseille, 1934. október 9.) 1921-től a szerbek, horvátok, szlovénok királya, majd 1929-től Jugoszlávia első királya. 1934-ben horvát usztasák által elkövetett merényletben halt meg Marseille-ben.

SCHEIBER SÁNDOR (Bp., 1913. július 9.–Bp., 1985. március 3.) rabbi, nyelvész, irodalomtörténész, a neológ zsidóság egyik kiemelkedő alakja. 1938-ban avatták rabbivá. 1941 és 1944 között Dunaföldvár főrabbi. A német megszállás után Budapesten keres védelmet, és vészeli át az üldöztetést. A második világháború után a budapesti Rabbiképző Intézet újjászervezésének legjelentősebb támogatója, 1950 és 1985 között annak igazgatója. A nyelvtudományok doktora, a debreceni Református Teológiai Akadémia díszdoktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a szegedi József Attila Tudományegyetem címzetes egyetemi tanára.

SCHÖNFELD JÓZSEF (Tiszapéterfalva, 1884. december 4.–?) középiskoláit a budapesti Rabbiképző Gimnáziumában, jogi tanulmányait a Budapesti Tudományegyetemen végezte. 1903-ban többekkel együtt megalapította a cionista egyetemi hallgatókat tömörítő Makkabea egyesületet, amelynek elnöke is lett. A Magyar Cionista Szövetség Országos Intéző Bizottságának egyik tagja. A *Zsidó Szemle* szerkesztője, Herzl Tivadar *Judenstaat* című művének fordítója.

SERÉDI JUSZTINIÁN (SZAPUCSEK GYÖRGY) (Deáki, 1884. április 23.–Esztergom, 1945. március 29.) bencés szerzetes, egyházjogász, 1927-től Magyarország hercegrímása, a felsőház és a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja. Elsősorban keresztény zsidók üldözése ellen szólalt fel, de nem volt hajlandó egyesített tiltakozásra a bevett felekezetek vezetőivel.

SIPOS JENŐ, DR. – az Üvegház dr. Zoltán Jenő által vezetett tájékoztató irodájában dolgozott. A háború után a Magyar Cionista Szövetség munkájában vett részt, az Országos Intézőbizottság tagja.

SNYDERS BERNÁT – a győri ortodox hitközség anyakönyvvezető rabbija 1904-től. Édesapja, Snyders Jaakov szintén rabbiként szolgált. A megyeszékhelyen kisebb jesivát tartott fenn. 69 évesen, az Auschwitz-Birkenauba tartó tehervagonban halt meg.

SOMLÓ SÁNDOR (1880–Dél-Amerika, 1973) élelmiszer-nagykereskedő, a Pesti Izraelita Hitközség beszerzési osztályának vezetője. A Gordon Kör tagja. Az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején a Szlovákiából menekült zsidók Románia felé való továbbjutását segítette. A német megszállás után a Pesti Izraelita Hitközség vezetése felkérte a kiszolgáltatott helyzetben élők élelmezésének megszervezésére. Az Üvegház, a budapesti gettó, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt által fenntartott gyermekotthonok ellátásában is meghatározó szerepe volt. 1948-ban elhagyta Magyarországot, São Paulóban telepedett le. Elhunyt után tiszteletére ligetet telepítettek a Karmel hegyen.

SPRINGMANN SÁMUEL (1900/1905–?) órás, ékszerész, cionista aktivista, az Ichud Mapai egyik vezetője, majd a Segélyező- és Mentőbizottság egyik alapító tagja és pénztárnoka. E szervezet képviselőjeként kapcsolatot épített ki az 1943 elejétől Isztambulban székelő delegációval, és ő szervezte meg a kapcsolat fenntartásához szükséges futárszolgálatot. A Magyar Cionista Szövetség részéről ő vette gondozásába az első lengyelországi zsidó menekülteket 1939-ben, és látta el őket hamis iratokkal. 1944 januárjában elhagyta Magyarországot. Izraelben telepedett le.

STAUFFENBERG, CLAUDIUS SCHENK VON (Jettingen, 1907. november 15.–Berlin, 1944. július 20.) német ezredes. 1939–1943 között több hadszíntéren szolgált, 1944-ben a németországi tartalék haderők vezérkari főnöke lett. A Hitler meggyilkolását és a vezérkari tisztek egy csoport-

jának tervezett hatalomátvételét célzó ún. Valkür-hadművelet vezetője. A merényletet személyesen hajtotta végre 1944. július 20-án Hitler kelet-poroszországi főhadiszállásán. A merénylet nem sikerült, társaival együtt még azon a napon kivégezték.

STERN SAMU (Nemesszalók, 1874. január 5.–Bp., 1946. június 9.) élelmiszeripari nagyvállalkozó, asszimilációpárti és anticionista neológ zsidó vezető. Tisza István bizalmasa, udvari tanácsos, 1929 végétől a Pesti Izraelita Hitközség, 1932-től egyidejűleg az Országos Izraelita Iroda elnöke. A német megszállás után létrehozott Zsidó Tanács feje egészen 1944 októberéig, ezután bujkálni kényszerül. A háború után kollaboráció vádjával vizsgálat indult ellene, de az ügy bírósági szakaszba nem került. 1946-ban „Emlékirataim – Versenyfutás az idővel!” címmel írta meg memoárját a vészkorszakban folytatott tevékenységéről.

STÖCKLER LAJOS (Bp., 1897. január 24.–Ausztrália, 1960) csipkegyáros, 1944 júliusától a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságának tagja. Az 1944. október 22-én megalakított Zsidó Tanács elnökhelyettese. 1945–1952 között a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, emellett a Magyar Zsidók Országos Irodája, valamint az Országos Zsidó Alap elnöke és a Joint Comité tagja. Koholt vádak alapján – amelyek között Raoul Wallenberg meggyilkolása is szerepelt – 1952-ben le tartóztatták, és koncepciók pert indítottak ellene, amely után hosszabb börtönbüntetésre ítélték. A koncepciók per hatásaitól meggyötörtén, 1956-os szabadulása után haláláig Ausztráliában élt.

SZÁLASI FERENC (Kassa, 1897. január 6.–Bp., 1946. március 12.) katonatiszt, több szélsőjobboldali, nyilaskeresztes és hungarista párt alapítója és vezetője, 1944. október 16. és 1945. március 28. között miniszterelnök, illetve nemzetvezető. A népbíróság háborús bűnösként halálra ítélte.

SZAMOSI LÁSZLÓ (?–Izrael, 1986) a Segélyező- és Mentőbizottság „A” osztályának munkatársa. 1944. december 1-jén Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt részéről felkérte a spanyol követséget, hogy engedje

a szekció vezetőit a követség kebelén belül a gyermekek érdekében működni. Szamosi, a Nemzetközi Vöröskereszt és a spanyol követség tisztviselőjeként is munkálkodva, sok gyermeket mentett meg a leghevesebb nyilas őrzöngés idején. A világháború után Izraelben telepedett le.

SZEKULESZ LÁSZLÓ – a magyarországi cionista mozgalom egyik vezető személyisége és tisztviselője, 1945 novemberéig a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság alelnöke, a Magyar–Palesztin Társaság ügyvezető igazgatója.

SZEMERE TIBOR – 1945 januárjában nyilasok rabolják el a Vadász utcai Üvegház elől Hunwald Szimchával együtt. Átadták a németeknek, akik fogva tartották, egyes források szerint kiváló német nyelvtudása miatt tolmácként alkalmazták. Budapest ostroma után kiszabadult.

SZENES HANNA (Bp., 1921. július 17.–1944. november 7.) asszimilálódott zsidó család gyermekeként született Budapesten. Apja, Szenes Béla sikeres színpadi szerző volt. Gimnáziumi évei alatt vált cionistává, héberül kezdett tanulni és alijázásra készült. 1939 szeptemberében érkezett Palesztinába. 1943-tól tervezte, hogy visszatér Magyarországra, hogy aliját szervezzon a fiatalok között, illetve hogy özvegy édesanyját kimentse. Csatlakozott a brit hadsereghez, a SOE önkéntesként ejtőernyős kiképzést kapott Egyiptomban, hogy a náci vonalak mögött kíséreljék meg segíteni az ellenállást. A jugoszláv partizánok ellenőrizte terület felől érkezve 1944 júniusában lépte át a magyar határt, de rögtön elfogták. Hónapokig tartó kihallgatások és kínzások után bíróság elé állították, és hazaárulás vádjával kivégezték. Földi maradványait 1950-ben Izraelbe szállították, és a jeruzsálemi Herzl-hegyen helyezték örök nyugalomra. Versei és darabjai fennmaradtak, 1944 májusában Palesztinában íródott *Boldog a gyufa* (Ashrei Hagafrur) kezdetű versét Izraelben és a zsidó világban népdalként éneklük.

SZENNIK GYÖRGY (Bp., 1923–Bp., 2007) festő, grafikus. Budapesten, Salzburgban, Bécsben képi magát. 1944-ben több háborúellenes plakátot készít. 1958-tól kezdődően több kiállítása van Magyarországon és külföldön is. Képei a Magyar Nemzeti Galériában és külföldi gyűjteményekben is megtalálhatók, többek között a vatikáni Magyar Kápolna is őrzi falképeit.

SZENTIVÁNYI SÁNDOR (Marosvásárhely, 1902. január 18.–Lancaster, Massachusetts, 1983. október 16.) unitárius püspöki helynök, történész, politikus. Kolozsvárott, a Harvardon és a Chicagói Egyetemen tanult. 1927-től a kolozsvári unitárius egyház lelkésze. 1939-ben Budapestre költözött, hitoktatóként, lelkészként szolgált, püspöki vikárius. 1944-ben az országban bujkáló angol katonáknak segített. A háború után bekapcsolódott a politikába: 1945-től a Polgári Demokrata Párt ügyvezető elnöke, az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, majd az 1945-ös választásokon bejutott az Országgyűlésbe. 1945–1946-ban a Magyar Vöröskereszt elnöke. 1946-ban hagyta el Magyarországot: Nagy-Britanniába, majd az Egyesült Államokba ment, utóbbi helyen folytatta lelkészi hivatását, és az emigráns közélet egyik szervezője lett.

SZILÁGYI ERNŐ (SZILÁGYI CVI) (Kaposvár, 1898–Bp., 1973) a Hasomer Hacair és a Gordon Kör tagja, az 1943-ban létrejött cionista Segélyező- és Mentőbizottság aktív képviselője, a Magyar Cionista Szövetség alelnöke. 1937 és 1940 között a Keren Kajemet Lejiszrael (Zsidó Nemzeti Alap) elnöke és a Palesztina Hivatal munkatársa. Az 1944. június 30-án kifutó ún. Kasztner-vonat utaslistájának egyik összeállítója, mellyel ő maga is elhagyja az országot. A háború után visszatért Magyarországra, de nem vállalt közéleti szerepet. Tervezte Izraelbe való kitelepedését, erre előkészületeket is tett, azonban megváltoztatta elhatározását és Magyarországon maradt.

SZMUK BÉLA – a magyarországi cionista mozgalom tagja, 1944 közepétől az Üvegházban dolgozó hivatalnok. Számadásokat készít, illetve egyéb működtetési feladatokat lát el.

SZÓFER, SIMON (1850–Auschwitz, 1944 júniusa) az egri hitközség rab-bija. 1881-től 64 éven át szolgált az egri zsidó hitközségben. Ő alapította a Chátám Szóferről elnevezett jesivát. 1944-ben Auschwitzba deportálták.

SZTÓJAY DÖME (STOJAKOVICH DEMETER) (Versec, 1883. január 5.–Bp., 1946. augusztus 22.) katonatiszt, politikus. Hírszerzőként szolgál a Vörös Hadseregben, de később a Nemzeti Hadsereghez csatlakozik. Vezérkari tisztként előbb katonai attasé Berlinben, rövid miniszteriumi szolgálat után 1935-től berlini követ. Magyarország megszállása után miniszterelnök és külügyminiszter. Ezen időszak alatt friss erőket küldött ki a frontra, és szorosabbra fűzte a német–magyar gazdasági kapcsolatokat is. Miniszterelnöksége alatt deportálták a vidéki zsidóságot 1944 tavaszán és kora nyarán. 1944. augusztus 24-én Horthy lemondatta, utóda Lakatos Géza lett. A háború után mint háborús bűnöst halálra ítélték és kivégezték.

TEICHMANN ERNŐ / AGMON, EFRAIM (BENKŐ IMRE) (Kisvárdá, 1922–2010) cionista aktivista, a Hasomer Hacair tagja. Tizenhat évesen csatlakozott a Bné Akiba, később a Hasomer Hacair mozgalomhoz. 1943-ban munkaszolgálatra hívták be, azonban ezt megtagadta, és Budapestre ment, ahol bekapcsolódott a földalatti mozgalomba. A német megszállás után feladatai közé tartozott a zsidó közösségek felkeresése, és figyelmeztetése a nácik szándékairól. 1944 júniusa és augusztusa között a Palesztinába tartók támogatását, valamint a munkaszolgálatban és börtönben lévő mozgalmi tagokkal való összeköttetés fenntartását biztosította. Általában a Benkő Imre nevet használta, és vasutas-egyenruhát hordott. A mozgalom és a Demény Pál-féle kommunista mozgalom közötti egyik összekötőként is dolgozott. Bekapcsolódott a hamis iratok előállításába,

valamint a Nemzetközi Vöröskereszt felügyelete alatt létrejött gyermekotthonok működtetési feladataiba is. Szülei és négy bátyja Auschwitzban halt meg. A háború után folytatta a gyermekotthonokhoz kötődő munkáját, illetve részt vett a Palesztinába való illegális kitelepülés körüli feladatok ellátásában. 1946 végén telepedett le Izraelben, ahol kereskedelmi céget alapított. Önéletrajza 2008-ban jelent meg „Shomer Achai” címmel. 1997-ben a magyar belügyminiszter a Bátorságért érdemjellel tüntette ki.

UNGÁR BÉLA, DR. (Nagytétény, 1899. május 25.–?) ügyvéd, a prágai *Selbstwehr* és az érsekújvári *Útmutató* című cionista újságok állandó munkatársa volt, 1925–1926-ban a *Zsidó Szemlét* szerkesztette. 1920–22-ig a csehszlovákiai cionista szövetségnek, a következő évben a Magyar Cionista Szövetségnek a titkára volt. A világháború után az Országos Zsidó Segítő Bizottság tisztségviselője, mint a vidéki osztály vezetője. A Mizrahi tagja.

UNGÁR SÁNDOR – a vallásos cionisták, a Mizrahi vezető személyisége és képviselője az 1920-as évektől és a háború utáni években is. 1944 közepén bekapcsolódik az Üvegházban folyó mentési tevékenységbe.

VAJNA GÁBOR (Kézdivásárhely, 1891. november 4.–Bp., 1946. március 12.) 1924-ig hivatásos tisztként a honvédségben, őrnagyként szerelt le. Ezt követően a balatonfűzfői löpőgyár igazgatója volt. Az 1930-as években kapcsolódott be a politikába, kezdettől Szálasi Ferenc híve, 1939-től országgyűlési képviselő, majd a nyilas hatalomátvétel után belügyminiszter. A háború után a népbíróság, majd a Népbíróságok Országos Tanácsa is halálra ítélte.

VIDA JENŐ (Bp., 1872. augusztus 30.–Auschwitz, 1945. március) nagytőkés, iparvállalati igazgató. Kereskedelmi akadémiát végzett. 1897-ben hívták a Magyar Általános Kőszénbánya Rt.-hez, melynek már az első világháború kirobbanása idején igazgatója volt, később vezérigazgatója

lett. Horthy gazdasági tanácsadója, bizalmasa. 1927-től a Felsőház tagja. A Gyáriparosok Országos Szövetségének tiszteletbeli elnöke. A német megszállás után letartóztatták, október végén Auschwitzba deportálták, ahol 1945-ben, röviddel a tábor felszabadítása után hunyt el.

WALLENBERG, RAOUL (Stockholm, 1912. augusztus 4.–Szovjetunió, 1947. július 16. ?) építésmérnök, svéd diplomata. A második világháború idején a Közép-európai Kereskedelmi Társaság alkalmazottja. 1944. július 9-én érkezik Budapestre, mint a budapesti svéd követség másodtitkára. Ebbéli minőségében a budapesti, illetve a munkaszolgálatos zsidók védelmében és mentésében játszott kiemelkedő szerepet, számos házat svéd védelem alá helyez, ezrével ad ki svéd védleveleket, gyalogmenetektől ment ki embereket. 1945. január 13-án kapcsolatba lépett a szovjet csapatokkal, január 17-én Moszkvába hurcolják. További sorsa ismeretlen, feltehetően a moszkvai Ljubjanka börtönben vesztette életét. 1963-ban a Yad Vashem a Világ Igaza kitüntetésben részesítette.

WEINBERGER ÖDÖN, DR. – az Üvegházban szolgálatot teljesítő orvosok egyike.

WEISS ARTHUR (1897–Bp., 1945. január) üvegkereskedő. Üvegipari tanulmányok után kereskedelmi akadémiát végzett. Az első világháborúban lovas tüzér, több kitüntetéssel szerelt le. Az 1930-as években vette át a családi cég irányítását, testvérei, Vilmos és Viktor szintén a cég munkatársai voltak. Három másik testvére Palesztinába települt. A széles körű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező cég a magyarországi zsidóüldözés következtében 1944 nyarán üzleti tevékenysége feladására kényszerült. Irodaházában, a budapesti Vadász utca 29. szám alatt lévő, Kozma Lajos tervezte épületben létesült a svájci követség Idegen Érdekek Képviselői Kivándorlási Osztálya 1944. július 24-e után, amely az embermentő tevékenység egyik központja, és majdnem háromezer ember menedéke lett a nyilas uralom tombolása idején. 1945 elején a nyilasok elhurcolták.

WEISS EDITH, bárónő, csepeli (1899–1967) a Magyar Izraelita Pártfogó Iroda (MIPI) egyik vezető munkatársa. Br. Weiss Manfréd leánya, a család jótékonyági tevékenységének egyik irányítója. Támogatja a Weiss Manfréd-konzern kórházának fejlesztését, 1931-ben napközi otthont alapít. A második világháború előtt és alatt tevékenyen segítette a rászoruló zsidókat és keresztényeket.

WEISS RUDOLFNÉ – az Üvegházban és a háború után az Országos Zsidó Segítő Bizottság tagjaként is, a szállítási ügyeket intéző Weiss Rudolf felesége, a deportáltak ügyeivel foglalkozó bizottság egyik tagja.

WEISS VIKTOR – Weiss Arthur testvére, az édesapjuktól átvett családi cég munkatársa, 1933 előtt társvezetője. Az Üvegházban dr. Náthán Sándor vezetése mellett a munkaszolgálatosok részére kiállított védlevelek ügyeit kezelő osztály hivatalnoka.

WEISS VILMOS – Weiss Arthur testvére, az édesapjuktól átvett családi cég munkatársa, 1933 előtt társvezetője. Az Üvegházban dr. Náthán Sándor vezetése mellett a munkaszolgálatosok részére kiállított védlevelek ügyeit kezelő osztály hivatalnoka.

WEISZ BERTHOLD (TZAHER DOV) (Kökényes, 1917. április 13.–Izrael, 1995) cionista aktivista, a Bné Akiba tagja. Az 1930-as évektől aktívan részt vett a cionista mozgalomban. 1943-ban érkezett Budapestre, ahol a Bné Akiba vezetőségi tagja lett. A Segélyező- és Mentőbizottság tagja. Főként a menekültek segélyezésével foglalkozott, illetve titkári feladatokat is ellátott, elsősorban az isztambuli Palesztina Hivatallal folyó levelezés ügyeit intézte. 1944. március 7-én hagyta el az országot, és telepedett le Izraelben. A Hapoel Hamizrahi Intézet ügyeit vitte és a Mashhav cég igazgatója lett, emellett több könyvet írt.

WEISZ MANFRÉD À WEISS MANFRÉD, br. csepeli (Pest, 1857. április 11.–Bp., 1922. december 25.) nagyiparos, a Weiss Manfréd Acél- és Fém-művek alapítója. Gyártótevékenységét konzervgyár létrehozásával kezdte meg, majd lőszergyártásba fogott. Tevékenysége elismeréseként 1896-ban magyar nemességet kapott „csepeli” előnévvel. 1901-ben a párizsi viláagiállításon elért eredményeiért megkapta a Vaskorona Rendet, a nagymérvű hadfelszerelés érdekében kifejtett tevékenységének elismeréseként pedig a Ferenc József Rend középkeresztjét. 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legnagyobb hadianyag-szállítójaként szerzett érdemeiért bárói rangot kapott. 1915-től felsőházi tag.

WEISZMANDEL À WEISSMANDEL, MICHAEL BEER-DOV (Debrecen, 1903. október 25.–New York, 1957. november 29.) rabbi, judaikakutató. Mint a Pozsonyi Zsidó Tanács vezetője, a szlovák zsidóság deportálása idején Fleischmann Gizivel földalatti ellenállási mozgalmat hozott létre Munkabizottság néven, amelynek fő célja a világ közvéleményének és a fenyegetett szomszédos államok zsidóságának tájékoztatása volt a zsidók megsemmisítésére vonatkozó náci tervekről. Tevékenységének köszönhető, hogy az ún. Auschwitzi-jegyzőkönyvek bizonyos körökben már 1944. április végén ismertté váltak. Tájékoztató munkája mellett Dieter Wisliceny SS-tiszt lefizetésével igyekezett elérni a szlovákiai zsidók deportálásának leállítását, majd az ún. Európa-terv kidolgozásával Kelet-Közép-Európa zsidóságának megmentését. 1944-ben, a szlovákiai zsidóság deportálásának újraindulása után egész családjával együtt Auschwitzba deportálták. Le tudott ugrani a vonatról, elmenekült, és az Egyesült Államokba települt. New Jersey-ben jesivát alapított, túlélőket gyűjtve maga köré. 1957-ben, szívroham következtében hunyt el. A szlovák és a magyar zsidók tragikus sorsáról és a magyar zsidó vezetőkkel való tárgyalásairól szóló, *Min Hametzar* (A mélységből) című munkája 1960-ban jelent meg.

WESSEL, HORST LUDWIG (Bielefeld, 1907. október 9.–Berlin, 1930. február 23.) német nemzetiszocialista párttag és a párt félkatonai szervezetének, a Sturmabteilung (SA) tagja. 1930-ban erőszakos halállal halt meg, ezután a mozgalom mártírja lett, az általa szerzett *Die Fahne hoch* (Magasra a zászlót) című dal a párt himnusza lett.

WEYERMANN, HANS (Zürich, 1912. január 12.–1985. február 1.) a Nemzetközi Vöröskereszt (NVK) delegáltja, üzletember. A második világháború előtt több, Budapesten működő svájci tulajdonú vegyi cég gazdasági vezetője. Friedrich Born, az NVK budapesti irodavezetőjének munkatársa, 1944. december 9-én érkezett Magyarországra. Elsősorban a pesti oldalon irányította humanitárius és embermentő tevékenységet. A háború után újra vegyi cégek képviselőjében dolgozott Kelet-Közép-Európa országaiban, illetve az NVK magyarországi küldöttségének és az Ouvre d'Assistance magyarországi fiókjának vezetője lett, amely 2 millió svájci frankot biztosított az amerikai Joint 1945 márciusában alakult albizottsága segélyezési tevékenységére.

WIDDER DÁVID (1886. április 3.–Haifa, 1951. április 4.) a magyarországi cionista mozgalom egyik úttörője, a szervezet tisztségviselője, költő, a mozgalom egyik legjelentősebb irodalmi képviselője. A Makkabea Egyesület és az 1906-ban alakult Vívó- és Atlétikai Klub egyik prominens tagja. Az első világháború utáni viharos időkben rövid életű önkéntes karhatalmi századokat szervez, amelyek 1919 márciusában becsüntetik működésüket. Jelentős szerepe van az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség és Erdélyi Zsidó Párt létrejöttében 1918-ban. Az ugyanebben az évben, Kolozsvárott megalapított *Új Kelet* című lap vezetőségi tagja, majd 1926-tól főszerkesztője lett. A „Kezet fel az égre, ki férfi, ki bátor” kezdetű, népszerű cionista eskü-dal szerzője. Hosszú ideig Romániában élt, miután egy vezércikkben kifejtett állásfoglalása miatt a magyarországi ügyészség elfogatási parancsot adott ki ellene, 1939 után pedig Palesztinában telepedett le.

WIDDER SALAMON (Nyitra, 1880–Haifa, 1951) cionista kötődésű tanár, héber nyelvész, irodalomtörténész. Bölcsészeti tanulmányait a pesti egyetemen végezte. 1911-ben a budapesti zsidó polgári iskolában, 1919–1947 között pedig a zsidó fiúgimnáziumban német–magyar szakos tanár, de hébert is tanít. Jelentős tudományos eredményeket ér el: nyelvészeti és irodalmi kutatásokat folytat, már az 1920-as években héber olvasókönyvet állít össze, illetve rendezi az MTA Kaufmann-könyvtárának költői genizáit. 1950-ben települt le Izraelben.

WILHELM GYÖRGY, DR. (?–?) jogász, Wilhelm Károly fia, Raoul Wallenberg munkatársa. Vezetésével az egyedi módon az SS-nek dolgozó és az SS védelme alatt álló Ocskay László-féle ún. ruhagyűjtő munkásszázad 25 tagja különleges egységgé szervezte magát. A Nemzetközi Vöröskereszt *T* szekciójaként váltak ismertté, részt vettek az üldözött zsidók mentésében, élelmet szállítottak a gettóba és gyermekotthonokba, illetve embereket hoztak vissza a Hegyeshalom felé tartó halálmenetekből. 1944 novemberében magát az egységet is deportálás fenyegette, Újváry Sándor György csoportja sietett a segítségükre.

WILHELM KÁROLY, DR. (Kassa, 1886. február 17.–Svájc, 1951. szeptember 20.) jogász, hitközségi előljáró. Jogi doktorátusa megszerzése után a tőzsdén kapott állást, illetve iparvállalatokat képviselt. A Pesti Zsidó Izraelita Hitközség előljárója, Stern Samu közvetlen munkatársa. A Központi Zsidó Tanács, illetve a Magyar Zsidók Központi Tanácsának tagja. A nyilas uralom alatt bujkálni kényszerül. A háború után kollaboráció vádjával igazolóbizottság elé állították, de a vádak alól tisztázta magát. Az 1945 nyarán újjászervezett Joint Bizottság tagja. A Magyar Cukoripari Tröszt főigazgatója annak államosításáig. 1948-ban Svájcban telepedett le.

WISLICENY, DIETER (Regulowken, Kelet-Poroszország, 1911. január 13.–Pozsony, 1948. május 4.) német SS-Hauptsturmführer, Adolf Eichmann közvetlen munkatársa. 1937. áprilistól novemberig az SD zsidóügyi

osztályának vezetője, majd a szlovák kormány zsidóügyi szakértője lett. 1943 februárjától decemberéig a görögországi deportálások egyik fő szervezője, később az athéni zsidóügyi referatúrát vezette. Magyarország német megszállásának napján, 1944. március 19-én érkezett Budapestre az Eichmann-kommandó tagjaként. 1944 októberéig felelt a szlovák, magyar és görög zsidók deportálásáért. 1945. május 12-én tartóztatták le Ausztriában. A nürnbergi per után kiadták Csehszlovákiának, ahol bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték.

ZÁDOR ISTVÁN (Nagykikinda, 1882. január 15.–Bp., 1963. május 24.) a budapesti Mintarajziskola tanfolyamain képezte magát, majd Párizsban és Firenzében tanul képzőművészetet. Az első világháborúban hadirajzoló, később forradalmi riportrajzokat is készít, 1919 után Weimarban, Münchenben élt. A Szinyei Merse Pál Társaság egyik alapítója. Művészetében a plein air, a szecesszió és a szimbolizmus jegyei egyaránt felfedezhetők. Az OMIKE 1939 októberében indított Művészakciója keretében a szervezet kultúratanácsában a képzőművészetet képviselte Herman Lipót mellett. A Wesselényi utcai Goldmark-terem díszlettervezője.

ZAHLER EMIL, DR. (Nádasd, 1875–?) orvos. Tanulmányait Bécsben kezdte, de Budapesten fejezte be 1899-ben. A Poliklinikán, a Phönix Biztosítónál, majd az Újságírók Szanatórium Egyesületnél dolgozott. A Pesti Izraelita Hitközség kulturális életében is részt vett. 1944-ben, az ostrom alatt a Zichy Jenő utcai sürgősségkórházban dolgozott.

ZOLTÁN JENŐ, DR. – jogász, az Űvegház Expedíciós Osztályának hivatnoka.

ZSOLT BÉLA (Komárom, 1895. január 8.–Bp., 1949. február 6.) nagyváradi író, újságíró. A zsidótörvények bevezetése után nem folytathatta pályáját. Munkaszolgálatra Ukrajnába került, az út onnan haza, majd a nagyváradi gettóba, később a Kasztner-vonattal Bergen-Belsenen át Svájcba vezetett. A világháború után visszatért Magyarországra. A Ma-

gyar Radikális Párt társelnöke, 1948-ban pedig egyedüli elnöke lett. Szerkesztése alatt jelent meg a párt napilapja, a *Haladás*. 1947-ben országgyűlési képviselő lett. Röviddel halála előtt, 1949-ben pártját beolvasztotta a Rákosi Mátyás elnöklete alatt működő Magyar Függetlenségi Népfrontba. Több regényt írt, ezek közül az 1946-ban született „Kilenc koffer” a legismertebb, amely a nagyváradi gettóban töltött időszakot dolgozza fel.

Névmutató

- Antall József, id. dr. 196, 243
 Antonescu, Ion 47, 62
 Aschner Lipót 86
 Auslander, Herman (Asael Tzvi) 144, 243
l. még Oszi
- Bächer (Bodrogh) Pál, dr. 49, 243
 Baky László 57, 63, 69, 76, 104-105, 109, 243
 Barcsay Árpád 138, 244
 Barlas, Cháim 38, 244
 Barthou, Louis 48, 244
 Batizfalvy (Batisweiler) Nándor 148, 163, 245
 Baumann Jóska 32, 38, 245 *l. még* Baumer József
 Baumer József 32, 245 *l. még* Baumann Jóska
 Bánóczi László 49, 244
 Becher, Kurt Andreas Ernst 110, 244, 266
 ben Slomo 127
 Benedek László 249
 Benedikt Márk (Mordechai Meir Binet) 80, 246
 Benkő Imre 287 *l. még* Teichmann Ernő
 Beregfy (Beregffy) Károly 134, 246
 Beregi Ármin 25, 246-247
 Beregi Endre, dr. 170, 180, 246
 Berend Béla 132, 246
 Berger 20-21
 Bethlen István 227, 267
 Bihari 99, 101-102
 Bisseliches Mózes (Moshe) 25, 195-197, 247
 Bisseliches Péter (Bar Sela David) 203, 247
- Born, Friedrich 183, 188, 247-248, 284, 292
 Bosnyák Zoltán 70, 247
 Böhm Sándor, dr. 169, 248
 Böszörményi Zoltán 244
Braham, Randolph L. 120
 Brand, Hansi 94
 Brand Jenő (Joel) 38, 75, 94, 248, 279
Breitman, Richard 231
 Breszlauer Leopold, dr. 164-165, 182, 248, 267
 Breuer 181
 Breuer család 197
 Bunczel gyerekek 133
- Cháim 83
 Chorin Ferenc 17, 249
- Cseh Kálmán 277
 Csergő Hugó, dr. 49, 249 *l. még* Csörgő Csörgő 49 *l. még* Csergő Hugó
- Darányi Kálmán 264
 Dán 39
 Dávid 144
 Demény Pál 287
 Deutsch Adolf, dr. 50, 249
 Dévi 32, 39, 171 *l. még* Friedmann Dávid
 Domonkos (Fleischmann) Miksa 199, 249
 Dov 32 *l. még* Weisz Berthold; Weisz, Dov
- Eckstein 172
 Efra 194

- Eichmann, Adolf 64, 74-75, 78, 86, 94
95, 109-110, 120-121, 199, 231, 245,
248, 250, 254, 269-270, 293
- Elefánt Márton (Alpan Moshe) 32, 250,
254 *l. még* Pil
- Endre László, vitéz dr. 57, 63, 68-70, 75-
76, 79, 105, 109, 132, 247, 251
- Engel Sarah 118, 136, 139, 240
- Eppler Eszter Erzsébet 198, 251
- Eppler Henrik, dr. 169, 251
- Eppler Sándor 41, 251
- Eppler Sándorné 169
- Eszter 164-165
- Ezra 33-34
- Éli 38, 43-44
- Farkas Ákos 85
- Fábry Pál 209-210, 252
- Feivel 34, 39, 56
- Fejtő Ferenc* 225
- Feketehalmy-Czeydner (Feketehalmi-
Czeidner) Ferenc, vitéz 16, 252
- Feller, Harald 252
- Fenákél Jónás 206, 210, 252
- Ferenc József, osztrák császár, magyar
király 263
- Ferenczy László, vitéz 109-111, 118-121,
163, 253, 271
- Fiala, dr. 195-196
- Fischer Ármin 206, 253
- Fischer József 266
- Fleischmann Gizi 32, 63, 73, 199, 253,
273, 291
- Franco y Bahamonde, Francisco 185, 253
- Fränkel Jenő 38, 115, 146, 206, 215, 253-
254
- Frankhauser 93
- Freudiger Fülöp 50, 64, 72, 102, 120,
254-255
- Freudiger család 120, 199
- Fiedl Richárd (Benshalom, Rafi) 32, 255
l. még Rafi
- Friedmann Dávid (Dezső) 32, 255 *l. még*
Dévi
- Friedmann Dénes, dr. 80, 255
- Frommer Rudolf, fegyverneki 137, 255
- Frommerné 137, 255
- Fürst Sándor 160
- Gábor János, dr. 78, 120, 199, 255
- Gács Teri (Obláth Lipótné) 115, 149,
159-160, 195, 256, 273
- Gál András 156
- Gedeon Endre 168, 175, 256
- Geier 168, 175 *l. még* Geyer Arthur, dr.
- Geiger Imre 115, 256
- Gelb Klári 23, 256
- Gellért Endre (Eliyahu Gal-Or), dr. 114,
256
- Geréb 39
- Geyer Albert, dr. 173, 256
- Geyer Arthur, dr. 114, 168, 257 *l. még* Geier
- Gheel-Gildemeester, Frank van 231
- Gold 23
- Goldberger Leó, dr. Buday 17, 257
- Goldfarb, Cvi 257
- Goldfarb, Neska (Szandel Ágnes) 182, 257
- Goldmark Károly 49, 258
- Gombaszögi Frida 37
- Gonda László 218, 258
- Gottesmann Lajos, dr. 66, 258
- Gömbös Gyula 226, 264
- Görög Frigyes, dr. 50, 188, 258
- Grassy József 16, 259
- Gratz Gusztáv* 225

- Groszmann Sándor 53, 115-116, 156,
169, 179, 194, 211, 260
- Grósz Endre 259
- Gruberné 24
- Grünwald Fülöp 83, 260
- Grünwald Jenő 83, 260
- Gusztáv, V., svéd király 72, 172, 260
- György, V., angol király 25
- Győri Dénes 167, 193, 203, 205, 261
- Hain Péter 63, 261, 268
- Haraszi György* 72
- Hennel 18-20, 24
- Herbst Imre (Herbst Yitzhak) 32, 261 *l. még* Mimis
- Herman Lipót 49, 262, 294
- Herskovits Fábíán, dr. 83, 115, 215, 260, 262
- Herzl Tivadar 20, 228, 262
- Héjjas Iván 225
- Hirschler Pál, dr. 80, 262
- Hitler, Adolf 53, 75, 87, 103, 106, 132, 227, 230, 253, 263, 283-284
- Hlinka, Andrej 23
- Horthy Miklós, vitéz nagybányai 16-17, 53, 72, 104-105, 107, 118, 110, 120, 132-134, 196, 225-227, 261, 263, 267, 287, 289
- Hunwald Sándor (Szimcha) 32, 156, 211-213, 215, 263, 285 *l. még* Kühne, Hans
- al-Husszeini, Hadzs Amin jeruzsálemi főmufti 75, 230
- Ilovszky Matild 115, 264
- Imrédy Béla, vitéz ómoraviczai 52, 92, 231-232, 264
- Jäger, Maximilian 156, 264
- Jakobovits Irén 115, 264
- Jankele 37
- Jaross Andor 76, 85, 105, 264-265
- Jóska 194
- Kahán 65, 73
- Kahán Niszson, dr. 25, 50, 265
- Kahán-Frankl Samu 50, 232, 265
- Kasztner Rezső 38, 72-73, 75, 85, 93, 95, 110, 245, 266
- Katz, Chaim 123-124
- Katzburg, Nathaniel* 235
- Kauders Ferenc (Ben-Zion), dr. 65, 266
- Kállay Miklós 53, 187, 265-267
- Kárpáti Károly 31, 277
- Keresztes-Fischer Ferenc, vitéz 30, 267
- Kilchmann, Antoine I. 212
- Kiss Árkád, dr. 26, 267
- Klein Károly 171
- Klein Vilmos 156, 168, 215, 267
- Kluger László 156, 163-164, 267
- Knöpfler Margit-Mirjam 240
- Kolb Jenő 65, 267-268
- Koltay (Kundics) László 63, 268
- Komoly Ottó (Kohn, Nathan Zeev) 25, 50, 65, 72-73, 75, 102, 115, 132, 183-190, 262, 266, 268-269
- Komor Vilmos 49, 269
- Komoróczy Géza* 225
- Kovács Tamás* 234-235
- Kozma Lajos 289
- König Pál (Moshe) 114, 269
- Krausz Miklós (Mose) 25, 27, 38, 72-73, 76, 106-107, 109, 113, 115, 119, 121, 142-143, 156-159, 174, 195, 197, 199, 203, 231, 248, 269, 272, 274
- Kraut, Alain M.* 231

- Krumej, Herman Alois 53-55, 74, 269-270
 Kun András 202, 214, 270
 Kühne, Hans 32, 263 *l. még* Hunwald Sándor (Szimcha)
- Lakatos 170, 202
 Lakatos Géza 105, 121, **260-261, 287**
 Lancfried Sájcz 22
 Langer Miklós 259
 Lanik, Josef 270 *l. még* Wetzler, Alfred
 Lebovics Lipót 25, 270
 Lempert Lászlóné 115, 270
Lévai Jenő 234
 Löwinger Sámuel 171, 270
 Lukács 176 *l. még* Róth, Cháim
 Lulay Leó, dr. 110, 271
 Lutz, Carl 32, 53, 106-109, 114, 116, 119, 121, 142-143, 146, 150, 156-159, 166-167, 174, 195, 197, 200, 235-236, 263, 271
 Lutz, Gertrud 235
- Mantello, Georges (Mandl György) 72, 172-173, 271
 Maor Simon 272 *l. még* Nagy László
 Marcel Tibor 214
 Mayer, Saly 110, 271-272
 Mezei Rudolf 115, 121-122, 173, 178, 180, 200, 203, 257, 272
Mészáros Judit 231
 Miklós Andor 37
 Mimis 32, 194 *l. még* Herbst Imre
 Misa 37
 Mussolini, Benito 253
- Nagy László, dr. 169, 272 *l. még* Maor Simon
 Náthán Sándor, dr. 115, 198, 272, 290
- Nebelstein 87
 Neumann Oszkár (Yermiyahu), dr. 73, 272
 Nidosi (Nidóssy, Nedics) Imre 181, 210, 273
Novák Attila 234
 Nussbecher, Joel 197 *l. még* Palgi, Joel
- Obláth Lipót 149, 273
 Ocskay László 198, 273, 293
 Oszi 144 *l. még* Auslander, Herman
 Osztern Lipót, dr. 25, 273-274 *l. még* Osztom
 Osztom 25 *l. még* Osztern Lipót, dr.
- Palgi, Joel 197, 274-275 *l. még* Nussbecher, Joel
 Paulus, Friedrich 45
 Pauncz Pál 191, 275
 Pavelić, Ante 48, 275
 Páger Antal 57, 274
 Pálóczi Horváth György 232
 Pásztor József, dr. 50, 275
 Pásztóy Ámon (Polczer Antal Ferenc), dr. 26, 275
 Perec 32, 116 *l. még* Révész Perec
 Perlasca, Giorgio 186, 276
 Pető Ernő, dr. 120, 262, 277
 Petrányi György 90, 277
 Petschauer Attila 31, 277
 Péner Miklós, dr. 83, 276
 Péter Gábor 186, 276-277
 Pil 32, 116, 194 *l. még* Elefánt Márton
 Pinchász 144-146 *l. még* Rosenbaum Tibor
 Pius, XI., pápa 274
 Pius, XII., pápa 72, 172, 274
 Platschek 172
 Polgár György, dr. 29, 277-278

- Popper Lajos 198
 Posen, Simon Izrael 171, 278
- Rafi 32, 116, 194 *l. még* Friedl Richárd
 Rajniss Ferenc 70, 278
 Ravasz László 76, 279
 Rákosi Mátyás 279, 295
 Rátkai Márta 137, 139, 278
 Rátkai Márton 137, 278
 Reiner Imre 50, 64, 279
 Révész Perc 32, 279 *l. még* Perc
 Ribáry Géza 48, 280
 Richtmann Mózes, dr. 25, 171, 195, 280
 Riegner, Gerhart Moritz, dr. 72, 172, 280
 Rokéách, Áron 46, 280
 Roosevelt, Franklin Delano 72, 104, 172, 280-281
 Rosenbaum Tibor 144, 254 *l. még* Pinchász
 Rosenfeld Farkasné 169
 Rosenberg, Walter 272 *l. még* Vrba, Rudolf
 Róth Cháim 175-177, 202, 281 *l. még* Lukács
 Róth család 177
 Róth Emil, dr. 80, 281
 Róth, Feivel 37, 122
 Róth Siegfried, dr. 170, 281
 Róthné 202
- Sajó, Éli 32, 39, 250
 Salamon Erzsébet 59, 117-118
 Salamon Etelka 88, 98
 Salamon Mihály 7, 223, 270
 Salamon Miklós 215, 281
 Salamon Mose 98, 240, 282
 Salamon Ottó (Aser) 118, 240
 Salzer Dóri 115
 Sanz-Briz, Ángel 276
 Sándor, I., jugoszláv király 48, 244, 282
- Scheiber Sándor 171, 202, 206, 257, 282
 Schön, Szimcha 181
 Schönfeld József 25, 282
Sebők László 227
 Serédi Jusztinián 70, 76, 89, 282
 Sher (Scheer) Tiborné 169
 Sipos Jenő, dr. 115, 283
 Snyders Bernát 80, 283
 Snyders Jaakov 283
 Somló Sándor 83, 168-169, 283
 Somogyi 122
 Somogyiné 122
 Springmann Sámuel 38, 283
Stark Tamás 233
 Stauffenberg, Claus Schenk von 103, 283-284
 Steiner 173-174
 Stern Mendel 30
 Stern Samu 53-54, 82-83, 118, 120, 232, 249, 284, 293
 Stöckler Lajos 132, 199, 249, 284
- Szabó István, Nagyatádi 225
 Szamosi László 183-186, 189, 284-285
 Szatmári 197
 Szálasi Ferenc 68, 108, 134, 136, 150-151, 167, 178, 180, 184-185, 191, 237, 243, 246, 252, 259, 261, 270-271, 278, 284, 288
 Szász János 101-102
 Szegedi Elemér 44
 Szekulesz László 115, 285
 Szemere Tibor 213, 285
 Szenes Béla 285
 Szenes Hanna (Anikó) 197, 285
 Szennik György 57, 286
 Szentiványi Sándor 196, 286
 Szilágyi Ernő (Cvi) 38, 66, 72-73, 75, 85, 98, 286

- Szinai Miklós* 226
Szita Szabolcs 75, 94, 96
 Szmuk Béla 115, 191, 215, 287
 Szófer, Chátám 287
 Szófer, Simon 80, 287
 Sztálin, Jozsif Visszarionovics 263
 Sztójay Döme 53, 76, 104-105, 243, 265, 287
Szücs László 226
- Takácsné 128-129
 Teichmann Ernő 287 *l. még* Benkő Imre
 Teleki Pál, gr. 226, 264
 Tildy Zoltán 252
 Tisza István, gr. 284
- Ungár Béla, dr. 67, 114, 117, 288
 Ungár Sándor 33, 114, 162, 288
 Ungár család 67
Ungváry Krisztián 31
 Urbán Béla, dr. 67
 Uzi 39
 Uziel 32
- Újváry Sándor György 288
- Vajna Gábor 134, 288
Varga László 234
Vámos György 7, 239
Venus, Theodor 232
 Veres András 183
Vértes Róbert 235
 Vida Jenő 17, 288
 Vilmos, II., német császár 262
 Vrba, Rudolf 272 *l. még* Rosenberg, Walter
- Wallenberg, Raoul 141, 154, 163, 165, 186, 249, 252, 284, 289, 293
 Weinberger 98
- Weinberger Dezső 181
 Weinberger Ödön, dr. 169, 289
 Weiss Arthur 111, 114-115, 140-142, 144, 147, 158, 173-174, 177-178, 180, 192-193, 195, 200, 203, 205-210, 212, 216, 236, 272, 289
 Weiss család 112-113
 Weiss (Weisz) Edith, br. csepeli 29-30, 290
 Weiss Manfréd, br. csepeli 30, 290-291
 Weiss néni 175
 Weiss Rudolf 290
 Weiss Rudolfné 115, 290
 Weiss Viktor 115, 208, 215, 289-290
 Weiss Vilmos 115, 207-208, 215, 289-290
- Weissmandel (Weiszmandel), Michale Berer-Dov 32, 63, 291
 Weisz Berthold (Tzahor Dov) 32, 290 *l. még* Dov; Weisz, Dov
 Weisz leányok 115
 Weisz, Dov 32 *l. még* Dov, Weisz Berthold
 Weisz, Éli 181
 Welkovics leányok 115
 Welz rabbi 171
Wenck, Alexandra-Eileen 232
 Wessel, Horst Ludwig 43, 292
 Wetzler, Alfred 272 *l. még* Lanik, Josef
 Weyermann, Hans 188-190, 292
 Widder Dávid 115, 292
 Widder Manóné 169
 Widder Salamon 115, 293
 Wilhelm György, dr. 183, 293
 Wilhelm Károly, dr. 120, 197, 232, 293
 Winkelmann, Otto 86
 Wisliceny, Dieter 32, 53-54, 63, 73-74, 76, 86-87, 120, 199, 253-254, 291, 293-294
 Wittmann 83

Wittmann család 125
Wittmann, fiatalabb 123-126
Wosner 102

Zahler Emil, dr. 50, 294
Zádor István 49, 294
Zoltán Jenő, dr. 115, 283, 294

Zsolt Béla 31, 294-295

A regényben előforduló utca-, tér- és helynevek

- Abbázia kávéház 38
Abony 243
Abonyi utca 197
Afrika, afrikai 45, 85
Alagút 218
Alföld, alföldi 75, 80
Alma utca 131-132, 134-135
Amerika, amerikai 72, 114, 142, 146, 197, 201, 230-231 *l. még* Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Államok, USA
Amerikai Egyesült Államok 146, 236, 247, 265, 280 *l. még* Amerika, Egyesült Államok, USA
Andrássy út 24, 33, 38
Anglia, angol 17, 45, 69-70, 72-73, 84, 102, 104, 107, 113-114, 140, 179, 195-197, 201
Antwerpen 45
Apostol utca 13. 86
Arad 62, 84, 225
Arany János utca 17, 152, 221
Aréna út 97-98, 114, 154-155 *l. még* Dózsa György út
Argentína 250, 274
Atheneum 38
Atlanti partok 102
Auschwitz-Birkenau 9, 75, 105, 117, 199, 246, 248, 251, 253, 255, 263, 272-273, 276, 281, 283, 287, 289, 291
Ausztrália 284
Ausztria 16, 20, 33, 65, 294
Baja 276
Balassagyarmat 44
Balatonfűzfő 288
Baltikum 105
Baranya vm. 267
Baross utca 99, 188
bánáti-zimonyi-vásártéri tábor 48
Báthory utca 152
Beled 278
Belső-Lipótváros 220
Belváros, belvárosi 55, 88, 123, 191, 201, 220
Belz 46, 280
Bergen-Belsen 72, 75, 95, 110, 148, 173, 187, 240, 270, 282, 291
Berlin 42, 92, 108, 236, 244, 249, 262, 287
Beszterce 271
Bethlen tér 10, 28-30, 49-50, 201, 248
Bécs 75, 83, 94, 124, 163, 228, 231, 286
Bécsi országút 9, 149-150, 160-162, 165, 188
Békásmegyér 104
Bérc u. 13-15. 86
Bogdanovka 48
Boráros tér 93
Brazília 277
Buda, budai 24, 71, 85, 88, 97, 103, 106, 117, 131, 133, 150, 157-158, 177, 186, 200, 214, 218, 220, 257, 276
Budafok 149
Budakalász 91

Ács 164

Budakeszi 93, 101 Budapest, budapesti 7,
25, 38, 42, 53, 60, 64, 66, 70, 85,
90, 96, 107, 119-120, 134, 147, 156,
158, 165, 183, 190, 196, 200, 214,
225, 228, 231, 233, 235, 239-240,
243, 247-250, 252, 254-257, 260,
262-263, 266-271, 274, 276-282,
285-287, 289-290, 292, 294

Budapesti Gyűjtőfogház 26
Budavidéki fogház 170, 182 *l. még*
Gestapo-fogház

Bukarest 27, 42, 47, 248

Bukovina 47

Bulgária 16

Cernauti 48 *l. még* Csernovic
Columbus utca 96-97, 148
Constanța 47 *l. még* Konstanca

Csehszlovákia 16, 288, 294
Csengery utca 201
Csepel 69, 106, 110
Csernovic 48 *l. még* Cernauti
Csörsz utca 131

Dachau 266
Davidovka 277
Debrecen 48, 79, 94, 119, 221, 228, 257-
258, 282
Déli vasút 93
Délvidék 16
Diana út 92
Dob utca 17, 60, 175, 183-185, 194, 206
Dohány utca 140, 219
Donszkoj 31
Dózsa György út 114, 154 *l. még* Aréna út
Dráva 40-41

Duna, dunai 16, 26, 29, 33, 136, 140,
161, 185, 200-201, 204, 214, 218

Duna-Tisza köze 151

Dunaföldvár 200, 282

Dunaharaszti 148

Dunapart 100, 133

Dunántúl 18, 80, 132, 161, 194

Eger 80, 281, 287

Egyesült Államok 230, 245, 252, 273,
278, 281, 286, 291 *l. még* Amerika,
Amerikai Egyesült Államok, USA

Egyiptom 229, 285

El Salvador 172-173, 271

Erdély 25, 47, 78, 80, 106, 108, 164

Erkel Színház 180 *l. még* Városi Színház

Erzsébet királyné útja 148

Erzsébet körút 22, 26, 37, 55, 231

Európa, európai 10-13, 16, 22, 24, 41-42,
46, 48, 55, 61-62, 73-74, 76, 86, 92,
96, 115, 126, 128, 229-231

Északi-tenger 45

Évians-les-Bains 230

Felvidék 10, 17, 25, 79, 124, 127, 264

Ferihegy 148

Finnország 105, 131

Firenze 104, 294

Flossenburg 267

Fő utca 170, 249 *l. még* Gestapo-fogház

Franciaország 16, 48, 230, 237

Fürdő utca 17

Galícia 17

Garany 26, 29, 32, 156, 263 *l. még* Hran

Garay tér 17

Garay utca 34, 57

Gábor Áron út 186

Gellérthegy 86

- Genf 172, 230, 260
 Gestapo-fogház 170 *l. még* Fő utca
 Gönyű 161, 163
 Görögország 294

 Gyálliget 148
 Győr 80-82, 257, 281, 283

 Haifa 266
 Hajós utca 44
 Harkány 150
 Hatvan 110
 Hársfa utca 19
 Hegyeshalom 149, 161, 186, 199, 267, 293
 Hercegprímás utca 20 *l. még* Wekerle utca
 Herzl-hegy 247, 285
 VII. kerület 15-16, 194, 219
 Hollán utca 170
 Horthy Miklós út 67
 Horthy-liget 171, 182
 Horvátország 48
 Hősök temploma 219
 Hran 26 *l. még* Garany
 Húvösvölgy 134, 200

 Iaşi 47 *l. még* Jassi
 Imre herceg útja 93 *l. még* Villányi út
 India 45
 Irak 74, 229
 Irán 74
 Isztambul 13, 26, 37-38, 41-42, 52, 75, 94-95, 265-266, 283, 290
 Izrael 7, 22, 46, 224, 228-229, 238-240, 243, 247-248, 250, 254, 256-261, 265-266, 269, 272-274, 276, 281-283, 285-286, 288, 290, 293

 Jaffa 272
 Jasenovac 40, 48
 Jassi 47 *l. még* Iaşi
 Jeruzsálem 75, 228, 230, 247, 250, 255, 270
 Jordánia 229
 Jókai utca 204
 Jugoszlávia 16, 27, 39-40, 48, 197, 237, 245, 252, 269, 282

 Kambodzsa 254
 Kamenyec-Podolszkij 16, 30, 34-35
 Kanada 231
 Karmel-hegy 283
 Karthauzi út 85
 Kassa 17, 71, 77-78, 83, 104-105
 Kaukázus 45
 Kazinczy utca 39, 140, 219
 Kádár utca 188
 Káldy Gyula utca 32 *l. még* Laudon utca
 Kálvária tér 99
 Károly körút 106
 Kárpátalja 11, 16, 63-64, 77, 235, 257, 264
 Kárpátok 104, 127
 Kecskemét 18, 151, 220, 262
 Kelenföld 97
 Kelet-Afrika 250
 Kelet-Poroszország 105, 284
 Keleti pályaudvar 37, 41, 52, 88, 100
 Kerepesi út 52
 Kertész utca 46, 125
 Király utca 24, 32, 57, 60, 125
 királyi vár 134
 Kispeszt 150
 Kistarcsa 52, 54, 68-69, 105, 110, 260
 Kisvárdá 144-145, 281
 Klauzál tér 194, 218
 Klessheim 53

- Kolozsvár 59-61, 80, 96-98, 117, 263,
266, 292
Konstanca 47 *l. még* Constanța
Kossuth tér 223
Kozma utca 26
Könyves Kálmán körút 99
Körösmező 16
Körút 19-21, 38, 51, 55-56, 93, 99, 140
l. még Nagykörút
Közel-Kelet 74, 229-230
Köztemető út 102
Kraszna 81
Kuvait 229
- Laudon utca 32-33, 48, 123 *l. még* Káldy
Gyula utca
Lánchíd 133, 177
Leányfalu 279
Lengyelország 16, 46-47, 64, 75, 123-124,
126-127, 232
Liège 45
Lipcse 244
Lipótváros 55
Lomnic szálló 63
London 250, 262, 281
Los Angeles 277
Łódź 269
- Magyarország 12, 16-17, 20, 23, 26, 29,
31-32, 46, 52-53, 64, 69, 71-72, 74,
104-105, 109, 123, 151, 173, 213,
223-224, 227-228, 232-234, 236-
240, 245, 247-248, 250-252, 254-
256, 260-262, 264-265, 268-269,
274, 278, 280, 282-283, 285-287,
292, 294
Majestic szálló 63
Mali 254
Margit híd 200
- Margit körút 182, 250, 257
Maros utca 214
Marosvásárhely 80
Marseille 282
Mauthausen 266-267
Mecklenburg 87
Melinda szálló 63
Melinda út 85
Mexikói út 148
Mirabel szálló 63
Miskolc 80, 88, 156, 163, 228, 247, 260,
278
Mosonyi utca 39, 52, 69
Moszkva 107, 131, 252, 289
Munkács 77, 87, 278
Munkácsi Mihály utca 188
München 274, 294
- Nagy-Britannia 230, 235-236, 265, 286
Nagybánya 77-78
Nagykanizsa 196, 262
Nagykátá 17
Nagykörút 38, 44, 51 *l. még* Körút
Nagyvárad 80, 119, 294-295
Nagyvárad tér 99
Nádor híd 81
New Jersey 291
New York 249, 252
Németország 20, 55, 74-75, 103, 116,
121, 131, 149, 187, 199, 227, 229,
231, 236, 245, 248, 252, 259, 264,
274, 283
Németvölgyi út 214
Népszínház utca 17, 44, 140
Normandia 92
- Nyíregyháza 17, 77, 228
Nyugati pályaudvar 38, 44, 123

- Odessza 47
 Oktogon 38, 60
 Olasz fasor 134, 136 *l. még* Szilágyi
 Erzsébet fasor
 Olaszország 27, 40, 48, 266, 276
 Orczy út 99
 Oroszország 156, 194
 Oszmán Birodalom 25, 229-230
- Óbuda 176, 257
 Óbudai téglagyár 149-150, 160, 166, 176
- V. kerület 167, 170, 180, 203, 205, 209,
 261
- Pajor szanatórium 195-196
 Palesztina 21-22, 25-26, 57, 74-75, 116,
 146, 171, 228-229, 231, 234-236,
 245-246, 254-255, 261, 265, 274,
 279-280, 285, 287-289, 292
- Pasaréti út 136
 Paulay Ede utca 20, 146
 Pápa 278
 Párizs 10, 260, 262, 294
- Pest, pesti 10-11, 15-16, 20-21, 24, 27,
 32, 37, 40-41, 43, 46-48, 56-57, 59-
 61, 66-70, 72, 79, 82, 84-88, 91-92,
 99-102, 104-105, 107-113, 118-120,
 124-125, 127, 133-134, 141, 143,
 148-149, 152, 155, 162, 165, 167,
 181, 191, 193, 197, 216, 218-220,
 262
- Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 243
 Pesterzsébet 56, 83, 122
 Pestszentimre 149
 Petőfi tér 214
 Pécs 267
 Pétervár 106
 Portugália 263
- Pozsony 23, 27, 32, 63, 181, 245, 254,
 279, 291
 Prága 248, 250, 254, 288
 Püspökfürdő 149-150
- Ramat Gan 259
 Rákóczi út 51
 Rákoscsaba 105
 Rákoskeresztúri temető 69
 Rákosrendező 98
 Révay utca 32
 Ricse 26, 29
 Ritz szálló 186, 189, 268
 Románia 16, 47, 59, 61, 84, 105-106,
 108, 120-121, 236, 245, 254-255,
 260, 283, 292
 Rókus kórház 125
 Róma 262
 Rózsadomb 137
 Rökk Szilárd utca 54, 69
 Rumbach utca 140, 175
- Salzburg 53, 286
 São Paulo 283
 Sas utca 17
 Sátoraljaújhely 77 *l. még* Újhely
 Sárvár 105
 Siófok 18
 Síp utca 41, 49, 53, 55, 64, 67-68, 70, 72-
 73, 79, 81, 84-85, 87, 97, 102-104,
 106, 109, 111, 113-114, 197, 199,
 218-219
- Somlyó 81
 Somogy vm. 267
 Sopron 171, 197, 278
 Spanyolország 75, 185, 253, 276
 St. Gallen 271
 Stefánia út 200, 212
 Strasshof 75, 94, 96, 270

- Sümeg 276
 Svábhegy 63, 74, 78, 85-87, 92-93, 99, 103, 105, 117, 122, 214
 Svájci, svájci 32, 53, 62, 72, 75-76, 95, 106-110, 114-115, 117, 121-122, 135, 137-139, 141-142, 147, 149-150, 152, 156-159, 162-163, 165-167, 172-174, 176-177, 183, 186, 195, 197, 205, 212-213, 215, 218, 235-237, 252, 266, 271, 281-282, 293-294
 Svédország, svéd 72, 107, 115, 137, 149-150, 153, 163, 165-166, 172, 199, 204, 260
 Szabadság tér 115, 142, 155-159, 164, 174, 191, 195, 197, 201-204, 215, 220, 236
 Szabolcs megye 100
 Szaúd-Arábia 229
 Száva 40
 Szeged 94, 225, 228, 282
 Szent István körút 167, 181-182
 Szeretetház 131, 133, 135
 Székesfehérvár 80, 228, 263
 Széna tér 139
 Szigetvár 246
 Szilágycsehi 81
 Szilágyi Erzsébet fasor 134 *l. még* Olasz fasor
 Szilágyság 80-81
 Szlovákia, szlovák 17, 20, 23, 26, 32, 34, 38, 47, 64, 73, 83-84, 123, 125, 199, 233, 261, 273, 279, 283
 Szolnok 220
 Szolnok megye 127
 Szombathely 80, 130, 246
 Szovjetunió 45, 232, 237-238
 Szófia 27, 42
 Szőny 163
 Sztálingrád 45
 Tabán 131
 Tanger 185
 Tasnád 81
 Tattersall 52, 100, 140
 Tel-Aviv 246, 261-262, 268, 272-273
 Teleki tér 140, 175
 Temesvár 62, 84
 Tétény 125-126
 Theresienstadt 273
 Thököly út 51
 Tisza 108, 121
 Tiszántúl 107, 126
 Tisztviseelőtelep 99
 XIV. kerület 148
 Toloncház 39, 68-69
 Törökbálint 83, 123-124
 Törökország 229
 Transznisztria 47
 Trieszt 27
 Ukrajna 294
 Ungvár 248
 USA 45, 142, 230, 266 *l. még* Amerika, Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Államok
 Újhely 38 *l. még* Sátoraljaújhely
 Újlipótváros 166, 170
 Újpest 70, 80, 255
 Újvidék 16, 259

- Üllői út 99, 199
- Üvegház 7, 13, 29, 107, 111, 113, 115-116, 132-133, 135, 141, 144, 147-160, 162-165, 167-174, 176-179, 181-184, 187-190, 192-195, 198-199, 201-203, 206, 208, 210-216, 236-237, 240, 246-248, 251-254, 256-257, 260, 263-264, 267, 269-270, 272, 275, 280-281, 283, 285, 287-290, 294 *l. még* Vadász utca
- Vadász utca 13, 68, 107, 109, 111-115, 117, 120-121, 123, 126, 132, 135, 140-141, 143-144, 146, 152-157, 159-160, 162-165, 168-170, 173, 175, 181-182, 187, 190-191, 195, 197-198, 204, 210-211, 215-216, 220, 236-237, 271, 289 *l. még* Üvegház
- Vajda Péter utca 99
- Varsó 12
- Vatikán 274
- Vác 17
- Váci utca 88
- Vár 218 *l. még* királyi vár
- Várkert 53
- Városház utca 181, 210, 212
- Városháza 106
- Városi Színház 180 *l. még* Erkel Színház
- Városmajor 131, 134, 214
- Városmajor utca 133, 135, 204, 214
- Vérmező 135
- Villányi út 93 *l. még* Imre herceg útja
- Vilmos császár út 44, 112-113, 140 *l. még* Bajcsy-Zsilinszky út
- Voronyezs 45
- Waldsee 65
- Weimar 294
- Wekerle utca 20, 127, 168-169, 171, 174, 179, 191, 193, 197, 202-204, 211, 215-216, 220-221, 260 *l. még* Hercegprímás utca
- Wesselényi utca 19, 38, 103, 165, 170, 176, 199, 201-202, 206, 219
- Zilah 282
- Zöldmáli út 269
- Zugliget 200
- Zugló 67, 95, 127, 148
- Zsolna 273

3200 Ft

Közhely, hogy minden könyvnek megvan a maga sorsa. Ezen igazság alól természetesen Salamon Mihály könyve sem kivétel, amely a budapesti zsidómentés és ellenállás egyik központi helye, az Üvegház történetét dolgozza fel. Ugyanakkor érdemes megállni egy pillanatra a könyv öndefiníciójánál: riportregény. Regényes formában írja meg az üldözött és bujkáló zsidók, illetve a földalatti cionista mozgalom történetét. Regényes azért is, mert szabálytalan a történet fűzése, az idősíkok kezelése. A szöveg fogalmazása pedig visszaadja a '40-es évek szóhasználatát, kifejezéseit, vagy az akkor még élő héber, illetve jiddis szófordulatait. Ugyanakkor egyfajta riport is, vagy még inkább leírása az Üvegház mindennapi életének, az ott lakó emberek sorsának. Riport, mert a szerző átélője és résztvevője volt az eseményeknek, így a benne szereplők is valós személyek, hús-vér emberek voltak.

A magyar kiadás előkészületeként a Vámos György által átdolgozott és szerkesztett regényt a szükségszerű magyarázó és pontosító lábjegyzetekkel láttuk el a jobb érthetőség és a pontosság kedvéért. Tekintettel a szövegben szereplő személyek számára és fontosságára, indokoltnak láttuk, hogy akiről csak lehetett, egy rövid biográfiát is közöljünk a kötet végén a név- és helynévmutatókkal együtt.